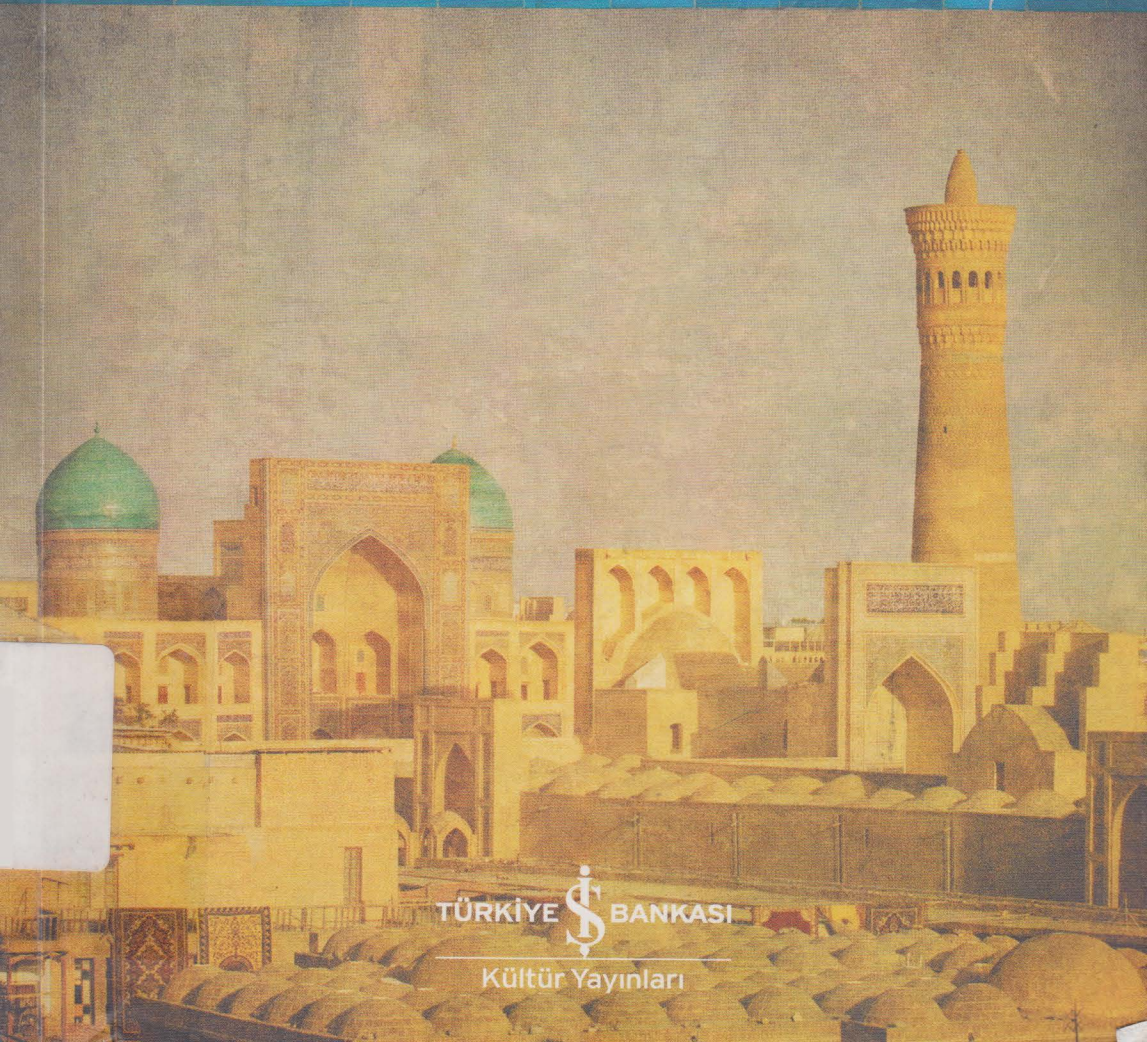
THIERRY ZARCONE

YASAK KENT BUHARA

1830-1888

ÇEVİREN: ALİ BERKTAY



TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları



Genel Yayın: 2719

TARİH

THIERRY ZARCONE
YASAK KENT BUHARA 1830-1888
BİR EFSANENİN PEŞİNDE

ÖZGÜN ADI
BOUKHARA L'INTERDITE 1830-1888
L'OCCIDENT MODERNE À LA CONQUÊTE D'UNE LÉGENDE

COPYRIGHT © 1997 EDITIONS AUTREMENT

FRANSIZCA ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
ALİ BERKTAY

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2010
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
GAMZE VARIM

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DİZİN
ERKAN IRMAK

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
1. BASIM: ŞUBAT 2013

ISBN 978-605-360-807-3

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
TEL: (0212) 445 32 38 FAX: (0212) 445 05 63
SERTİFİKA NO: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Thierry Zarcone

Yasak Kent Buhara 1830-1888

bir efsanenin peşinde

Çeviren: Ali Berktay

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Büyük Bozkırın Ortasındaki Yasak Kent 1

I
Bilginler Casus Olunca

..... 13

1 Kılık Değiştirme Sanatı 15
"Bir Fransız atasözü şöyle der: 'Huzur içinde seyahat etmek istiyorsan, birlikte olduğun kurtlarla birlikte ulu', bunun anlamı şudur: Geçtiğin yörelerin sakinlerinin örf ve âdetlerine uy. Size vereceğim en temel bilgi budur."

2 Savoia'lı Bir Molla 21
Günümüzün şarkiyatçıları Savoia'lı Jean-Jacques Pierre Desmaisons kişiliğini iyi tanımakla birlikte, Rusya ve Orta Asya'daki hareketli hayatı hakkında hiçbir şey bilmezler. Çünkü 1834'te Buhara'dan döndüğünde kaleme aldığı gizli görevine ilişkin rapor ancak 1983'te ve Rusça olarak yayımlanmıştır. Aşağıda bu yayının Fransızca versiyonundan yapılmış Türkçe çeviriyi bulacaksınız.

3 Macar Derviş 41
Kendi kendini yetiştirmiş üstün yetenekli bir adam olan Arminius Vámbéry Türkçe, Çağatayca, Farsça ve tabii Arapça bilmektedir. Genç adam gizlice Orta Asya'ya gitmeyi İstanbul'dayken tasarlar; kafasındaki dilbilimsel sorunların çözümünü Orta Asya'da bulacağına inanmaktadır. Kimliğini gizlemek ve tekkeler zincirinden yararlanabilmek için derviş kılığına girer. Böylece 1863'te, mollaları yanıltarak kutsal şehre ulaşır. Ve macera başlar...

4 Kervan Maceraları 73
Demiryolu gelmeden önce, Buhara'ya gitmek isteyen bir yolcu kervanlara katılmak zorundaydı. Kimi zaman tüccarlardan, kimi zaman hacılardan oluşan bu kervanlar erken antikçağdan beri bilinen yolları izlerdi. Rusya, İran, Hindistan ya da Çin'den gelip Buhara'ya yönelen bu yollar şehrin ticari önemini göstermektedir.

II
Allah'ın Sırları İçinde

97

5 Orta Asya İslamı'nın İncisi 99
Bir Carcassonne, bir Aigues-Mortes veya bir Avignon'un, masmavi bir gökyüzünden oluşan fonun önünde amber ve güneş rengi mazgallı surlarıyla çölde beliriverdiğini düşünün. Zorlu bir yolculukla bozkırları ya da dağları aşıp gelen seyyahların gözlerinin önüne işte böyle bir manzara serilir.

6 Günlük Yaşam: Gizli Zenginlik 123
Buhara'daki yaşam tarzı üzerine biraz daha bilgilenmek için, şehri 19. yüzyıl sonunda keşfeden Marki de Croizier'yi pazarda, dükkânlarda ve çayhanelerde izleyelim. Küçük sokaklardan meydanlara uzanan bu yolculukta, bu gizemli halkın istekleri ve düşleri de açığa çıkıyor.

7 Bir Efsanenin Sonu 137
1864'te Rusya kutsal Türkistan şehrini ele geçirir. 1865'te Ruslaşma sırası Taşkent'e gelir; 1868'de Semerkand Çarlığa bağlanır ve boyun eğmek zorunda kalan Buhara Rus protektorası haline gelir.
Buhara'ya 1888'de ulaşan demiryolu artık herkese açılan şehre ölümcül bir darbe indirir.

Sonsöz 147
Kronoloji 151
Notlar 153
Kaynakça 163
Dizin 165

Giriş:

Büyük Bozkırın Ortasındaki Yasak Kent

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Buhara şehri ve genellikle Buhara Hanlığı adı verilen bölge, "yasak kent veya bölge" sıfatını dünyanın başka yörelerinden çok daha fazla hak ediyordu. O dönemde kapalı bir şehir olduğu söylenen Tibet bile, bu statüye aslında İngilizlerin kararıyla girmişti. Buna karşılık en azından 19. yüzyıl sonuna kadar hiçbir yabancı güçten emir almayan Buhara, yabancı düşmanlığını bir kural haline getirerek, Avrupalıları zindana atmakta ya da idam etmekte duraksamamıştı. İslam'ın önemli merkezlerinden olan Buhara kâfirlere kutsal bir nefret duyar ve izinsiz içine girme tedbirsizliğini gösterenleri ağır cezalara çarptırırdı. İslam dünyasının dışındaki dünyayla ilişkileri Rusya'yla bazı diplomatik alışverişlerin yanı sıra Rusya, Hindistan ve Çin'le kervan ticaretiyle sınırlıydı. 19. yüzyıl başında bir elçilik heyetinin başında hanlığa doğru yola çıkan Rus subayı Baron Georges de Meyendorff'a Buharalı bir tüccarın yaptığı şu uyarıdan daha anlamlı bir açıklama olamazdı: "Belki de Hıristiyan yolculardan hiçbiri evine geri dönemeyecek. Hive Hanı onların geçmesine izin verse bile, bizim Hanımız geri dönmelerine izin vermek gibi bir hata işlemez. Hıristiyanlar bizim ülkemizi niye öğrensin ki?"[1]

Daha iki yüzyıl önce Tatar hanlıklarına boyun eğdirip komşusu olan ve sürekli güçlenen Rusya tehdidini 18. yüzyıl sonundan itibaren hisseden Buhara öncelikle, ordusunun zayıflığı nedeniyle büyük ölçüde doğal engellere dayanan savunmasına güveniyordu: batı, kuzey ve güneyde bozkırlar ve çöller, doğuda dağlar. Bu nedenle de en korktuğu şey Batılıların, özellikle de Rusların sınır bölgelerini keşfe çıkması, yolları öğrenmeleri, su noktaları arasındaki mesafeleri ölçmeleri, hayvanlar için ot bulma olanaklarını araştırmaları, vb. şeylerdi. Her yabancı seyyahın Rus ya da İngiliz istihbaratının ajanı olmasından kuşkulanılıyor, herhangi bir Avrupa devletinin resmi temsilcileri gözetim altında tutuluyor ve en küçük bir not almaları bile yasaklanıyordu. Seyahatnamelerde bu yasaktan sık sık yakınan seyyahlar, kimi zaman karşılarındakileri atlatmak için hileye başvursalar da, bu yasayı çiğnemekten sakınmışlardı. Örneğin 1820'de şehre sızan bir Alman doğabilimci, Eduard Aleksandrovitch Eversmann, notlarını geceleri, gizli gizli yazmak zorunda kalmıştı. 1831'de hanlığa giren ilk İngiliz kâşif, Üsteğmen Alexander Burnes daha şehre adımını atar atmaz kendisine kalem ve mürekkep kullanmanın yasak olduğu belirtildi. 1835'te, birlikte yolculuk ettiği Buharalı tüccarlar tarafından sürekli gözetlenen Savoia asıllı Rus ajanı Jean-Jacques Pierre Desmaisons ancak gizli gizli not tutabildi ve genellikle yolculuğundaki en ilginç olayları belleğine kaydetmeye çalıştı. Yine de Sen Petersburg'daki üstlerine verdiği raporunda, yaptığı kırk beş günlük bozkır yolculuğu sırasında (Tatar topraklarındaki Orenburg'dan Buhara'ya), karşılaştığı en küçük su kaynağını, iki konaklama yeri arasındaki yürüyüş süresini, yakacak ve hayvanlar için ot bulma olanaklarını teker teker belirtmişti. Casuslukla suçlanan Macar Arminius Vámbéry'ye ise, Türkmen çölünün göbeğinde, iyi niyetini kanıtlaması ve "genelde Frenkler"in üzerinde bulunan "çizim, tahta [kurşun] kalem" gibi şeyler bulundurup bulundurmadığına bakılması için üstünün aranmasına izin vermesi emredilmişti. Daha sonra "yollara ve ülkenin genel görünümüne ilişkin gizlice hiçbir not almamaya" yemin ettirilmiş, yoksa çölün ortasında terk edilmekle tehdit edilmişti. Vámbéry hileye başvurmak zorunda kaldı; anılarını üzerindeki

Buhara paltosunun kalın yünleri içine gizlediği yapraklara yazdı. Ayrıca boynunda asılı bir kesede taşıdığı mushafın sayfaları içine de iki beyaz yaprak gizlemişti...[2]

Siyasi çıkarlar bir yana, Buhara'dan başka hangi şehir bilginleri ve maceracıları bir mıknatıs gibi kendine çekebilir, onların şehrin hiç değilse birkaç sırrına erebilmek için akla gelebilecek her türlü kurnazlığa başvurarak, bozkırları aşmalarını ve hanların öfkesine meydan okumayı göze almalarını sağlayabilirdi? Yasağın ve meçhulün çekiciliği ve fiziksel meydan okuma duygusu bunun için yeterli nedenleri oluşturuyordu. İran, Rusya, Hint İmparatorluğu ya da Çin'den başlayıp Buhara Hanlığı'nda sonlanan kervan yollarında, 19. yüzyılda çeşit çeşit yolcu dolanıyordu. Bunların içinde en kalabalık grup Avrupa devletlerinin sefirleri ya da olağanüstü elçileriydi. Ülkeleri adına yolculuk ederken, bir yandan da istihbarat görevlerini yerine getiriyorlardı. Bunlara heyecan peşinde veya yasak şehir efsanesinden büyülenerek yollara düşmüş maceracıları da eklemek gerekir.

Asya'nın Ortasında

19. yüzyıl başından itibaren Orta Asya hakkında giderek daha ayrıntılı seyahatnameler yayımlanmasına karşın, Buhara ve bölgesi yine de iyi bilinmiyordu. 20. yüzyılın hemen başlarında yönettiği heyetle birlikte Asya'nın bu bölgesine gönderilen bir Fransız mühendisin şu saptaması bunu kanıtlamaktadır: "Türkistan ve Buhara henüz yeni doğmuş ülkelerdir. Pek çok kişi Asya kıtası haritasında bu ülkelerin tam yerini bilmez."[3] Bugün bile sokaktaki insan Buhara şehrinin yerini bulmakta zorlanır. Eski SSCB topraklarında yer aldığı zar zor hatırlanır, en iyi ihtimalle biraz daha ileri gidilip Orta Asya'da olduğu tahmin edilir, ama şehrin hangi eski Sovyet cumhuriyeti içinde olduğunu, Sovyetler gelmeden önce tam olarak nerede bulunduğunu ve bugün hangi bağımsız cumhuriyette yer aldığını söylemekte epey güçlük çekilir: Türkmenistan'da mı, Özbekistan'da mı, Tacikistan'da mı? Hunlardan Kazaklara, Özbeklerden Moğollara kadar Orta Asya o kadar çok göçer halk

tarafından yakılıp yıkılmış ve iskân edilmiş, o kadar çok sayıda imparatorluğun bir bölümünü ya da merkezini oluşturmuştur ki, artık bunları hatırlamak güçtür (ve öğrenseniz bile, isimlerini çabucak unutursunuz). Sınırlar hiçbir zaman kalıcı bir şekilde saptanmadığı için kerteriz noktası bulunmayan ve ülke ya da imparatorluk isimlerinin neredeyse hiçbir anlam ifade etmediği dünyanın bu bölgesinde, yön başka unsurlara dayanarak bulunur. Kuşkusuz Orta Asya öncelikle bir geçiş yeri, İpek Yolu üzerinde önemli bir konaktır, ama bunu söylemek, yani Orta Asya'dan Yunan kervanlarının, sonra Arap kervanlarının, en sonunda da Rus ve Sovyet ordularının geçtiğini ısrarla belirtmek konuya pek bir açıklık getirmez; sadece Avrupa, Ortadoğu ve Çin'in arasında, Hindistan ve Sibirya'ya fazla uzak olmayan bir yerde bulunulduğunu belirlemeye yarar.

Orta Asya ve Buhara'nın tarihi her şeyden önce doğal çevre düzeniyle ilişkilidir. Orta Asya, adından da anlaşılacağı gibi, dev bir kıtanın tam ortasında, merkezi bir konumdadır. Ve bu kıtanın ayırt edici özellikleri uçsuz bucaksızlığı ve tezatlarıdır: Kışın donan ve yazın kavrulan çöller; hayat veren çok büyük nehirler; neredeyse aşılmaz dağlık engeller bu doğal çevre düzeninin bazı öğeleridir. Yunanlar tarafından Oxus adıyla bilinen o büyük nehir, Amu Derya zaten fiziksel ve zihinsel bir sınırdı; çünkü, biraz indirgemeci bir yaklaşım pahasına, Orta Asya'nın "Oxus'un ötesinde kalan yerler"i temsil ettiği söylenebilir –bu bölgenin Yunanca ismi bunu belirtir; Araplar da bu deyişi kelime kelime çevirerek "Maveraünnehr" demişlerdir. Orta Asya'nın belli başlı şehirleri olan Buhara, Hive, Semerkand, Taşkent iki dev nehir, Amu Derya ile Sir Derya (eski İaxartes) boyunca serpiştirilmiş, etrafları çöller ya da bozkırla çevrili vaha-şehirlerdir. Himalaya sıradağlarının batıdaki iki uzantısı olan Pamir ve Tien Şan dağlarından doğan bu nehirler, doğudan batıya doğru akarak Aral denizine dökülür. Buhara'nın batısında ve güneyinde Hive vahası ve Karakum çölü bulunur. Eski SSCB'nin bu en büyük kum çölü 400.000 km²'lik bir alanı kaplar ve batıda Hazar denizi kıyılarında, güneyde de Kopet Dağı'nda sona erer. Güneydoğuda, çölün ötesinde Hindu Kuş dağ-

ları uzanır ve onların arkası Afganistan'dır. Kuzeyde Orta Asya'yı Urallar'dan ve Rus dünyasından ayıran 300.000 km²'lik Kızılkum çölü ve Kazak bozkırı uzanır. Bozkır doğuda, Semerkand vahası hizasında, Çin ve Hint dünyalarıyla sınır oluşturan Tien Şan sıradağları ve Pamir kütlesinin uzantısı olan yüksek dağlar önünde sona erer. 19. yüzyıl sonunda bir Fransız seyyahın yazdığı gibi, "Şark ve Garp medeniyetleri, zıt yönlerde hareket eden iki gelgitin en uç dalgaları gibi" gelip Pamir'in, yani "dünyanın damı"nın eteklerinde kırılırlar.[4]

Semerkand'la birlikte Orta Asya'nın en tanınmış ve saygın şehri olan Buhara, 40° enlemiyle Afganistan'ın batısından geçen boylamın kesiştiği noktadadır. Şehir, Tien Şan dağlarından doğan ve doğudan batıya doğru yaklaşık 600 km kateden Zerefşan nehrinin alt çığırı üzerindeki vahanın ortasındadır. Zerefşan, birdenbire bozkıra çıkıp önce Semerkand'ı, sonra Buhara'yı sulamadan önce, binlerce metre yükseklikteki sivri dorukların gölgesinde görkemli bir kanyon kazmıştır. Buhara'ya göre daha yukarıda kalan Semerkand'a, suyun bolluğu nedeniyle daha çok değer verilir. Ama kervan yollarının uzağında kalan Semerkand bir ticaret değil, zevk şehridir. Buhara'ya gelince, açık deniz kıyısındaki bir liman gibi tam çölün kenarında, yani Orta Asya'yı bir yandan Güney Rusya'ya, diğer yandan Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde yer alıyordu. Bu çöl ortamında su, hayatın ve geleceğin kaynağıdır. Su, vahadan Buhara'ya antikçağdan beri var olan bir suyolları sistemiyle getirilmişti (bu suyollarının en büyüğü Şehr-rud'du). Bu suyollarından "arık" adı verilen çok sayıda küçük su çıkar, bunlar bütün vahayı ve şehri sulardı. Ama Buhara'nın, bölge nüfusunu kırıp geçiren sıtma salgınlarının taşıyıcısı sivrisineklerin cirit attığı, sağlığa zararlı su birikintilerini de hesaba katmak gerekiyordu.

Orta Asya ve Buhara vahasının özetlediğimiz genel görünümü, bu şehre ulaşmanın kolay olmadığını gösteriyor. Yolculuğun fiziksel tehlikelerine, çölle bozkırın sınırındaki Türkmenler veya Kırgızlar gibi ekonomileri esas olarak çapula ve köle ticaretine dayanan yarı-göçer kabilelerin saldırılarına uğramak tehlikesi de

ekleniyordu. Buhara'ya, yönleri birbirlerine zıt, ama antikçağdan beri önemli kervan yolları olarak isim yapmış üç büyük yoldan gidilebiliyordu. Özellikle Buharalı ve Tatar tüccarlarla Rusların en sık kullandığı yol olan birincisi, Rusya'daki Orenburg'dan başlayıp kuzeyde büyük Kazak bozkırını, sonra da Kızılkum çölünü geçiyordu. İkinci yol, İran'dan başlayıp Hazar denizini geçtikten sonra, Karakum çölünü katediyordu. Üçüncüsü Hindistan'la alışveriş yapan tüccarların yoluydu. Güneydoğuda Karakum çölünü geçtikten sonra, Hindu Kuş dağlarını aşıp Kâbil ve Herat'a ulaşıyordu.[5] Fergana vadisinden (bugün Özbekistan'da) geçip, Pamir dağlarını aşıp, Doğu Türkistan'da Kaşgar'a varan dördüncü bir yol da izlenebilirdi. Bu son güzergâh İpek Yolu'nun Orta Asya bölümüne denk düşer. Keşmir'deki Hintliler, Himalayalar'daki meşhur Karakurum geçidinden bu yola bağlanabiliyorlardı. Buhara'yı ziyaret eden ilk Avrupalı kâşiflerin kullandıkları bu yolların her biri olağanüstü ve ne yazık ki çoğunlukla trajik maceralara sahne olmuş, Buhara'nın erişilmez bir şehir olarak ün yapmasında büyük pay sahibi olmuşlardı.

İmparatorluklar Şehri

Buhara şehri en azından 4. ve 5. yüzyıllardan, Sogdların Orta Asya'ya egemen oldukları dönemden itibaren meskûn bir yerdi. Hatta şehrin ismi bile Sogd kökenli olabilir –*Buksarak* ("mutlu yer"). Ama bu kadar kesin olmayan bir diğer etimolojik açıklama şehrin ismini Sanskritçe *vihara* kelimesine ("manastır") bağlamakta, bu ismin zamanla bozularak *bukar* haline geldiği söylenmektedir (bu da orada eski bir Budist tapınağının bulunduğuna işaret etmektedir).

Şehir 7. yüzyılın sonunda Araplar tarafından fethedildi. İki yüzyıl sonra, 874'te İran'daki Samani hanedanıyla birlikte, Buhara İslam dünyasının kültürel tarihine girerek Arapça öğreniminin ve Farsça edebiyatın gelişmesinin saygın bir merkezi oldu. Daha sonra Orta Asya'daki birçok başka şehir gibi, istila yolları üzerinde yer alan Buhara'nın da tarihi genellikle Moğolların hanesine ya-

zılan bir dizi yağma, yıkım ve yeniden inşadan ibaret hale geldi. Sonra 1533'te, Ubeydullah Han'la birlikte, Buhara Moğol hanedanı Şeybaniler'in başkenti oldu. Özbek adıyla bilinen ilk hanedan budur.[6] Sonraki efendileri olan Mangıt aşiretinden Özbekler, şehri, 1785'ten 1868'de Rusların gelişine kadar yönettiler.[7]

19. yüzyılda Ruslar Orta Asya'ya girdi ve "büyük oyun" başladı: Bu diplomatik savaşta, nüfuz alanları yaratmak ve Orta Asya hanlıklarındaki pazarları ele geçirmek için Rus Çarlığı Büyük Britanya ile kapıştı. Bu savaştan, konumu daha elverişli olan ve 18. yüzyılın başından itibaren Kazak bozkırının sınırlarına kurduğu kalelerle doğuya doğru yayılma amacını destekleyen Rusya galip çıkacak, bu kaleler kısa bir süre sonra, "Asya'nın kapısı" olarak tanıtılan Orenburg ve Sibirya'nın eşiğindeki Troitsk gibi büyük ticaret şehirlerine dönüşecekti. 1734'te bozkırın içinde, Orenburg'a 252 km uzaklıkta, Rusya'dan Buhara'ya giden tüccar kervanlarının güvenliğini sağlamak amacıyla Orsk kalesi inşa edildi.

1920'de Kızıl Ordu son Buhara Hanı olan Âlim Han'ı tahttan indirdi, Han da Afganistan'a sığındı. Bunun ardından, Ekim ayında, Buhara Halk Cumhuriyeti kuruldu. Ama 1923'te hanlık mutlak Rus egemenliğine girdi ve genç cumhuriyet 1924'te haritadan silindi. O zaman Buhara bir Orta Asya başkenti olma niteliğini yitirdi ve eski Buhara Hanlığı, başkenti Taşkent olarak yeni Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içine katıldı. Haziran 1990'da SSCB'nin yıkılışından sonra, Buhara, aynı isimdeki sovyet sosyalist cumhuriyetinin yerini alan yeni Özbekistan Cumhuriyeti'nin başlıca şehirlerinden biri oldu. Ama Taşkent yeni ülkenin başkenti olarak kaldı.

Nasıl Bir Büyü?

Eğer Buhara'da bir büyüleyicilik varsa, bunu 19. yüzyıla bağlamak gerekir, çünkü o tarihten önce Avrupalılar Amu Derya'nın ötesindeki imparatorluklar ve halklar hakkında henüz çok az bilgi sahibiydi ve 18. yüzyıl sonundan önce yayımlanmış seyahatnamelerdeki Buhara görüntüsü gerçek bir ülkeden çok, Binbir Gece

Masalları'ndan fırlamış bir yöreyi andırmaktadır. Meyendorff 1820'de Buhara'ya girdiğinde şunları yazar: "Avrupalıların neredeyse hiç tanımadığı bir ülkedeydik; burada her şey merakımızı uyandırıyordu." Daha sonra birkaç araştırmayla Rusların yaptığı Orta Asya haritasının hatalarını ortaya çıkaracaktır.[8] Bizim ilk seyyahlarımız Buhara Hanlığı hakkında ne kadar bilgisizse, hanlık da Rusya ve Batı hakkında o kadar az şey biliyordu. Meyendorff, Buharalıların "coğrafi kavramlarının çok zayıf" olduğunu belirtip şunu kaydediyor: "Eğer bir tüccar Rusya'dan iki üç harita getirmese, harita denen şeyden haberleri bile olmazdı." Bu gözlem bir İngiliz seyyah, James Abbot tarafından da doğrulanıyor; Abbot'a 1839'da "bir Özbek filozofu" tarafından çizilmiş bir dünya haritası gösterilir: Bu haritada İtalya İngiltere'nin kuzeyinde ve Rusya da Çin'in güneyindedir...[9] Büyük Kazak bozkırının ötesinde yer alan hanlıklar hakkında ilk bilgi toplayanlar, en azından 16. yüzyılın ortasından beri komşuları Hive ve Buhara'yla önce esas olarak ticari, sonra giderek siyasi ve askeri ilişkiler sürdüren Ruslar olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu dışında Orta Asya hanlıklarıyla karşılıklı elçi gönderen tek ülke, Rusya'ydı. Ama Buhara Hanlığı denen yerin tam olarak neye tekabül ettiğini keşfetmek, Buhara sakinlerinin hayat tarzını, hanlığın siyasi işleyişini, İslam'ın ve tasavvufun yerini, Rusya, Hindistan ve Çin'le sürdürülen kervan ticaretinin hacmini öğrenmek için 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başını, yeni bir seyyah kuşağının ortaya çıkmasını beklemek gerekmiştir. Bir diplomatik misyonla gizlenen ilk Rus bilimsel keşif gezisi 1820'lerde yapıldı. Aleksandr Fiodoroviç Negri yönetimindeki bu geziye bir topoğraf, bir doğabilimci, çevirmenler ve Meyendorff komutasındaki askerler katılmıştı. Bu gezinin ürünü, o dönemde Orta Asya'daki keşifler hakkında klasik eserler haline gelen iki kitap oldu. Önemli bir ayrıntı verelim: Bu iki eserden asıl önemlisi –*Voyage d'Orenburg à Boukhara fait en 1820, à travers les steppes qui s'étendent à l'est de la mer d'Aral et au-delà de l'ancien Jaxartes* (Paris, 1826), yazan: Georges de Meyendorff– önce Rus aristokrasisinin ve kültürlü Avrupalıların dili olan Fransızca yayımlandı.[10]

Orta Asya'nın Ruslar ve Avrupalılar tarafından 19. yüzyılda keşfi esas olarak iki büyük imparatorluk, Rus Çarlığı ile Büyük Britanya İmparatorluğu arasındaki siyasi ve özellikle de ekonomik rekabet üzerinde şekillendi. Bu rekabet Büyük Buhara'da, yani Buhara şehri ile artülkesinde yaklaşık yüz yıl sürdü, sonra 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Doğu Türkistan'daki Kaşgar vahasında, yani Küçük Buhara'da devam etti. Orta Asya'nın denetimini ele geçiren olağanüstü bir ticari pazara sahip olacaktı. Asya'nın bu bölümüne duyulan bilimsel ve egzotik ilgi kuşkusuz daha azdı, ama askeri veya ekonomik istihbarat faaliyetleriyle atbaşı ilerliyor ve "büyük oyun"un aktörlerinin raporları ya da seyahatnameleri askeri ve ekonomik olduğu kadar, toplumsal ve dinsel alanlarda da bilgi sağlıyordu. Bu nedenlerle Buhara'ya giden ilk kâşifler, ya elçilik göreviyle ya da kimliğini gizleyerek gönderilen Rus veya İngiliz siyasi ajanlarıydı. Bununla birlikte, seyahatleri hakkında yazılı tanıklıklar bırakmış farklı ülkelerden çok sayıda seyyaha (çoğunluğu tüccar), maceracıya, misyonere, bilim adamı ya da esire de rastlanmaktadır.

Orta Asya ile Batı arasında, Avrupalıların uzak ve iyi bilinmeyen Doğu hakkında bilgi edinebileceği üç temas noktası vardı: İlk ikisi, Rusya'da ve Britanya Hint İmparatorluğu'nda, Buhara'dan gelen kervan yollarının sona erdiği şehirler, yani Rusya Tataristanı'nda Orenburg ve Pencap'ta Lahor'du. Buhara medreselerinde öğrenim görmeye giden çok sayıda Tatar ve Hintli bir sürü öyküyle geri dönüyordu. Üçüncü temas noktası, hilafet makamının bulunduğu, Tataristan, Buhara ve diğer Orta Asya Müslümanlarının da Mekke'ye giderken kullandığı en önemli yollardan birinin geçtiği İstanbul'du. Burası aynı zamanda Orta Asya'ya giden ve Osmanlı başkentine yerleşmiş Orta Asyalılardan bilgi almaya gelen çok sayıda Avrupalı seyyah için de zorunlu bir ara konaktı. 1860'larda Macar Vámbéry burada, Buharalı bir mutasavvıfın verdiği Doğu Türkçesi derslerini dinleyerek Buhara düşleri kurmaya başladı.

Buhara'ya seyahatlerin çoğalması iyi bilinmeyen bu Doğu bölgesine ilgiyi uyandırdı ve esas olarak Londra ile Paris'te, ama aynı zamanda da Rusya'da çok başarı kazanan bir edebi türün doğ-

masına yol açtı.[11] İlk başarılı seyahatnamelerden biri 18. yüzyılda Buhara'da esir olarak tutulan, daha sonra da hanın ordusunda subaylık yapan bir askere, Filip Efremov'a aitti. Kitap o geri döndükten sadece dört yıl sonra, 1786'da Sen Petersburg'da yayımlanmış, yazarı hayattayken iki baskı daha yapmıştı (1794 ve 1811'de). Bu da Rus okurunun konuya ilgisini gösteriyordu. Ama Orta Asya ve Buhara'nın asıl büyüleyici etkisini Fransızca ve İngilizce yazılmış seyahatnameler yarattı. İlk eser M. N. Mourariev'e aitti[12] ve 1823'te çıktı, onu 1826'da Baron de Meyendorff'un kitabı izledi. Londra'da ilk çok satan Orta Asya yazarı, gönderildiği siyasi görevlerdeki başarılarıyla meşhur olmuş Hint ordusu üsteğmeni Alexander Burnes'tü. Burnes 1834'te maceralarını üç cilt halinde yayımladı.[13] O günkü geniş okuyucu kitlesinin hiç bilmediği bir dünyayı betimliyordu. Satış rakamları olağanüstüydü, kitap hakkında çıkan yazılar bitmek bilmiyordu. Derhal Fransızca ve Almancaya da çevrildi ve Paris'e giden Burnes orada Société Asiatique ve Société de Géographie tarafından onurlandırıldı. Avrupa'daki birçok bilim cemiyeti, Fransız Société Asiatique, Londra'daki Royal Society of Geography ya da Sen Petersburg Çarlık Coğrafya Cemiyeti gibi kuruluşlar da, hem şarkiyatçıların seyahat raporlarını veya bu bölgeye ilişkin tarihsel ve dilbilimsel incelemeleri yayımlayarak, hem de her türlü keşif gezisini teşvik ederek Orta Asya ve Buhara büyüsünün gelişmesine katkıda bulundular.

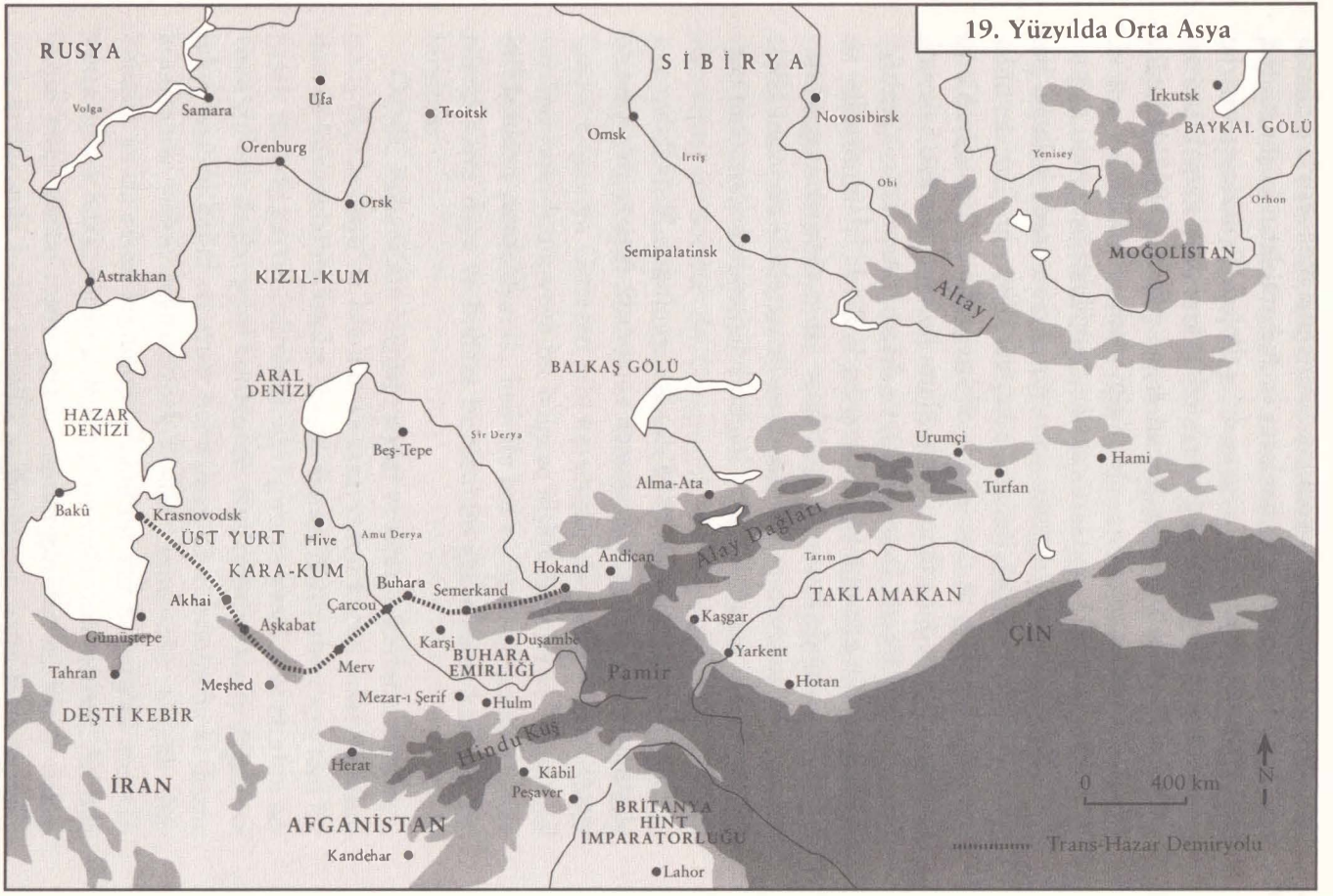
Özetle, Buhara'nın büyüsü, siyasi ve ticari çıkarların yanı sıra, geniş ölçüde Asya'da İslam'ın ve tasavvufun kutsal şehri olmasından da kaynaklanmaktadır. Üstelik burası Avrupalılar için tam bir yasak şehirdi; gayrimüslimlerin içeri girmesi yasaktı ve etrafını çeviren çöllerle dağlar şehri koruyordu. Keşfedilmesi kolay değildi ve şehre resmen kabul edilenler her zaman onu derinliğine keşfetme konusunda yetkin sayılabilecek kişiler olmuyordu. Üstelik diplomatın ya da resmi konuğun ayağını bir kez Buhara'ya attıktan sonra bir tek hakkı vardı: Celladın eline teslim edilmemek. Aslında temsil ettiği gücün resmi casusu olarak görülen bu kişiye dolaşması konusunda hiçbir kolaylık sağlanmıyor, hatta fazla meraklı

davranmışsa, geri dönüş yolunda zehirlenme tehlikesiyle de karşılaşıyordu. Bütün bunlara hanların ve Buharalıların kuşkuculuğu, İslam'a duydukları derin saygı ve diğer dinleri küçümseyen tavırları eklendiğinde, yabancıya örf ve âdetlere kesinlikle uymaktan başka bir seçenek kalmıyordu. Bunun dışına çıkanlar 1842'de İngiliz Charles Stoddart'ın başına geldiği gibi idam edilebilirdi.

Ama bu resmi konukların aksine, kimlik değiştirerek, çoğunlukla da Müslüman kılığında şehre girmeyi ve orada kalmayı başaran seyyahlar gerçek Buhara'yı keşfedebiliyordu. Bize de, anlatılarının zenginliği ve derinliğiyle dikkat çeken bu tür seyyahların tarihini yazmak daha ilginç geldi. Hatta bu seyyahlardan Savoia'lı Jean-Jacques Pierre Desmaisons ve Macar Arminius Vámbéry Müslüman din adamı kılığına girmişlerdi. Bu da İslami ritüeller ve teoloji konusunda kusursuz bir bilgiye sahip olmalarını gerektiriyordu. Onların maceraları gerçekten benzersizdir ve insan böyle bir şeyin nasıl yaşanabildiğini bugün bile kendine sormadan edemiyor.

Şehrin efsanesi ancak 1888'de, demiryolunun Yeni Buhara'ya ulaşmasıyla aşağı yukarı tamamen sona erdi. Ama geride yine de birçok sır kaldı...

Taşkent, Aralık 1996


19. Yüzyılda Orta Asya
RUSYA
SİBİRYA
Volga
Samara
Ufa
Troitsk
Orenburg
Orsk
Omsk
İrtiş
Novosibirsk
Obi
İrkutsk
BAYKAL GÖLÜ
Yenisey
Orhon
Semipalatinsk
MOĞOLİSTAN
Altay
Astrakhan
KIZIL-KUM
ARAL DENİZİ
BALKAŞ GÖLÜ
HAZAR DENİZİ
Beş-Tepe
Şir Derya
Urumçi
Hami
Alma-Ata
Turfan
Bakû
Krasnovodsk
ÜST YURT
Hive
Amu Derya
KARA-KUM
Hokand
Andican
Alay Dağları
Tarım
Buhara
Semerkand
TAKLAMAKAN
Akhai
Çarcou
Kaşgar
Aşkabat
Karşi
Duşambe
ÇİN
Gümüştepe
BUHARA EMİRLİĞİ
Yarkent
Tahran
Merv
Pamir
Meşhed
Hotan
Mezar-ı Şerif
Hulm
DEŞTİ KEBİR
Hindu Kuş
Herat
İRAN
Kâbil
Peşaver
0
400 km
N
AFGANİSTAN
BRİTANYA HİNT İMPARATORLUĞU
Kandehar
Lahor
Trans-Hazar Demiryolu

I

BİLGİNLER CASUS OLUNCA ...

1

Kılık Değiştirme Sanatı

> "Bir Fransız atasözü şöyle der: 'Huzur içinde seyahat etmek istiyorsan, birlikte olduğun kurtlarla birlikte ulu', bunun anlamı şudur: Geçtiğin yörelerin sakinlerinin örf ve âdetlerine uy. Size vereceğim en temel bilgi budur."[1]

İran uzmanı Fransız asilzadesi Bay Court, Buhara şehri hakkındaki ilk eserlerden birinin yazarı olan Üsteğmen Alexander Burnes'e bu öğüdü vermişti. Tarih 1831 kışının başıydı ve Hint ordusundan bu İngiliz subayı Lahor'dan (bugün Pakistan'da) Buhara yoluna düşmeye hazırlanmaktaydı. Court ona birkaç öğüt daha verdi; özellikle "Lahor'dan ayrılırken, ancak güzel Avrupa'da yeniden görebileceği Baküs'e veda etmesini" veya "her türlü sohbetten, özellikle de Müslümanların bir Avrupalıyla tartışmayı sevdikleri teoloji sohbetlerinden" sakınmak gerektiğini söyledi. Bu öğütler 19. yüzyılda Asya'nın henüz iyi bilinmeyen bir bölümündeki seyahatin boyutları hakkında bize tam bir fikir verir, daha doğrusu bu yörelerde çıkılan bir keşif seferinde ya da yaşanan macerada başarıyı

veya başarısızlığı belirlerler. Bu seyahatlerden çoğunun trajik bir biçimde noktalandığı da bilinmektedir. Kuşkusuz Buhara'ya ulaşmak için fiziksel bir çaba şarttı ve şehrin batısı ile kuzeyindeki büyük Türkmen ve Kazak çöllerini ya da güneydoğuda Hindu Kuş'un yüksek geçitlerini aşmak için direnç ve cesaretten yoksun olmamak gerekiyordu. Ama aynı zamanda kültürel bir meydan okuma söz konusuydu –Buhara Hanlığı İslam dünyasının en tutucu yerlerinden biriydi– ve ileride göreceğimiz gibi, Orta Asya İslam kültürü uzmanları ya da en azından Türkçe veya Farsçayı iyi bilenler, tuzağa düşmeden, çoğunlukla gizlice Buhara'ya kadar sokulup, geri dönebilmek konusunda –bu şehri keşfe giden herkes geri dönemedi– diğer seyyahlardan daha başarılı olmuşlardı. Hâlâ gizemle örtülü ve ancak İslam ile Orta Asya Türklerinin gelenekleri konusunda sağlam bir bilgiyle anlaşılabilecek bir şehir hakkındaki en değerli verileri bize sağlayanlar da bu tür seyyahlar olmuştur. Bu seyyah, maceracı ve casus şarkiyatçılardan ikisi özellikle sivrilmiştir.

Bu şahsiyetlerden ilki olan Jean-Jacques Pierre Desmaisons Rus Çarlığı hizmetindeki bir Savoia'lıydı ve 1833-1834'te resmi bir görev için Orenburg'dan (Tataristan) Buhara'ya gönderildiğinde, "kâfir" sıfatıyla şehir içinde dolaşması sınırlanmasın diye bir Tatar mollası kılığına girmişti. Rus okurlar onun macerasından ancak 1983'te, Fransızca yazılmış seyahatnamesi bir Sovyet tarihçisi tarafından Rusçaya çevrildikten sonra haberdar olabildi. Bu belge o zamana dek Sen Petersburg arşivlerinin raflarında kalmıştı (bugün Moskova'dadır).[2] Maceralarıyla meşhur olmuş ikinci kişi, 1863'te derviş kılığında İstanbul ve Tahran üstünden Buhara'ya ulaşan ve mollaları kandırarak karşılarında gerçekten bir İslam âlimi bulunduğuna ikna eden Macar Arminius Vámbéry'dir.

Gerçek kimliğini gizleyip sahte Müslüman kimliğine bürünmenin birçok avantajı vardı. Bir kervanda yolculuk eden Müslüman kılığındaki kişi (tabii Şii, yani İranlı değilse),[3] Kırgız ya da Türkmen saldırısı olursa köle olarak satılmak ya da fidye için alıkonmak gibi tehlikelerle karşılaşmıyor, bundan da önemlisi Buhara'da, sefirler de dahil resmen kabul edilmiş hiçbir "kâfir" yabancının isteyemeyeceği bir dolaşım serbestliğinden yararlanıyordu. Bu ne-

denle, Müslüman kılığına girmiş yabancıların yazdığı şehir betimlemelerinin, özellikle İslam'ı tanımak konusunda, diğerlerinden çok daha zengin olduğunu düşünüyoruz. 19. yüzyıl başında Baron de Meyendorff, sadece 130 kilometresini dolaşabildiği Buhara Hanlığı hakkında anılarında çok az ayrıntıya yer verebildiği için özür diliyordu; Buhara hükümeti bilgi toplamasını engellemek için akla hayale gelmeyecek binbir türlü engel çıkarmıştı. Örneğin güvenliğinden sorumlu olduğu sefaret şehir dışına taşınmış ve keşif heyetindeki üyelerden sadece biri, Dr. Eduard Eversmann Tatar tüccar kılığında şehirde üç ay daha kalabilmiş, sonra kimliği ortaya çıkmıştı. Demek ki Avrupalılar Buhara'ya gelir gelmez sınayıcı bir ayrımcılık ve sürekli bir gözetim duvarına çarpıyorlardı. 1820'lerde şehirde her şeye rağmen belli bir serbestlik içinde dolaşabilen Alexander Burnes, ilk işinin giysi değiştirmek ve âdetlere uymak olduğunu kaydediyor. Afgan sarıkları koyun postundan eski püskü külahlarla değiştirilmiş, beldeki kayışlar çıkarılıp yerine urgan sarılmıştı. Mümini kâfirden ayırmak gerekiyordu. Ama başka seyyahlar şehir surları içinde Burnes gibi dilediklerince dolaşamamışlardı, herhalde bunun en büyük nedeni Burnes'ün Kuş Beyi'ne (sadrazam karşılığı)* sekstantını** hediye etmesiydi.

Kılık değiştirme zorunlu bir kuraldı, ama buna uyma biçimleri çok farklı olabiliyordu. Türkmenleri veya Kırgızları yanıltmak için sadece çölden ya da bozkırdan geçerken Müslüman kıyafeti giyenleri, Buhara'da kaldıkları süre boyunca bu değişik kılığın ardına gizlenenlerden ayırt etmek gerekir. Yukarıda gördüğümüz gibi, Burnes ve arkadaşları Buhara'ya girer girmez üzerlerindeki Müslüman giysilerini kimlikleri hakkında hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak paçavralarla değiş tokuş etmişler, Türkmen ülkesine girmeden önce yanlarındaki araç gereçten bile (çadırlar, yataklar ve eyerler) kurtulmaya bakmışlardı. Burnes Avrupalı kimliklerini sadece halktan gizlemeyi amaçladığını, "çünkü hiçbir Avrupalının

---

* Timurlulardan kalma bir unvan; Timurlu devletinde av hayvanlarının yetiştirildiği Kuşhane'den Kuş Beyi sorumluydu – ç.n.

** Bir yıldızın ufuk üstündeki açısını ve geminin bulunduğu noktayı belirlemeye yarayan alet – ç.n.

bu memleketlerden kuşku uyandırmadan geçemediğini", ama ilişki kuracakları herkese gerçek kimliklerini açıklamaya karar verdiğini ve hele Buhara Hanı'ndan bunu gizlemeyi hiç düşünmediğini belirtiyor.[4]

Bununla birlikte kılık değiştiren her seyyah kimliğini sonuna kadar gizli tutmayı başaramamıştır. Negri heyetinde doğabilimci olarak yer alan, Tatarca ve Farsça konuşan Dr. Eduard Eversmann bu konuda bir örnektir. Eversmann Buhara surları önüne gelindiğinde heyetten ayrılmış, Tatar tüccarı kılığına girerek şehre girmeyi ve hanlığın gizli polis gücünün dikkatini çekmeden bir kervansaraya yerleşip üç ay kalmayı başarmıştı. Sonunda, heyetin yola çıktığı Rus sınır şehri Orenburg'da kendisini görmüş Buharalı bir tüccar tarafından tanınmıştı. Eversmann, kutsal şehri serbestçe ziyaret edebilmiş ilk Avrupalılardandır, ama bıraktığı seyahatname düşkırıklığı yaratmaktadır.[5] Drama dönüşen bir diğer talihsiz deney, 1842'de Buhara'da celladın elinde can veren İngiliz subay Arthur Conolly'ninkidir. Halbuki Conolly, İslam topraklarında dolaşan maceracının ya da saygın tüccarın uyması gereken kılık değiştirme kuralları konusunda tam bir kuramcıydı. Ona göre, insan Avrupalı kimliğini gizlemek istemiyorsa en iyisi doktor (tercihen Fransız ya da İtalyan) kılığına girmekti; Müslüman kimliğine bürünmenin en iyi yolu da sırtına yoksul hacı paçavraları geçirmekti. Gerçekten de bir doktorun yöre sakinleri tarafından iyi karşılanacağı kesindi ve "büyük oyun" denen Orta Asya'daki Rus-İngiliz rekabetine karışmamış, Fransa veya İtalya gibi bir ulustan olduğunu söylerse, casusluk kuşkusundan da kurtulurdu. Yine de Conolly en büyük tehlike olan Türkmen ve Kırgız çapulcularından yakayı sıyırmak konusunda hiçbir şeyin eski püskü hacı giysilerinin yerini tutamayacağını kabul ediyor.[6] Bu noktada Hint ordusundan bir diğer subayın, Henry Pottinger'in ve Vámbéry'nin tahlillerine de katılıyor.

Buhara civarındaki yörede dolaşırken, yerel dilleri, Çağatayca da denen hanlık dili, yani Doğu Türkçesi, Farsça ve Müslüman toplumlarla ilgilenenler açısından da biraz Arapça bilmek en büyük kozlardan biriydi. Bu dil bilgisi, kılık değiştirmenin vazgeçilmez tamamlayıcısıydı. Burnes oldukça iyi Farsça bildiğini, ama

Türk dillerini hiç bilmediğini itiraf ediyor; üstelik Farsçaya kendini İranlı diye yutturabilecek kadar hâkim olmadığı da anlaşılıyor. Buna karşılık çok zor metinleri çeviren ve yazan, bu dillerde gerçekten uzman seyyahlar da vardı. Örneğin İstanbul Türkçesi, Farsça ve Arapça bilen Vámbéry bir Almanca-Türkçe sözlük de yayımlamıştı. Aynı şekilde Tatarca ve Kazan Türk dili uzmanı olan Desmaisons da Farsça bir sözlük yazmış, hem Tatarca, hem Farsça, hem Arapça öğrenmiş Eversmann ise seyahatnamesinin ardından bir de Tatar, Fars ve Afgan dilleri arasında karşılaştırmalı bir sözlük ve bu dillere ilişkin kısa bir gramer incelemesi yayımlamıştı. Türkçe ve Farsça bilen, Buhara'yı 1836'da ziyaret eden Rus subay I. V. Vitkeviç'le 19. yüzyıl ortasında Buhara Hanlığı'nda görevli olarak bulunan ve Türkçe, Farsça, Arapça uzmanı olan, birçok bilimsel çalışma yazmış şarkiyatçı Nikolay Vladimiroviç Hanikov'un da isimlerini bu listeye eklemek gerek.[7]

Kuşkusuz kılık değiştirilir ve yerel (Türkçe) ya da ortak dil (Farsça) konuşulursa, Kırgız'ın, Türkmen'in veya Özbek'in kandırılacağı düşünülebilir. Ama bu yanlış bir izlenimdir ve tarihin de kanıtladığı gibi, Müslüman çoğunlukla tongaya basmamıştır. Kılık değiştirmek çok güç değildir ve büyük çaba harcandığında yerel diller de öğrenilebilir, ama bir Müslüman kişiliğine bürünmek o kadar kolay değildir. Bir Müslüman gibi görünebilmek için, İslam'ın ana jestlerini taklit edip aptes almak, namaz kılmak ve Kuran'dan âyetler okumak yetmez: İnancın insan bedenine kazıdığı ve asla yanıltmayan elle tutulur, fiziksel kanıtlar mevcuttur. Ve sahte Müslümanlarımızın en beceriklisi olan Vámbéry'nin tam da bu noktada yakayı ele vermesine ramak kalmıştır. Gerçekten de Vámbéry'nin yol arkadaşlarından biri onun önkol kıllarının enlemesine uzadığına dikkat edip garip bir Müslüman olduğuna kanaat getirir, çünkü İslam'ın buyrukları doğrultusunda sürekli aptes alan birinin önkol kıllarının, eğer Sünniyse yukarıdan aşağı, Şiiyse aşağıdan yukarı, ama sonuçta hep dikey bir hat boyunca uzaması gerekir. Gerçekten de aptes alırken Sünniler kollarını dirsekten bileğe, Şiilerse bilekten dirseğe doğru yıkarlar. Vámbéry, kendisini Doğululardan ayrıştıran fiziksel görünümünden de ya-

kınır ve özellikle şunları vurgular: "Benim Avrupalı hatlarımla yol arkadaşlarımınkiler arasındaki çarpıcı zıtlık, Doğu güneşinin henüz yeterince yağızlaştırarak onlarınkine benzetemediği tenim."[8] 1810'da Belucistan'da hacı kılığına giren Henry Pottinger'i de bedeni ele vermişti: Uzun süre kunduraların koruduğu ayakları çöller aşmış bir din adamınınkilere benzemiyordu. Sahte hacı şöyle yazıyordu: "Ayaklarımı, derileri su toplayıncaya kadar inatla güneşte tutmama rağmen, asla ellerimin ve yüzümün yanık tenine sahip olamamışlardı."[9]

Müslüman kılığına girmek isteyenin İslam'ı, onun ritüellerini, âdetlerini de bilmesi gerekiyordu. Vámbéry ve Desmaisons'un, birinin derviş diğerinin de molla kılığına girme cesaretini göstermeleri olağanüstü gelebilir. Her iki durumda da sıradan mümini aşan bir bilgi sergilemeleri gerekiyor, bu da gerçek kimliklerinin ortaya çıkması tehlikesini artırıyordu. Bu iki adam, Türkçe ve Farsça dışında Arapça da biliyorlar, bu da İslam topraklarında onları sıradan insanlardan farklılaştıran bir avantaj sağlıyordu. Ancak diğer yandan derviş veya molla sıfatları, çapraşık kelam ve fıkıh konularında diğer İslam âlimleriyle tartışmalara girmelerini de kaçınılmaz kılıyordu. İleride göreceğimiz gibi, biri Macar, diğeri Savoia'lı iki seyyahımız bütün bu sınavlardan başarıyla geçtiler ki, bu bir mucizeydi. Bu nedenle, birkaç yıl sonra birinin Budapeşte Üniversitesi, diğerinin de Sen Petersburg Diplomasi Okulu'nda Doğu dilleri ve uygarlığı profesörleri olarak çalışmaya başlamasında şaşılacak bir yön yoktu.

2

Savoia'lı Bir Molla

Günümüzün şarkiyatçıları Savoia'lı Jean-Jacques Pierre Desmaisons'un kişiliğini iyi tanımakla birlikte, Rusya ve Orta Asya'daki hareketli hayatı hakkında hiçbir şey bilmemektedirler. Çünkü 1834'te Buhara'dan döndüğünde kaleme aldığı gizli görevine ilişkin rapor ancak 1983'te ve Rusça olarak yayımlanmıştır. Aşağıda bu yayının Fransızca versiyonundan yapılmış Türkçe çeviriyi bulacaksınız.

1807'de Chambéry'de, Joseph de Maistre'e bağlı bir mason doktor ailesinin[1] çocuğu olarak doğan Jean-Jacques Pierre Desmaisons'un meslek hayatının başlangıcı sır perdesiyle örtülüdür. Çünkü bu genç adamın henüz yirmi yaşında niye Savoia'dan ayrılıp Sen Petersburg'a ve Doğu dilleri öğrenmek üzere Tataristan'ın Kazan şehrine gittiği bilinmemektedir. Fransa'ya ancak yirmi dokuz yıl sonra, Rus istihbarat servislerinin, sonra da Çarlık diplomasisinin hizmetinde geçen uzun bir meslek

hayatının ardından geri dönecektir. Bugün Fransız şarkiyatçılar ve Farsça uzmanı Avrupalılar Jean-Jacques Pierre Desmaisons adını iyi bilirler. Çünkü çok uzun bir süredir onun dört ciltlik *Dictionnaire Persan-Français*'sini kullanmaktadırlar. Bununla birlikte bu eserin yazarının Rusya ve Orta Asya'daki hareketli ve büyüleyici hayatından hepsi habersizdir ve 1834'te Buhara Hanlığı'ndaki gizli bir görevden geri dönüşünde Savoialı'nın yazdığı olağanüstü raporu hiçbiri okuyamamıştır. Son yıllara kadar Sen Petersburg arşivlerinde saklanan bu anlatı, ancak 1983'te ve Rusça olarak yayımlanmıştır.

Tatarların Ülkesinde Bir Savoia'lı

Desmaisons, Sen Petersburg'da bir yıl kaldıktan sonra, Altınordu[2] Devleti'nin ardıllarından Tataristan Hanlığı'nın eski başkenti olan Kazan'a gitti. "Korkunç" İvan (IV) tarafından 1552'de alınıp Moskova Prensliği'ne katılan şehir, o tarihten beri gözle görülür ölçüde Ruslaşmış, ama birçok Tatarın Hıristiyanlığı benimsemesine rağmen, İslam yine de en önemli din olarak kalmıştı. Volga'nın orta çığırında Urallar'ın yakınında yer alan Kazan, birçok kilise ve camiiyle, kültürel açıdan Batı ile Doğu arasındaydı, ama konuşulan dil bir Türk dili olan Tatarcaydı.[3] Desmaisons Rus Doğusu, dili ve İslam gelenekleriyle orada tanışacaktı. Genç adam 1829'da, Moskova ve Sen Petersburg'dakilerle birlikte, Rus Çarlığı'nın üç üniversitesinden biri olan, 1805'te kurulmuş saygın Kazan Üniversitesi'nin doğu dilleri bölümüne kaydoldu. Meşhur Rus şarkiyatçılar bu bölümden mezun olurdu. Desmaisons 1830'da doğu edebiyatı dalında doktorasını tamamladı ve Rus çevirmenleriyle subaylarına Arapça, Tatarca ve Farsça öğretmek üzere kurulmuş (1824) Orenburg'daki Nepliuyev Askeri Okulu'na 1831'de, Doğu dilleri ya da Arapça ve Farsça eğitmeni olarak atandı. Aynı yıl bu şehirdeki sınır komisyonunun da çevirmeni oldu. Bu, ona olağanüstü bir fırsat verecek, Doğu'dan gelen seyyahlarla sürekli temas içindeki Desmaisons, bilgilerini kusursuz hale getirirken en küçük olaydan bile haberdar olacaktı.



Orta Asya, 20. yüzyıl başında hâlâ Kalenderi derviş gruplarına rastlanan ender İslam dünyası bölgelerinden biridir. Kalenderiler koni biçimindeki ince nakışlı külahları, zikirleri ve gezgin hayat tarzlarıyla ayırt edilirdi. 20. yüzyıl başına ait belge. Özbekistan Fotoğraf ve Film Arşivi, Taşkent.

Orta Asya'ya yönelik çok sayıda girişimiyle tanınan Orenburg askeri valisi Vasili Aleksiyeviç Perovski 1833'te Desmaisons'a Buhara'da bir istihbarat görevi vermeyi kararlaştırdı. Hakkında haber toplanacak yirmi beş konu belirlenmişti ve bunlar gizli tutulacaktı. Buharalılar ise Desmaisons'u, askeri valinin Buhara Hanı'na hitaben yazdığı ve Rusya'nın iki devlet arasındaki ticari ilişkileri geliştirirken kervan yollarının güvenliğini de sağlamak amacıyla Buhara hükümetiyle anlaşmak istediğini belirten mektubunu getiren bir ulak sanıyordu. Aslında Sen Petersburg'un istedi-

ği, Buhara Hanlığı ve oraya ulaşmayı sağlayan yollar hakkındaki bilgilerini tamamlamaktı. Buhara'ya ve diğer hanlıklara bu amaçla başka heyetler de gönderilmişti ve Desmaisons'un seyahatinden sonra da gönderilmeye devam edilecekti.

Açıklamadığı, ama tahmin edilebilecek bir nedenle (Buhara Hanlığı'ndan dönen İngiliz seyyahlar Moorcroft ve Trebeck'in esrarengiz ölümlerinin aklını çok kurcaladığını gizlemez) Desmaisons Buhara'ya Tatar kılığında, üstelik de molla kimliğiyle gitmeye karar verdi. Rusların diplomatik görevler için daha önce de Tatarlardan yararlandığını biliyordu; örneğin Orenburg'da çevirmen ve öğretmen olarak çalışan Mencar Bekçurin 1781'de Buhara'ya gönderilmiş ve birçok tuzağa rağmen istihbarat görevini başarıyla tamamlamıştı.[4] Buharalılar kendileri gibi Türk asıllı olan bir Rus görevlisine herhalde daha iyi niyetli davranıyorlardı. Ama molla kılığına girmek niyeydi? Kuşkusuz Desmaisons'u bu tercihe yönelten, Tatarların önemli bir bölümünün Rus fethinden sonra Hıristiyanlığa dönerek Orta Asya'da kötü bir ün yapmalarıydı. Dil konusundaki bilgisiyle kendisini kolaylıkla onlardan biri olarak kabul ettirebileceğini düşünüyordu, ama Buharalıları imanının saflığına da inandırması gerekecekti. Orenburg'dan gönderilen bir Tatar teğmenin 1818'de Hive'de, celladın da hazır bulunduğu bir celsede, Müslüman kalıp kalmadığının anlaşılması için sorguya çekildiği bilinmekteydi. Üstelik Savoia'lının kendisini Buharalılara gerçekten Altınordu Tatarlarının soyundan gelen biri olarak kabul ettirebileceğine güvenmesi için Tatar dili ve âdetleri, mollaların kuşkusunu uyandırmayacağına güvenmesi için de dini metinler ve İslam ibadeti hakkındaki bilgisinden emin olması gerekiyordu. Desmaisons çifte sınavdan geçmeye karar vermişti, ama bunu başarabilirse iki kat kazançlı çıkacağını biliyordu, çünkü mollalığı kabul edilirse basit müminlere genellikle kapalı kalan kapılar onun önünde açılacaktı. Böylece 1833'ün Kasım ayında Jean-Jacques Pierre Desmaisons yaklaşık sekiz aylığına Tatar Mirza Cafer oldu. Rus uyruğu bir Müslüman ve Orenburg askeri valisinin görevlendirdiği bir kişi olarak, hanlık makamları tarafından gözetim altında tutulacağını, ama Müslüman sıfatıyla en

azından hiçbir Hıristiyanın elde edemeyeceği bir özgürlüğe sahip olacağını biliyordu.

Orenburg valisinin genç Desmaisons'a verdiği görev (o sırada yirmi altı yaşındaydı) yirmi beş noktada özetleniyordu. Çok uzun süre gizli kalan bu noktalar,[5] Savoia'lının üstlerine sunduğu raporun 1983'te yayımlanan Rusça çevirisinin ekinde yer aldı.[6] Halbuki 1957'de bir Sovyet tarihçisi büyük bir saflık içinde, Desmaisons'un görevinin Buhara'daki İslami işleyiş ve Doğu âdetleri hakkında Sen Petersburg'a bilgi vermek olduğunu düşünebilmişti.[7] Ama bu yirmi beş noktayı nakleden metin, "büyük oyun" arifesinde Rusya'nın kaygılarının neler olduğunu bize gösteriyor. Bu kaygılar esas olarak ticari sorunlara ve Sen Petersburg ile Doğu Hint Kumpanyası arasındaki rekabetle ilişkiliydi. Desmaisons'dan, Buhara ile komşu hanlıklar ve Buhara ile Kaşgar, Doğu Türkistan, Afganistan, İran arasındaki kervan ticareti hakkında bilgi toplaması istenmişti. Ayrıca Sen Petersburg Rus esirlerin durumunu, Buharalıların Rusya'ya, İngiltere'ye ve Buhara'dan geçen İngiliz ajanlarına nasıl baktıklarını da öğrenmek istiyordu. Son olarak da Savoia'lıya, Moorcroft'un bıraktığı belgeleri hediyeler karşılığında ele geçirmeye çalışması bildirilmişti. Desmaisons öyküsünü, çerçevesi belirli bu soruşturma kapsamında yazacak, ama kültürü ve (hem siyasi, hem de tarihi ve edebi) ilgi alanları nedeniyle ortaya kuru ve idari bir rapor değil, şimdi zenginliğiyle tanışacağımız gerçek bir seyahatname çıkacaktı.[8]

Orenburg'dan 10 Kasım 1833'te, bir muhafız birliğinin koruduğu ve bir Kırgızın kılavuzluk ettiği Buhara tüccar kervanıyla birlikte yola çıkan Desmaisons, Orsk kalesine varır. Mal yüklü dört yüz arabadan oluşan kervan, bozkırda kırk beş gün sürecek yolculuk için bu kaleden muhafız birliği olmaksızın hareket eder. Savoia'lı tüm yol boyunca güzergâh hakkında ayrıntılı veriler kaydeder; 10 Kasım'dan 29 Aralık 1833'e kadar her gün bir menzilden diğerine katedilen mesafeyi, gece kamp kurulan yeri, su olup olmadığını, hayvanlar için ot ve yakacak bulunup bulunmadığını belirtir. Kışın bile su bulmak en büyük sorundur ve Mirza Cafer'in bütün dikkati bu konuya yoğunlaşmıştır. 27 Kasım'dan

itibaren (Can-Bura Türbesi hizasında) su kalmadığını, aynı zamanda *saksaul* denen ve belli başlı yakacak kaynaklarından biri olan meşhur bozkır bitkisinin ilk kez görüldüğünü belirtir. O andan itibaren suyun hiç bulunmadığı dönemler başlar (önce dokuz günlük, sonra da on iki günlük iki dönem). İlk dönem Ser Kalmas denen yerden, Orsk'tan yaklaşık yirmi beş günlük bir yolculuk sonunda ulaşılan Sir Derya'ya kadar uzanan bölgeyi kapsar. Ama nehri geçtikten hemen sonra Kızılkum çölüne girilince önce iki, sonra da on iki gün boyunca Kuş-Kuduk ile Kara Ata Türbesi arasında, çölün ortasında susuz kalınır. Kervan söz konusu türbeye 25 Aralık'ta ulaşır. Kızılkum çölündeki bu zorlu yolculuk daha önce Meyendorff tarafından çok ayrıntılı bir biçimde betimlenmiştir. Desmaisons, Kırgızların "Kötü Kızılkum" adını verdikleri bu çölün tehlikelerini abartma eğilimi gösterdiklerini saptar. Örneğin bu çölde ne bir damla su, ne de bir tutam ot bulunduğunu söylerler, ama Desmaisons dönüş yolunda bazı çalılıklar fark eder. Savoia'lı, Allah'ın yardımı olmadan çölün aşılamayacağına yemin eden Kırgızların saflığıyla da alay eder.

Orsk'ta alınan yeni güvenlik önlemlerine göre, bozkırı gruplar halinde geçmek için birkaç kervanın bir araya gelmesi gerekmektedir. Orsk'a 3 Kasım'da gelen Desmaisons ayın 9'una kadar orada beklemek zorunda kalır, çünkü Buharalı tüccarlar henüz hazır değildir. Ayrıca Kırgız kılavuzlara ödenecek parayı da bulması gerekir; bu miktar o yılki hava durumuna göre değişmektedir. O sırada soğuk giderek keskinleşmeye ve bozkırda güçlü bir poyraz esmeye başlar. Desmaisons, önceki yıl Orsk'tan 19 Ekim'de ayrılan bir kervanın Buhara'ya tam yetmiş altı günde, alışılmış zamanın iki katı sürede vardığını öğrenir. Soğuktan çok çeken ve kar fırtınalarına yakalanan kervan Buhara'ya yorgunluktan bitmiş bir halde ulaşmıştır. Kervandaki Buharalılar ciddi ciddi kaygılanmaya başlar. Desmaisons da kendi durumu hakkında hiç hayale kapılmamaktadır: Tek başına ve Kırgızların, Buharalıların, Nogay Tatarlarının arasında Müslüman kılığında yola çıktığını, bütün bu adamların onunla ilgilendiğini, gözetlediğini ve Buhara'ya niye gittiğini keşfetmeye çalıştıklarını bilmektedir. Gerçi Tatarlar onu

Orenburg valisinin gönderdiğini bilmektedir, zaten Mirza Cafer de bunu hiç gizlememiştir. Onlarla kurduğu ahbaplıklar sayesinde, dilleri ve âdetleri, töreleri ve dini inançları hakkında birçok bilgi toplayabilir. Görevi artık başlamıştır. "Yine de" diye yazar, "Buharalıların âdetlerinin insanı aldatan, kuşkulu yanlarını ve hükümetlerinin kalleşliğini biliyorum."

Kervan, Orsk'tan çıktıktan on gün sonra, hava koşulları nedeniyle hızını yavaşlatmak ve hatta bir buçuk gün mola vermek zorunda kalır. Bir gecede 60 santim yüksekliğinde kar yağar. Üstelik odun stokları da çoktandır tükenmiştir. Ama başka bir felaket kervanı dehşete düşürür: İki Kırgız çiçekten ölür, iki gün sonra bir kişi daha onları izler.

Sonunda kervan Sir Derya kıyısına ulaşır; orada sert soğuklar nedeniyle kuzeyden kaçan göçer Kırgızların çadırlarıyla karşılaşırlar. Kervan biraz daha ileride, Buhara Hanı'nın onayıyla hareket eden güçlü Kazak şefi Timur Sultan'a haraç ödemek zorunda kalacaktır. Ama istenen haraç bu defa hiç yüksek değildir ve tüccarlar bu cömertliği, şefle görüşen Desmaisons'un varlığına bağlar. 19 Aralık'ta Desmaisons'un kervanı Buhara ovasına varır ve Savoia'lı seyyah, yol arkadaşlarıyla birlikte, şükranlarını belirtmek için Kara Ata Türbesi'nde dualar eder.

Tatar Molla Kılığına Nasıl Girilir?

Kervandakiler Mirza Cafer'in Orenburg valisi adına Buhara'ya gittiğini bilmektedir, ama bunun nedeninden haberleri yoktur. Yine de Buhara'ya, Kuş Beyi'ne hemen haber uçurup, Orenburg valisinden mektup taşıyan bir Çarlık görevlisinin kendileriyle birlikte seyahat ettiğini bildirirler. Bu davranış Desmaisons'un görevinin ilk adımlarını tabii ki kolaylaştırmayacaktır. Üstelik Buharalı tüccarlar onun her yaptığını gözetlemeyi sürdürür, Desmaisons da bu nedenle "kâğıt parçalarına gizli gizli not almak" zorunda kalır. Ama Desmaisons en çok, ardına gizlendiği kimliği sağlamlaştırmaya ve olabildiğince Müslüman görünmeye önem vermektedir. O bir molladır, o halde yanındaki Buharalılar ve Tatarlardan daha sofu



Orta Asya'nın Kalenderi dervişleri dilencilikle geçinir. Bellerine bağlı bağış kapları (*kaşgul*) onları Hindistan'ın gezgin münzevilerine benzetir. A. Vámbéry'nin eserinden alınmış gravür. *Voyages d'un faux derviche.*

görünmelidir. Savoia'lı seyyah Kara Ata Türbesi'nde büyük bir özenle namaz kılmaya hazırlanır. Bu kutsal mekân düşündüğü şey için çok uygundur. Desmaisons, evliyanın mezarının başına gitmeden önce arınmak ve aptes almak için, ellerini mezarın yakınında bulunan kaynağın kutsal sularına defalarca daldırdığını anlatır. Türbe, evliya tarafından dikildiği rivayet edilen küçük bir dutluğun ortasındadır.

Desmaisons diğer Müslümanlarla birlikte namaz kılar, ama onların şaşkın bakışları arasında secdede çok daha uzun bir süre kalır. Burada ilk kez namaz kıldığı için büyük bir huşu içine girdiğini söyleyerek bu durumu açıklar; ama raporunda, Müslüman kılığına büründüğüne göre Buharalıların iyice ustalaştığı ikiyüzlülüğü de kullanmayı bilmesi gerektiğini belirtir; söz konusu olan, dini vecibelerini yerine getirdiğine çeşitli hilelerle başkalarını inandırmaktır. Ve namaz vaktinde sakallarını ıslatıp dışarı çıkan, böylece başkalarını aptes aldıklarına inandırmayı amaçlayan Buharalıları örnek verir.

Yine de Buhara'daki günleri kötü başlar. Soğuk bir tavırla, kuşku ve endişeyle karşılanır. Şehirde Kuş Beyi'nin akrabası olan Gadigar

Bey adında birinin evinde kalır ve Kuş Beyi ile görüşmesine izin verilmez. Üzerindeki mektubu almaya Kuş Beyi'nin adamlarından biri gelir. Ama Desmaisons kararlı bir tutum takınır; Orenburg valisinin mektubunu bizzat Kuş Beyi'nden başka kimseye vermeme emri almıştır ve o da Kuş Beyi'nin tenezzül buyurup kendisini kabul etmesini bekleyecektir. Sonunda Desmaisons'un saraya girmesi kabul edilir. Desmaisons'un yazdığına göre, kendisine oturacak yer gösterip, buyur ettikten ve karşılıklı alışılmış dualardan sonra, Kuş Beyi Çar'ın ve Orenburg valisinin sağlığını, hemen ardından da gözlerini gözlerine dikerek kendisinin Müslüman olup olmadığını sorar. Desmaisons bu soruyu kuşkusuz bekliyordu. Üstelik bu, kendinden önce birçok Tatara da sorulmuş bir soruydu. Mirza Cafer, böyle bir soruyla karşılaşan her iyi Müslümanın vereceği tek cevabı yapıştırır: "Elhamdülillah!" Ama Kuş Beyi Desmaisons'a karşı kuşkulu tavrını korur. Onun görevini anlayamamakta ve valinin mektubunun mührünü açmaya cesaret edememektedir. Savoia'lıya görevinin amaçlarıyla ilgili söylentilerin Buhara'ya yayıldığını ve Buhara hükümetinin kuşkusunu artırdığını söyler. Desmaisons daha sonra, vali doğrudan kendisine hediyeler gönderdiği için Kuş Beyi'nin canının sıkıldığını ve kıskançlıklardan çekindiğini ekleyecektir.

Üstelik Kuş Beyi Savoia'lıya Orenburg'a ne zaman dönmeyi düşündüğünü sorar ki, bu iyiye işaret değildir. Desmaisons, Şubat sonundan önce Rusya'ya gidecek hiçbir kervan olmadığı için şehirde birkaç ay kalmayı düşündüğünü açıklar. Ama Orenburg valisinin emrinde olduğunu ve Kuş Beyi'nin cevabını ona götürmesi gerektiğini de ekleyip, bu cevabı alır almaz ve Kuş Beyi ne zaman dilerse gitmeye hazır olduğunu söyler. Bu cevap, karşısındaki görevliyi rahatlatmış gibidir. İki adam bir süre Özbekçe konuşurlar, daha sonra Kuş Beyi Gadigar Bey'e döner ve ona Farsça, Mirza Cafer'i Ramazan'dan sonra, yani Şubat sonunda Rusya'ya gidecek kervana katmasını söyler. Ama Desmaisons Buhara'dan ancak 1834'ün Haziran ayında ayrılacaktır. Artık önünde görevini yerine getirmek ve ilk aylarda neredeyse her an süren gözetime rağmen şehri keşfetmek için aylarca süre vardır. Hatta Özbekler hizmetine verilen ve kendisini gözetmekle görevlendirilen kişinin onunla aynı

odada kalmasını isterler, ama Desmaisons buna kesin bir tavırla karşı çıkar.

Mirza Cafer Buhara'da kalmayı başarmıştır gerçi, ama görevi pek kolay değildir ve daha fazla özgürlüğe kavuşup artık gözetlenmemek için, Kuş Beyi ile evsahibi Gadigar Bey'in güvenini kazanması gerekecektir. Bu da haftalarını alır. Kuş Beyi'nin dini tavırları nedeniyle kendisinden kuşkulanmaktan vazgeçtiğini yazar, çünkü özenli Müslüman giysilerine bürünüp dinin bütün gereklerini yerine getirmektedir. Mollalar, müftüler ve bizzat Kuş Beyi ile üst düzey teolojik ve dilbilimsel tartışmalara (Kuran, hadis, Arap, Türk ve Fars dilleri konularında) girmektedir. Desmaisons sonunda kendisinin iyi bir Müslüman olduğuna inanıldığını tahmin etmektedir. Kuş Beyi'nin güvenini kazanınca önünde birçok kapının açıldığını görür, hatta bizzat Nasrullah Han'la karşılaşma olanağını bile bulacaktır.

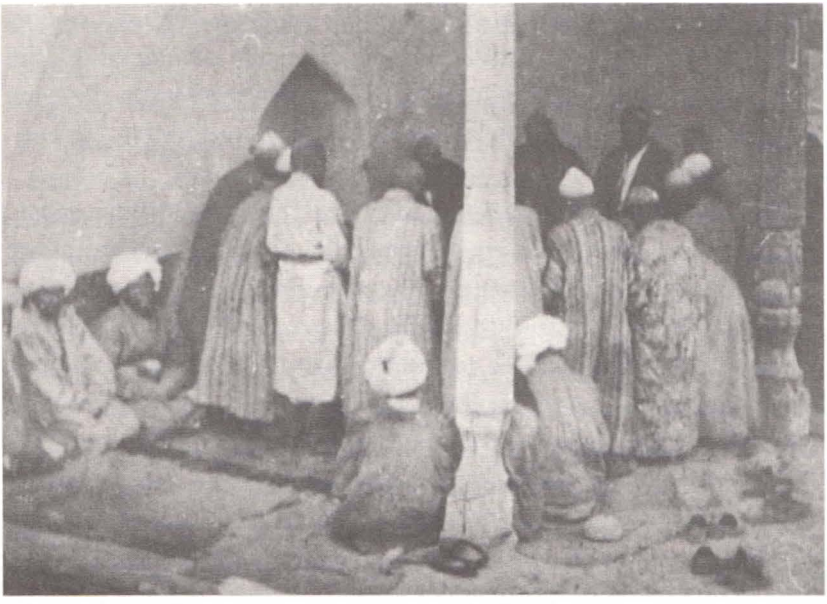
Desmaisons özellikle evsahibi Gadigar Bey aracılığıyla Kuş Beyi'ne iyi niyetini kanıtlamayı başarır. Gadigar Bey'in Kuş Beyi'yle her gün buluştuğunu ve Savoia'lının yaptığı ve söylediği her şey hakkında ona ayrıntılı bir rapor verdiğini bilmektedir. Bu nedenle Desmaisons Gadigar Bey'in yanında çok dindar ve hoş bir tavır takınır. Çoğunlukla birlikte namaz kılar ve tartışarak zaman geçirirler. Savoia'lıdan çok hoşlanan Gadigar Bey onu giderek daha sık ziyaret etmeye başlar. Mirza Cafer de Buharalıyı nasıl pohpohlaması ve yavaş yavaş güvenini kazanması gerektiğini bilmektedir. Ayrıca ondan şehir ve saraydaki en son olaylar hakkında bilgi de alabilmektedir. Yine de Desmaisons'un özgürlüğü kısıtlanmış durumdadır; Kuş Beyi'nin konuğu olarak şehrin diğer önemli şahsiyetleriyle ilişkiye girme hakkı yoktur, ama o bu yasakları ihlal edecektir.

Din adamı olarak kabul edilen Mirza Cafer artık bir engelle karşılaşmadan Buhara'daki Müslüman kuruluşlarına, camilere, medreselere ve tekkelere girebilmektedir. Bu yerlere bir yabancının, hele hele bir gayrimüslimin girmesine asla izin verilmezdi. Bu anlamda Desmaisons'un deneyimi benzersizdir, çünkü o, Orta Asya İslamı'nın başkentini içeriden, yani din ve eğitim kurumları aracılığıyla keşfeden nadir Batılı seyyahlardan biridir (bir diğeri de otuz yıl sonra Vámbéry olacaktır). Üstelik o sıradan bir seyyah de-

ğildir, çünkü Orenburg valisine sunduğu raporun özlü anlatımı ve ilgilendiği temaların anlamlılığının da gösterdiği gibi, gördüklerini kavramakta ve tahlil edebilmektedir. Üstelik şehirde atla dolaşma hakkına da sahiptir ki, bu sadece Müslümanlara tanınan bir ayrıcalıktır.

Desmaisons mollalar ve mutasavvıflarla ilişkiye girmeye çalışır, çünkü Buhara ününü onlara borçludur. Şehirde kanunları hüküm süren İslam yorumu onlara dayanmaktadır. Ayrıca tasavvuf tarikatları Buhara'da siyasi nüfuzlarını da artırmışlardır. Mart ayının başlarında Mirza Cafer bir medresede kelam ilmini inceleyen birkaç mollayla tanışır ve bu konudaki tartışmalara katılma fırsatı bulur. Bir ay boyunca, hiç sorguya çekilmeden, hatta Buharalıların kuşkusunu bile uyandırmadan birçok medreseyi ziyaret eder. Bu okullardaki müfredat ve okunan kitaplar hakkında ayrıntılı bilgiler verir: Arap grameri ve imlası; Kuran tefsirlerindeki farklılıklar; söz sanatı (retorik); hadis öğrenimi ve tefsirleri; fıkıh ve içtihat. Buhara medreselerinin hâlâ büyük bir saygınlığa sahip olduğunu ve bütün Türkistan'dan, Tatar dünyasından ve Hindistan'dan öğrencileri çekmeye devam ettiklerini belirtir; halbuki birçok mollanın ve hatta bizzat şeyhülislamın memleketi olan eski başkent Semerkand yavaş yavaş unutulmaktadır. Desmaisons bu şehrin cami ve medreselerinin gerileme içine girdiğine ve mollaların eğitimleri için artık Buhara'ya gitmek zorunda kaldığına dikkat çeker.

Kuş Beyi ve yakınlarından başkasıyla temas kurmasına izin verilmemesine rağmen, Desmaisons gözetim önlemlerinin gevşemesinden faydalanarak şehrin en önemli dini şahsiyetlerinden şeyhülislamla yakınlık kurmayı başarır. Semerkandlı İşan Sultan Hanum Hoca, Bahaeddin Nakşibend'den sonra Orta Asya Nakşibendiliği'nin en önemli ismi olan Şeyh Ubeydullah Ahrar'ın soyundandır. Desmaisons, onun bütün Türkistan'da saygı gördüğünü yazar. Şeyhülislamlık eskiden hanlıktaki dini hiyerarşinin en üst basamağıydı ve bu görev Nakşibendiyye'nin Şehrbekr'de yerleşmiş Cubeyri kolunun "hoca" adı verilen güçlü temsilcilerine verilirdi. Ama 19. yüzyılda şeyhülislamlığın artık bir anlamı kalmamıştı ve en yüksek dini makam "kadı-kalan"ınkiydi.



Zikr-i cehri yapan Kadiri veya Yesevi tarikatinden dervişler, 20. yüzyıl başına ait belge. Özbekistan Fotoğraf ve Film Arşivi, Taşkent.

İşan Sultan, Hokand Hanı'nın hizmetinde birkaç yıl kaldıktan sonra, Semerkand'a yerleşmiş, daha sonra da şimdiki hanın babası müteveffa Mir Haydar Han tarafından Buhara'ya davet edilip, kendisine şeyhülislamlık makamı önerilmişti. Desmaisons onun, asil bir soydan gelmesi, zekâsı ve mevkiiyle kendine sarayda bir yer edindiğini yazıyor. Ama İşan Sultan Savoia'lıya Kuş Beyi'nden çekindiğini ve onun entrikaları yüzünden görevinden alınan selefinin durumuna düşmek istemediği için siyasi meselelerden hep uzak durduğunu anlatır. İlişkilerinden Kuş Beyi'nin haberdar olmasını istemediğini de Desmaisons'a itiraf eder. Mirza Cafer, İşan Sultan'ın keskin zekâsı ve mükemmel şiirleriyle Türkistan'ın bütün âlimleri içinde ün yaptığını keşfeder. Daha samimi olduklarında, İşan Sultan'ın ona tıp ve kimyadan, yani Müslüman âlimlere çok çekici gelen esrarengiz simya ilminden, felsefe (ya da bilgelik) taşını bulup altın imal etmek için yaptığı çok sayıda denemeden söz ettiğini anlatır. Bir gün şeyhülislam Desmaisons'dan Frengistan (Avrupa) âlimlerinin bu konuda ne düşündüklerini kendisine an-

latmasını ister. Zor durumda kalan Savoia'lı ona simyanın Batı bilginlerini güldürdüğünü söyleyemez ve İşan Sultan'ı hayal kırıklığına uğratmamak için rahatlatıcı bir cevap verir. Yaşlı adam, "iyi" der, geniş bir gülümsemeyle, "birkaç deneme daha ve sonra işler yoluna girecek." Desmaisons, İşan Sultan'ın Buhara hükümetini sevmediğini ve "liberal" düşünceli olarak tanındığını öğrenir. Savoia'lının şeyhülislam hakkında verdiği bilgiler, 20. yüzyıl başında Taşkent'te yayımlanan ve hanlığın önemli simalarını içeren bir ansiklopedideki bilgilerden çok daha eksiksizdir.[9] Yine de bu ansiklopediden de yaşlı adamın 1834-1835'te, Desmaisons'la karşılaşmasından kısa bir süre sonra öldüğünü öğreniyoruz.

Buhara'daki cami sayısının çokluğu Mirza Cafer'i fazla şaşırtmaz: Çünkü burası İslam'ın başkentlerinden biridir. Her mahallenin kendi camii vardır ve adım başında insanın karşısına bir cami çıkar. Ama içlerinden ikisinin gerçekten şaşırtıcı olduğunu belirtir. Kelan Camii'nin Mir Arab adı verilen minaresi şehrin en yüksek minaresidir; ikincisi ise Gaus-Kuşon Camii'dir. Bazı camilerde "hafız sufiler" adını verdiği sufi tarikatlarının bulunduğunu belirtir. Bu arada sufi tarikatları bu şekilde adlandırmanın pek alışıldık bir yöntem olmadığını, Savoia'lının bu ismi kullanmasının nedeninin belki de mutasavvıfların toplantılarında sürekli bu hafızların bulunmasın-



Nakşibendi tarikatından sufilerin yaptığı zikr-i hafi. Başları eğik, gözleri yarı kapalı soluklarını denetim altına alıp zihinlerinden sürekli Allah'ın adını tekrar ederek, bedenlerindeki bazı gizli noktalara yoğunlaşıyorlar. 20. yüzyıl başına ait belge. Özbekistan Fotoğraf ve Film Arşivi, Taşkent.

dan kaynaklandığını belirtelim. Zaten Desmaisons'un bu konuda yeterince bilgi sahibi olduğu, bu camilerin *hankâh* adıyla bilindiğini kaydetmesinden anlaşılıyor; mutasavvıfların toplanma yerlerini belirten hankâh, Vámbéry'nin ziyaret edeceği *kalenderhane*'lere yakın teknik bir terimdir. Savoia'lı bu hankâhları ziyaret etmekten geri kalmaz ve orada düzenlenen törenleri (Vámbéry de dahil) çok az sayıda Batılının ulaştığı ve ulaşacağı bir titizlikle betimler:

> Bu mezhebin üyeleri [sufiler] haftada bir kez buraya gelip riyazete dalar ve olağanüstü danslar yaparlar. Bir hafız ilahiler okurken, bir, iki, ya da üç sıralı bir daire şeklinde otururlar. Bu ilahilere her tür hareketle eşlik ederler. Kimi zaman ilahi sona erer ermez, hep birden çıldırmış gibi ayağa kalkarlar. O zaman hafızın yönetiminde dans başlar. Dansı bir kişi yapar, diğerleri ona "Ya", "Hey", "Hu" nidaları veya "İllallah" sözleriyle cevap verirler. Başlangıçta dans çok hızlıdır ve herkes bulunduğu yerde topuklarının üzerinde dönerek dansa katılır. On dakika sonra dans yavaşlar ve hepsi bedenlerini kâh öne, kâh arkaya, sona yana doğru eğerek, sırayla ellerini havaya kaldırarak ahenk içinde sıçramaya başlarlar. Hareketleri, zor algılanır bir biçimde hızlanır, sıçrayışlar sıklaşır. Hareketlerinin ve söyledikleri ilahilerin ritmi ve ahengi asla bozulmaz ve sırayla çılgınlığı, öfkeyi, neşeyi, yalvarmayı ve umudu yansıtır. Hıçkırıklar, boğuk iniltiler, kesik kesik çığlıklar ve uzun ulumalar insanın ruhunu kanatan bir ses halinde birleşir. Sonunda sapsarı kesilmiş ve yuvalarından uğramış gözleriyle bir anda durur ve iki üç dakika dansa ara verirler, sonra yine aynı biçimde iki üç kez daha başlarlar. Sık sık sıcak ve yorgunluktan kendini kaybedenler kenara taşınır. İçlerinde çocuktan ihtiyara her yaşta adam vardır. Bu mezhebin üyelerinin özel bir giysisi yoktur. İçlerinde kalenderlere, fakirlere, saçlarını uzatan dervişlere rastlanabilir. Müslümanlar bu meclislere serbestçe katılıp zikri izleyebilirler.[10]

Bu tür zikirlere birçok kez katılan Desmaisons, çok büyük bir kalabalığın zikre katıldığını belirtiyor. Savoia'lıya göre, Müslümanlar sufileri genellikle "günah işlediği için suçluluk hisseden ve pişmanlığın kemirdiği vicdanlarına uyup suçlarının kefaretini ödemek için bu dayanılmaz uygulamalara kendini zorlayan zavallılar" olarak görmektedir. Sufiler ise, "kendileri dışındaki Müslümanlara,

sanki bir başka dine inanıyorlarmış gibi, acıyarak" bakar; "onlar Allah'ın insan soyuna bir kez acıdığı ve dünyada bir tek din olduğu inancındadır." Bir diğer önemli ayrıntı, sufilerin toplandığı iki hankâh dışında topluca ilahi söylemeye izin verilmemesidir; buraların dışında böyle bir eğlence düzenlemek yasaktır.[11]

Desmaisons, Buhara'nın koruyucu evliyası Bahaeddin Nakşibend'in şehrin 10 km. dışındaki türbesinin ve buraya yapılan ziyaretlerin betimlenmesinde de kendinden önceki ve sonraki seyyahları geride bırakmıştır. Şehir parıltısını medreselere olduğu kadar, kısmen Bahaeddin'in türbesine de borçluydu ve burası binlerce Müslüman ziyaretçiyi çekiyordu. Buhara'dan geçen Batılı seyyahların çoğu da bu türbeye uğramıştır.[12] Kızılkum çölünde Desmaisons'un görüştüğü Tatar şefi Timur, velayet vahası Buhara'ya gittiği için şanslı olduğunu söyleyerek ona iltifat etmiş ve kutsal türbeye vardığında kendisi için de dua etmeyi unutmamasını istemişti. Her çarşamba, bir gün önceki duaların ve zikr-i hafinin ardından büyük bir pazar kurulan bu türbenin aynı zamanda ticari bir mekân olduğunu belirten tek kişi de Desmaisons'dur. Rus protektorası dönemine kadar türbe yaşamının betimlenmesine ilişkin eldeki en iyi kaynak Desmaisons'un anlattıklarıdır. Savoia'lı seyyah, Vámbéry'den farklı olarak, kolay kolay abartmaya kaçmayan özlü bir üslupla Buhara'nın bu kutsal mekânını kesin bir biçimde betimlemek, salı akşamları oraya egemen olan hem bayram, hem murakabe havasını yansıtmak istemiştir.

> Buhara sakinleri her salı, hafızları dinlemek, eğlenmek ve günlük yaşamın sıkıntılarını birkaç saatliğine olsun unutmak için, neşeyle küçük Mezar-ı Şerif köyünde toplanırlar.[...] Orada her çarşamba büyük bir pazar kurulur. Buharalılar ise oraya hep salı akşamından gidip ziyaretlerini yapar, sonra geceyi evliya türbesinin yanında onların deyimiyle "bir sonraki pazara çıkabilmek" için dualar ederek geçirirler.[...] Mezar, etrafı çınar ve kavak ağaçlarıyla çevrili küçük bir havuzun yakınında, geniş bir arazinin üstündedir. Bir tarafında bir mezarlık uzanır; burada evliyanın soyundan hocalar ve türbeye yaptıkları bağışlarla buraya gömülmeye hak kazanan diğer kişiler yatar. Diğer tarafta üç cami yükselir; biri iki yıl önce [1832'de] bugünkü Kuş Beyi tarafından yaptırılmıştır. Arazinin diğer iki ta-

> rafı duvarlarla çevrilidir. Bu kutsal mekâna girip içeride dolaşabilmek için, bir camiye girer gibi ayakkabıları çıkarmak gerekir. Ziyaretçi sayısı geceleri çok fazladır. Bir kez, havuzun yanında dinlenmek için buraya geldim. Mezarın yanına yerleşmiş üç hafız, sırayla ve acılı bir sesle Hafız'dan şiirler okuyorlardı.[13] Sonra Kalenderiler türbenin sütunları ve ağaçların arasına yerleştiler; geceleyin türbede sürekli yanan mumlar bulundukları yeri zar zor aydınlatıyordu. Kalenderilerin insanın ruhunu acıtan kesik kesik gülüşleri, acılı ve içe işleyen çığlıkları, denetimsiz ve bilinçsiz neşeleri, kâh inleyen, kâh öfkelenen haykırışları hafızların ilahilerine karışıyordu. Etrafımda dindar insanlar dua ediyor, murakabeye dalıyor ya da uyuyorlardı. Küçük gruplar halinde toplanmış başkaları kısık sesle çaydan, kavunlardan söz ediyor ve gece yapılan eğlenceler, yarın pazarın nasıl geçeceği gibi konularda tartışıyorlardı. Kalenderiler giderek coşuyor, hafızlar "var ol" diye haykırıyordu. Yaşlı ve sakat bir kör, havuz kenarına gelip aptes alabilmek için kalabalığın arasında bastonuna dayanarak yürüyordu. Bu hüzünlü ve dokunaklı sahne içimi acıma duygusuyla doldurdu.[14]

Ama Buharalıların bu mekânı niye bu kadar sevdiğini birdenbire anlayıveren sahte mollamızın da saptadığı gibi, dualarla eğlence iç içedir. Gerçekten de camiyi ve türbeyi çevreleyen büyük bahçedeki manzara çok farklıdır. Medrese duvarının yanında ve büyük havuza fazla uzak olmayan bir yerde, çok sayıda dükkân vardır ve aralarında çay satıcıları ile askerlerin de bulunduğu grup grup gençler ağaçların altına rahat bir biçimde yerleşmiştir. Meşhur sebzeli Özbek pilavı pişirmekte ve meyva suları hazırlamaktadırlar. Gülmekte, bağırmakta ve hafızlarla Kalenderilerden söz etmektedirler. "Tek kelimeyle," diye özetler Desmaisons, "geceyi eğlenerek geçirmenin yollarını arıyor, hatta kimi zaman işi iyice işrete döküyorlar".

Sen Petersburg, Tahran, Paris: Saygıdeğer Görevliden Şarkiyatçıya

Desmaisons Buhara'da zamanını boşa harcamaz. İslam, mollalar, medreseler ve mutasavvıflar üzerine araştırmalar dışında, tabii ki istihbarat görevinde belirlenen yirmi beş noktaya ilişkin bilgileri

de toplamaya çalışır. Bunların içinde en can alıcı olanlar ticari sorunlardır. Desmaisons, Buhara'daki farklı kervansarayları ve buralardaki tüccarların kökenlerini titiz bir biçimde kaydeder, çünkü tüccarların kervansaraylarda milliyetlerine göre toplanma alışkanlığı vardır. Şehrin ipek, pamuk, post ve kürk (koyun ve tilki), pirinç gibi zenginlik kaynaklarını değerlendirir; özellikle de hanlığın komşu ülkelerle sürdürdüğü kervan ticaretini, ithalat ve ihracatı tahlil eder (güzergâhlar, ürünler): Hive ve Hokand Hanlıkları, Hindistan (Pencap, Keşmir), Afganistan (Kâbil, Peşaver, Herat), İran, Kaşgar (Çin). Ayrıca Buhara Hanlığı'nın askeri gücünün de bir dökümünü çıkarır. Rus esirler konusunda, Desmaisons bir din âlimi olarak sorunu Kuş Beyi ile ele alır ve ona köleliğin Kuran'ın ruhuna aykırı olduğunu kanıtlar. Sonunda Kuş Beyi'nin sorunu bizzat Han'a sunmasını sağlar, ama Kuş Beyi'ne göre bir değiştokuş olasılığı çok zayıftır. Yine de Savoia'lıya, bunu bir sır olarak gizlemesini isteyerek, her yıl birçok esirin serbest bırakıldığını söyler. Desmaisons iki esirin kaçmasına bizzat yardım edecektir.

Hanlıktan Şubat'ta ayrılması kararlaştırılan Desmaisons, Kuş Beyi'nin onu Orenburg'a göndermek konusunda hiç acele etmediğini ve ilk kervanla geri dönmesi için baskı yapmadığını sevinçle görür; Desmaisons'un önünde araştırmalarını sürdürebileceği dört ayı daha vardır. Sonunda, Mayıs ayında, Kuş Beyi ona Haziran'daki kervanla Buhara'dan ayrılması gerektiğini bildirir. Bu arada Savoia'lı için bir de sürprizi vardır ve onun Nasrullah Han'ın huzuruna çıkmasını sağlar. Sahte molla 23 Mayıs 1834'te saraya alınır ve Han'a uzun bir ömür sürmesi, yönetiminin de daim olması dileklerini içeren, huzurdaki diğer kişilerin "Amin" ve "Allahüekber"lerle eşlik ettikleri bilinen duaları okur. Kısa bir süre sonra kabul salonundan dışarı alınır ve Kuş Beyi'nin kendisi için hazırlattığı çay ve reçel ikram edilir. Kuş Beyi onun huzura alınmasını sağlayabildiği için mutludur.

Bir yıl sonra, hanlığa uğrayan bir diğer Rus ajanı Jan Vitkeviç, raporunda Kuş Beyi'nin, Mirza Cafer'in daha gelir gelmez kim olduğunun anlaşıldığını ve bütün Buhara halkının onunla alay ettiğini anlattığını yazdı.[15] Bir yıl önce Buhara'daki gizli görev için ken-

disi değil, Desmaisons tercih edilen Vitkeviç'in bu açıklamaları pek inandırıcı görünmüyor, çünkü yabancılara ve hele istihbarat ajanlarına karşı hanlık kanunlarının ne kadar sert olduğu biliniyor. Kuş Beyi bir Rus ajanının şehirde istediği gibi dolaşmasına ve sonra da serbestçe geldiği yere geri dönmesine izin verir miydi? Daha çok, bu Buharalı üst düzey görevlinin aldatılmayı ve başlangıçta şüphelense de sonunda sahte bir Tatar mollaya güvenmiş olmayı kabullenemediğini düşünmek gerekir. Desmaisons'dan nefret etmek için her türlü nedeni bulunan Vitkeviç'in doğruyu yazıp yazmadığı da kuşkuludur. Vitkeviç, Desmaisons'un aksine, Buharalıları aldatmaya çalışmadan, kendini olduğu gibi tanıtmanın daha iyi olduğunu savunmaktadır. Ama Buharalılar Desmaisons'u değil Vitkeviç'i önce Buhara'da zehirlemeye, sonra da dönüş yolunda öldürmeye çalışmışlar; Desmaisons'un kervanı ise Kuş Beyi'nin kutsamasının ardından Buhara'dan ayrılmış ve 31 Temmuz 1834'te Orenburg'a varmıştır.

Nisan 1834'te, Desmaisons Buhara'da elde ettiği ilk bilgileri içeren bir mektubu Orenburg'a ulaştırmış, General Vassili A. Perovski de bu belgeyi hiç gecikmeden Sen Petersburg'a iletmişti. Savoia'lı Orenburg'a döndükten sonra iki rapor daha yazdı.[16] Daha sonra Desmaisons'a bir nişan ve bir miktar para ödülü verildi. Vali sonuçlardan memnundu ve Sen Petersburg toplanan bilgileri çok ilginç bulmuştu. 1835'te Buhara üstüne bir makale yazan bir Rus yazarına göre, Orta Asya'ya giden seyyahlardan hiçbiri Desmaisons kadar elverişli koşullarla karşılaşmamıştı.[17]

1836'da Çarlık başkentine çağrılan Savoia'lı, Rus Dışişleri Bakanlığı'nın Asya bölümüne alındı ve orada kariyer yaptı. Türk ve Fars dilleri eğitmenliğine getirilse de, diplomatik etkinliklerle bağını korudu. Örneğin 1840-1841'de Tahran'a giden bir Rus heyetine eşlik etti ve Şah'tan bir nişan aldı. Aralık 1841'de Asya bölümünde "ikinci tercümanlık" görevine getirildi. Çar'ın şansölyeliğinde tercümanlık yaptı ve Tatar belgelerinin çevirisiyle görevlendirildi. 1843 başlarında Doğu dilleri eğitimi bölümünün müdürü ölünce, onun yerine geçti ve aynı yıl Rus vatandaşlığına kabul edildi. 1846'da resmen Doğu sorunları uzmanı kabul edildi ve Rus

Arkeoloji Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. 1848'de devlet danışmanlığı rütbesine terfi ettirildi (4. derece, general rütbesi) ve baron unvanını aldı. Sonunda 1850'de, diplomatik kariyeri çerçevesinde Asya bölümünün 5. dereceden (en üst derece) tercümanı (*dragoman*) oldu.

Beş yıl sonra, 1857'de Desmaisons'u Paris'te, bir 17. yüzyıl Doğu tarih klasiğinin, Hive Hanı Abdülgazi Bahadır'ın *Kitab-ı Şecere-yi Türki*'sinin Fransızca çevirisiyle uğraşırken buluyoruz. Eser 1871-1874'te Sen Petersburg'da, *Histoire des Mongols et des Tatars* başlığıyla yayımlanacaktır.[18] 1876'daki ölümünden önceki yıllarını dev Farsça-Fransızca sözlüğü üzerinde çalışarak geçirir; yeğenleri tarafından 1908'de Roma'da yayımlanan bu 4 ciltlik eseri göremeyecektir. Chambéry'de büyümüş bu burjuva mason çocuğunun olağanüstü yazgısı onu Kızılkum'un karları içine ve bilinen dünyanın en ulaşılmaz şehrine dek sürüklemiş ve bu şehirde aylar boyunca kendini doğuştan Müslüman bir molla olarak kabul ettirmeyi başarmıştır.

3

Macar Derviş

Kendi kendini yetiştirmiş üstün yetenekli bir adam olan Arminius Vámbéry Türkçe, Çağatayca, Farsça ve tabii Arapça bilmektedir. Genç adam gizlice Orta Asya'ya gitmeyi İstanbul'dayken tasarlar; kafasındaki dilbilimsel sorunların çözümünü Orta Asya'da bulacağına inanmaktadır. Kimliğini gizlemek ve tekkeler zincirinden yararlanabilmek için derviş kılığına girer. Böylece 1863'te, mollaları yanıltarak kutsal şehre ulaşır.

Ve macera başlar...

> Asya'nın, uygarlık elinin henüz hafifçe dokunduğu bu yörelerinde, yabancı fizyonomisiyle barış zamanında bile bir sürü kuşku uyandıran ve savaş ateşleri yandığında Doğu bağnazlığının gözüne çok batan bir Avrupalı ne yapabilirdi?
>
> Arminius Vámbéry

Hiçbir büyük macera büyük bir tutku olmadan başlamaz. Yoksul bir çevreden gelen 1832 doğumlu bir Macar Yahudisi olan Arminius Vámbéry'nin[1] büyük tutkusu, Altay dil ailesinden Macar dilinin kökenlerini bulmaktır; onun yaşadığı çağda bu dilin Tatar koluna mı yoksa Fin koluna mı ait olduğu sorunu henüz çözülmemiştir. Seyahatnamesinin giriş bölümünde de yazdığı gibi,

Vámbéry "yaşayan dilleri pratikte inceleyerek, Macar ve Türk-Tatar lehçeleri arasında var olduğunu düşündüğü" ve ilk bakışta gözüne çarpan "akrabalık derecesini belirlemeyi" hedeflemiştir. Bu arayış onu önce Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'a, kısa bir süre sonra da Orta Asya bozkırlarına sürükleyecektir. Macarca ile Türkçe arasındaki benzerliklerin "Asya'nın içlerine doğru ilerledikçe arttığını" kaydedecektir. Ve açık konuşmak gerekirse, Vámbéry kafasında yavaş yavaş oluşmaya başlayan maceraya uygun bir fiziğe sahip değildir. Boyu ortalamadan kısadır ve topallamaktadır; 1861'de araştırmalarını Asya'da sürdürmek için mali yardım istediği Macar Bilimler Akademisi'nden bazı bilginler onun talebine karşı çıkarken bu fiziksel ayrıntıları öne sürmüşlerdir. O da onlara, bu yolculukta sağlam bacaklara ya da paraya değil, "akıllı bir dile" gerek olduğu cevabını vermiştir. Bu son nokta açısından Vámbéry son derece uygundur. Kendi kendini yetiştirmiş ve inanılmaz bir belleğe sahip olan bu adam, on altı dili konuştuğunu ve on ikisini yazabildiğini iddia etmektedir. Bu diller arasında Osmanlı Türkçesi (yani İstanbul Türkçesi), Buhara Türkçesi, Çağatayca –daha sonra bu dile Özbekçe denecektir–, Orta Asya kalem ehlinin kullandığı dil olan Farsça ve din adamı kılığına girip kutsal Buhara'nın mollaları tarafından bir kardeş gibi karşılanmak isteyen birinin mutlaka bilmesi gereken Arapça da vardır.

İstanbul-Tahran: Nasıl Türk Olunur?

Macar bilginlerin önüne bu kadar garip bir tasarıyla çıkan yirmi sekiz yaşındaki genç adam, hiç tanınmamış birisi değildi. Aynı akademi bir yıl önce, 1860'ta, Türk metinlerinden yaptığı çevirilere bir teşekkür ifadesi olarak onu İstanbul'daki muhabir üyeliğine getirmişti. Vámbéry Osmanlı başkentinde yıllarca kalmış, Türk ailelerin içinde yaşamış, medrese ve kütüphaneleri sık sık ziyaret etmişti. Avrupa mahallesi Pera'da kalmaktansa, kendi ifadesiyle "yakınında bir cami bulunan Müslüman hayatını tatmak" için Fındıklı'ya yerleşmeyi tercih etmişti. Geçinmek için Türk sosyetesinden insanlara Fransızca dersleri veriyor, böylece kendine üst

düzey kişilerden çevre ediniyordu. Zaten 1860'ta Türk toplumunun bütün sınıfları içine girebilen tek Avrupalı olmakla övünmekteydi. Bu deneyim onu, iftiharla açıkladığı gibi, "gerçek bir Türk" haline getirmişti. Tutucu biri olan Hüseyin Daim Paşa'nın[2] oğlunun Fransızca öğretmeni olan Vámbéry, paşa aracılığıyla Osmanlı başkentinin aşırı dinci çevreleriyle temas kurar ve ulemanın yanında İslam hakkındaki bilgilerini yetkinleştirir. Dilbilimsel sorunların çözümünün Orta Asya'da bulunduğuna inanan genç Macar, oraya gizlice gitme tasarısını Doğu ile Batı arasında bir şehir olan çok sevdiği İstanbul'da geliştirir. O uzak ve düşman toprak onu İstanbul'dayken büyülemeye başlar; öyle ki sadece Buhara, Semerkand, Oxus (Amu Derya), İaxartes (Sir Derya) adlarını duyunca, sanki her tarafını ateş basmaktadır. Vámbéry Macar bilginleri ikna etmeyi becerir ve Budapeşte Bilimler Akademisi'nden, Orta Asya'da Macarca ile bu yörenin dilleri arasındaki ilişkileri inceleme koşuluyla, 1000 florin ödenek koparır.

Bu maceranın tehlikeleri, casus yerine konma korkusu, kendinden önce bölgeye giden birçok yabancının karanlık sonları gibi nedenlerle, Asya kıtasının merkezine kadar güvenlik içinde sızmasını sağlayacak bir kurnazlığa başvurmaya karar verir. Türkiye'de geçirdiği onca yıl ona ardına gizleneceği kimliği zaten sağlamıştır. Türk olarak görülmekte, kendini Türk hissetmektedir. O halde Orta Asya bozkırlarını Osmanlı kimliğiyle dolaşmasını engelleyecek hiçbir şey yoktur. Bununla birlikte, daha önceden tasarladığı gibi, tüccar kılığında mı gidecektir? Hayır, Vámbéry din adamı giysisini tercih eder; ilk başta şaşırtıcı gelen bu karar aslında bütün olanakları ince ince hesap ettiğini ortaya koymaktadır. İstanbullu çevrelerle kurduğu ilişkiler, Müslüman dünyanın en mükemmel dayanışma ağlarından birini keşfetmesini sağlamıştır; bu ağın içine girecek ve girişiminin başarıya ulaşması için ondan elinden geldiği ölçüde yararlanacaktır. Söz konusu edilen, bütün Müslüman dünyaya dağılmış oldukları bilinen derviş tekkeleri zinciridir;[3] bu zincir, Vámbéry'yi ilgilendiren bölgede de, Çin'den başlayıp bütün Orta Asya'yı katederek İstanbul'a ve oradan Mekke'ye giden hac yolu boyunca uzanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde, en azından 17. yüzyıldan beri, bu türde birçok tekke vardır; Tatar dünyası, Orta Asya ve Doğu Türkistan'dan (Çin) gelen hacılar bu tekkelerde kalır. Bu tekkelerin adları onların özelliklerini de ortaya koyar: Buhara tekkesi; Üsküdar Özbek tekkesi, vb. Orta Asya'da ise bu tekkeler daha genel bir isimle, "Kalenderhane" diye anılmaktadır. Orta Asya'nın bütün dini ve kültürel geleneklerinin geliştirildiği bu tekkeler genç Macar bilginimiz için bir Orta Asya incelemeleri üniversitesi yerine geçmiştir. Buralara girdiğinde, Buhara'dan Kaşgar'a kadar konuşulan Çağatay Türkçesiyle yakınlaşma ve özellikle de kimliğine bürüneceği Kalenderi dervişleri görme olanağı bulmuştur.[4] Onu, Asya bozkırlarından yeni gelmiş, üstleri başları lime lime bu dervişlerle yan yana gören Türk dostları ona sırt çevirir. Yine de, bütün seyahati boyunca da etkisinde kalacağı bir karakter özelliği olarak, Vámbéry kendi yüzyılının çoğu Avrupalısı gibi "Doğu barbarlığı"na çok eleştirel yaklaşmaktadır: "Türk âdetlerini benimsemem, sahte Doğulu kimliğim sadece bir dış görünümden ibaret; içimde ise Batı zihniyeti beni belirlemeye devam ediyor." Macar seyyah, genellikle Orta Asya halklarının kusurlarını göze batırırken, onların, örneğin kendisinden otuz kırk yıl önce Alexander Burnes'ün dikkat çektiği olumlu taraflarını hiç araştırmaz.

İlk Çağatayca hocası bu tekkelerden birinde tanıştığı, Mekke'ye giden Buharalı derviş Molla Halmurad'dır.[5] Vámbéry'nin kimliğini keşfedebilen tek Doğulu odur. İstanbul'da korkacak bir şey yoktur, ama Macar daha sonra Afganistan'da Herat yolundayken, hacdan dönen hocasıyla karşılaşmaktan çok korkar. Çünkü onun, "ucunda küçücük bir çıkar görse", kendisine ihanet edeceğinden emindir.[6] Vámbéry bilimsel düzeyde de bir geleneği başlatır, çünkü yarım yüzyıl sonra Orta Asya'ya doğrudan gidemeyen başka şarkiyatçılar da onun izini takip edip, İstanbul'daki Orta Asya tekkelerini canlı belge merkezleri diye kabul ederek Orta Asya üzerine araştırmalarını İstanbul'dan sürdüreceklerdir.[7]

Genç Macar serüvencimiz, gitmeyi düşündüğü bölgelerde çok gelişkin olduğunu İstanbul'daki Orta Asyalı dervişlerden öğrendiği etkili bir ağla artık yakınlık kurmuştur. Yüksek mevkilerde-

ki Osmanlı dostları sayesinde İran Şahı nezdindeki Türk sefiri Haydar Efendi'ye yazılmış tavsiye mektupları, Hariciye Nazırı Âli Paşa tarafından yazılmış bir mektup ve Bâbıâli'deki diğer paşaların yazdıkları mektupları da yanına alır.[8] Bu önemli ayrıntı Osmanlı dostlarının da onun tasarısından haberdar olduklarını göstermektedir, çünkü bu mektuplardan hiçbirinde kendisinin bir Avrupalı olduğu belirtilmemekte ve yolculuğunun amacı hakkında kesin bir bilgi verilmemektedir. Sadece Reşid Efendi adında "namuslu bir seyyah" olduğu yazılmıştır.[9]

Sıkıntısız bir yolculuğun ardından Ocak 1863'te Tahran'a gelen Vámbéry, kendisini Aral denizinin güneydoğusundaki Hive şehrinden ayıran Türkmen çölünü geçmeden önce arkasına gizlendiği kimliği sağlamlaştırmaya karar verir. O sırada Osmanlı sefaretinin konuğudur ve bu fırsattan yararlanarak Kont de Gobineau ve İtalyan, İngiliz, Belçikalı, Prusyalı diplomatlarla tanışır. Afganlarla Herat sultanı arasında çıkan çatışmalar nedeniyle Herat yolu kervanlara ve yalnız seyyahlara kapanınca, Vámbéry biraz gecikir. O da Mart ayına kadar İran'ın belli başlı şehirlerini dolaşarak zamanını değerlendirir. Bu fırsattan yararlanarak topuklarına kadar inen uzun bir mintan, belinde geniş bir kuşak ve başında Arap usulü sarılmış kefiyeden oluşan yeni kıyafetini dener.[10] Bu gülünç kılık içinde Şiraz kentinde İsveçli bir doktora oyun oynar. Doktorla tanışıp onu derviş olduğuna inandırır ve sonra onu ihtida ettirmek için Bağdatlı bir şeyh tarafından gönderildiğini açıklar. Şeyhinin bir tek sözünün insana bu dünyanın bütün ilimlerini ve bütün dillerini bağışladığını söyler ve İsveçliye bunu denemesini önerir. İsveçli onunla İsveççe konuşur ve Vámbéry ona bu dilin meşhur bir şiirinden birkaç dizeyle cevap verir, sonra Almanca, Fransızca, İngilizce konuşur... Daha sonra iki adam Farsça konuşmaya başlar. Doktor şaşırmıştır, ama Macar ona gerçek kimliğini açıklayınca iyice şaşkına döner. İsveçli önceleri karşısında bir Avrupalı bulunduğundan hemen şüphelendiğini, ama sonra Vámbéry'nin büyük bir rahatlıkla Farsça konuşması nedeniyle bu varsayımı bir kenara bıraktığını itiraf eder.[11] Sahte derviş bir Batılıyı kandırmayı başarmıştır; ama aynı başarıyı Doğululara karşı da sağlayabilecek midir?

Tahran'a döndüğünde yeni bir sorunla karşılaşır: Kendisini Buhara'dan ayıran ve çapulcu kaynayan çölleri nasıl aşacaktır? Aslında artık derviş olduğuna göre işi çok kolaylaşmıştır, tek yapacağı Mekke'den dönen bir hacı grubuna kendini kabul ettirip, onlarla birlikte yola koyulmaktır. Tabii bunun için de onları kandırabilmesi gerekmektedir. Vámbéry ardına gizlendiği kimliği ilk kez sınayacak ve bu girişimde Osmanlı sefareti de önemli bir rol oynayacaktır. Tahran'da görevli Osmanlı diplomatlarının, İran başkentinden geçen meteliksiz Orta Asyalı hacılara maddi açıdan yardım etmeleri âdettendir. Sefarete yerleşen Vámbéry Buhara'ya giden yollar hakkında bilgi almak ve en iyi yol arkadaşlarını seçebilmek için bu hacıları istediği gibi sorguya çekme olanağı bulmaktadır. Kısa sürede kardeş gibi davrandığı bu Asyalıların takdirini kazanır ve aralarında Doğu Türkistan'a dönen dervişlerin de bulunduğu yirmi dört kişilik bir kervanın başındaki Hacı Bilal'den, hacıların ve Osmanlı sefaretinin bütün uyarılarına rağmen, en azından Buhara ve Semerkand'a kadar onlarla birlikte seyahat etme iznini koparır. Hacılar yolu iyi biliyor gibidirler ve Buhara'da ilişkileri vardır; Vámbéry, "Buhara'ya benden önce gitmiş seyyahların trajik sonlarını düşününce, yaşamanın bana ürkütücü göründüğü tek şehir orasıdır" diye yazmaktadır.

İlk sınav başarıyla verilmiştir; hacılar İstanbul'daki padişahın tebaasından bir dervişle birlikte seyahat edeceklerine artık ikna olmuşlardır. Macar o kadar kurnazdır ki, derviş olduğunu hacıların kendi kendilerine anlamalarını sağlamıştır. Demek ki Orta Asyalılar kandırılmıştır, bu da pek önemsiz sayılmaz, çünkü içlerinden birçoğu bizzat dervişlir. Bu seyahati niye yaptığı sorusuna, Vámbéry onların duymak istediği cevabı verir: Uzun süredir Orta Asya'yı ziyaret etmek için yakıcı bir istek duyduğunu, çünkü Orta Asya'nın "İslami erdemlerin hiç kirlenmeden korunduğu tek kaynak olmasının dışında, Hive, Buhara ve Semerkand'daki evliyaları da ziyaret etmek istediğini" açıklar. Ne kadar Osmanlı görünürse görünsün –"Asya'nın en Avrupalılaşmış halkı"– onlara bilimsel amaçları olduğunu itiraf edemez: "Bir efendinin bu kadar tehlikeye ve sıkıntıya soyut bir düşünceyi gerçekleştirmek için katlanması

saçma, hatta kuşkulu görünürdü" diye yazar; "Doğulular bilginlerin kaygılı merakını anlamaz ve böyle bir şeyin var olabileceğine kolay kolay inanmazlar." O halde Avrupa'yla yakınlığı nedeniyle Asya'nın geri kalan kısmından kardeşlerinin gözünde kuşkulu sayılabilecek Osmanlı kimliği, din adamı kimliğinin arkasında kaybolmalıdır...

Doğu Türkistanlı kervanbaşı Hacı Bilal, Vámbéry'ye değerli öğütler verir, çünkü tehlike sadece Avrupalının değil, Türkmen çapulcuların ilgisini çekebilecek zengin Acem veya Osmanlı tüccarının da peşini bırakmaz. Yeni bir hayat tarzını benimsemeli ve ardı arkası kesilmeyen bir meraka konu olmamak için yol arkadaşlarıyla olabildiğince özdeşleşmelidir. Sonuçta saçlarını kazıtmak ve "Türk-Avrupalı" elbiselerini bir Buhara giysisiyle değiştirmek, yatak takımlarını, çamaşırlarını ve "uzaktan yakından gereksiz görünen her şeyi" yok etmek zorunda kalır. Özetle çapulcuların ilgisini çekmemek için yeni bir kimlik gerekmektedir; en azından çöl yolculuğu süresince Vámbéry Osmanlı kimliğinden Buharalı kimliğine geçer. Ama daha da önemlisi, Avrupa'da kültürlü Osmanlının takdir edilmesine yol açan bütün özellikleri, kibarlığını ve din karşısındaki esnek tavrını da unutması gerekmektedir. Hacı Bilal onu "Diyar-ı Rum"dakinden daha göstere göstere bir derviş gibi davranmaya, "halkın beklediği fatihaları hiç düşünmeden okumaya", yanına çağrıldığı hastalara "nefesini üflemeye" teşvik eder ve bunları yaparken el açmayı da ihmal etmemesini söyler, "çünkü dervişlerin ekmeklerini bu basit dini hizmetlerden çıkardığını herkes bilir." Kâğıt parçalarının kenarlarına muska olarak kullanılabilecek kısa âyetler de yazmalıdır. Mekke'den dönen sofu Müslümanlar ve dervişlerle birlikte seyahat eden Vámbéry şifa ve dua dağıtma işinden kaçınamayacak ve bunu coşkuyla yapacaktır.

Vámbéry bir kâşif değildir, onun macerası başka bir boyut alır. Hazar denizinden Hive'ye uzanan katedeceği topraklar daha önce 1829'da İngiliz Arthur Conolly tarafından betimlenmiş ve Rus Muraviev de on yıl önce çölü Hive yönünde geçmişti. Buhara'nın ve bulunduğu bölgenin keşfi Macar'ın gelişinden kırk yıl önce başlamış ve egzotizme düşkün ya da Orta Asya'nın denetimi için

İngilizlerle Rusların girdiği yarışın heyecanına kendini kaptırmış Avrupalı okuru çok hoşnut eden büyüleyici seyahatnameler yazılmıştı. 1875'te, İngiltere'nin eski İran sefirlerinden Sir Henry Rawlinson, Vámbéry'nin macerasının özgünlüğünün onun kişisel deneyiminden, canlandırdığı kişiliğin gözünden Orta Asya ve Buhara'ya bakışından kaynaklandığını yazar.[12]

Türkmen Çölünü Geçiş ve Hive Sınavı

Küçük hacı kervanı 1863'ün Mart ayında Tahran'dan ayrılır, İran'ın Mazenderan eyaletinin başkenti Sari'den geçer ve köle ticareti yapan Türkmen korsanların sık sık uğradığı tehlikeli bir bölge olan Hazar denizi kıyılarına yaklaşır. Gemiyle yıllardır Rusların elinde bulunan Aşurada [Bender Şah; bugün İran'da Bender Türkmen] limanına ulaşırlar. Türkmen korsanlığına, Rus ve İranlı kölelerin alınıp satılmasına karşı mücadele etmeye çalışan Ruslar üs olarak burasını kullanmaktadır. Kervan oradan Türkmen Yomut aşiretine bağlı bir çadır-köy olan Gümüştepe'ye gider. Neyse ki Vámbéry ve yol arkadaşlarının derviş ve hacı sıfatları nedeniyle, Türkmenler saldırganca bir tutum takınmaz, aksine onları korurlar. Buna karşılık yolculuğun başlarında, Hazar denizi yakınlarında Macar seyyah "beyaz teni" nedeniyle kendisini casus sanıp hapse atabilecek Ruslardan tedirgin olmuştur. O sırada Rusların Orta Asya'ya büyük bir saldırı başlattığı ve İngiliz-Rus rekabetinin doruğa tırmandığı yıllarda olduğumuzu unutmamak gerek. Birkaç yıl sonra Taşkent Çar'ın ordusu tarafından fethedilecek ve sadece beş yıl sonra Buhara Rus protektorası altına girecektir. Vámbéry'nin sık sık Tahran'daki Osmanlı sefaretine uğraması, bazı "tahmin yürütücülerin" sahte dervişin Osmanlı padişahının önemli bir görevlisi olduğunu ve "emrinde bin silahlı adam bulundurup Rusya ve İran'a karşı kim bilir hangi esrarengiz tasarılar peşinde koştuğunu" düşünmelerine yol açmıştır.

Vámbéry öyle bilgilidir ki, Buhara'da eğitim görmüş ve oradan aldığı Osmanlı Türkçesiyle yazılmış bir eseri –bir Kuran meali– yanında taşıyan bir Türkmen mollasına yardım önerir ve bu kitabın

anlaşılmayan bazı bölümlerini izah eder. Daha sonra bu molla her yerde İstanbullu dervişin bilgeliğini övecektir.

Küçük bir kervanın Gümüştepe'den sonra çölü aşma yolundaki her girişimi başarısızlığa mahkûmdu. Başka yolcularla birleşmek ve profesyonel bir kervanbaşının yönetimi altına girmek gerekliydi. Böyle birinin ortaya çıkmasını beklerken Vámbéry zamanını boşa harcamaz ve bu Türkmen aşiretinin lehçesini öğrenirken âdetlerini de inceler. Aynı zamanda geceyi (*çatma* ya da *alaca* adı verilen) bir çadırda geçirme deneyini yaşar ve ilk kölelerini de hüzünle keşfeder.[13] Türkmenlerin esas olarak Rus ve İranlı köle ticaretiyle geçindiklerini ve Hive ile Buhara'daki büyük esir pazarlarını beslediklerini bilmektedir. Sonunda, üç hafta sonra, Hive'ye giden seksen develik bir kervanın başı, Vámbéry ve yol arkadaşlarının Gümüştepe'den ayrılmasını sağlar. Vámbéry, Hacı Bilal'le bir deveyi paylaşır ve hayvanın iki yanına asılı küfelerden birinde yolculuk eder. Kervan yirmi günlük bir yürüyüşün ardından vaha-kent Hive'ye varır. Çöle girerken tedbiri iki katına çıkarmaları, yüksek sesle konuşmaktan, geceleri ateş yakmaktan sakınmaları, düşmanları üzerlerine çekmemek için böyle birçok önlem almaları gerekir. Ama sahte derviş yolda susuzluktan ve kuyu azlığından, kumu yakıcı hale getiren ve genellikle yalınayak dolaşanları bile ayaklarının altına sandalet yerine bir deri parçası takma zorunda bırakan aşırı sıcaktan kaynaklanan sıkıntıları da keşfeder. Aynı zamanda Orta Asyalılarda dini duyguların ne kadar önemli olduğunu da anlamaya başlar; bir ara yorgunluğa ve sıcağa rağmen kervanbaşı bütün kervanın yollarının üstündeki bir evliya mezarını ziyaret etmesini, mezarın bulunduğu tepeye tırmanmalarını ve orada dua etmelerini ister. Hiç değişmeyen bir dekor içinde devam eden yolculuk sanki sona ermeyecek gibidir; yönlerini gündüzleri güneşe, geceleri de sabit duruşu yüzünden Türkmenlerin "Demirkazık" adını taktığı Kutup Yıldızı'na göre belirlemektedirler.

Türkmen çölünün geçilmesi sahte dervişimiz açısından yeni bir sınava sahne olur. Kervandakilerden Kandaharlı bir Afgan daha önce de sık sık Avrupalılarla karşılaşma olanağı bulmuştur

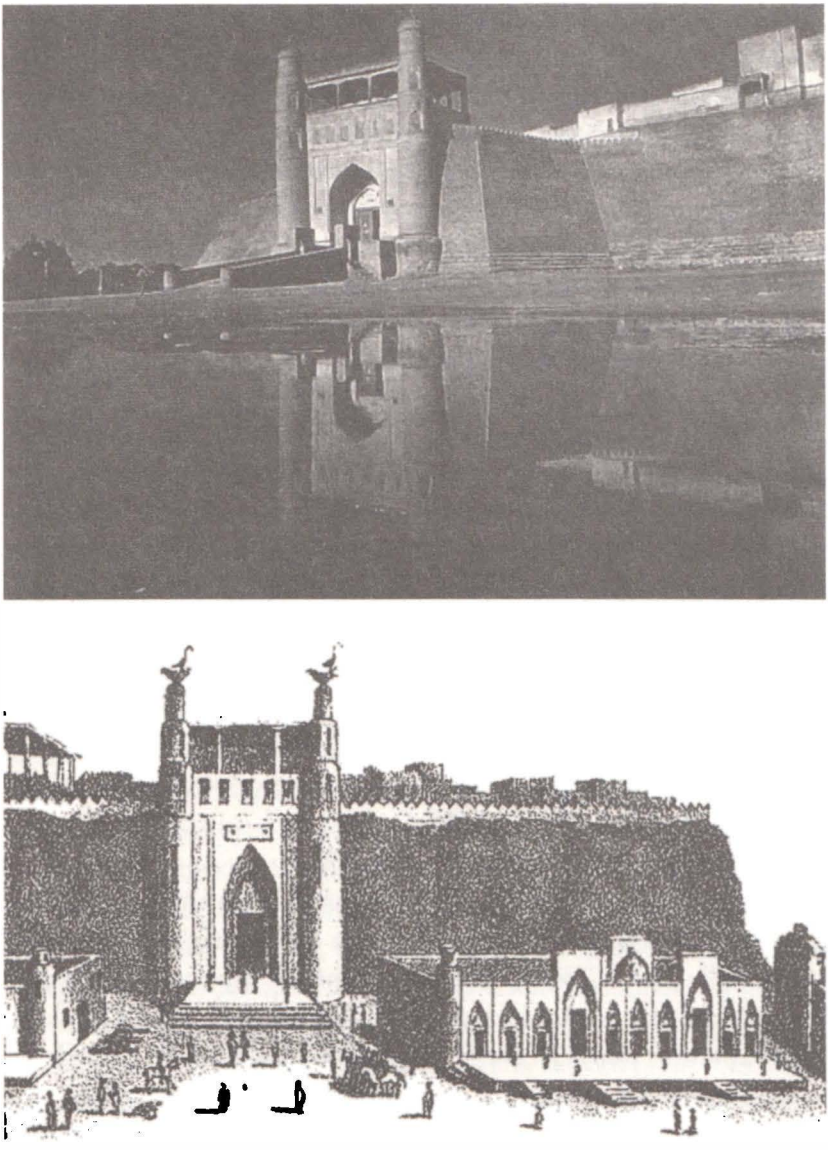
ve Vámbéry'yi de Avrupalıya benzetir. Vámbéry bunun nedenini "ırkımın ayırt edici işaretleri" diye ifade eder. Bu kuşku kervanbaşını çılgına çevirir, çünkü bir yıl önce kervanında bir casus götürdüğü için (bu kişi yolun çizimini çıkarmış, su kaynaklarını ve yükseklikleri işaretlemişti) Hive Hanı'na hesap vermek zorunda kalmıştır. Dostları tarafından korunan Vámbéry kervandan atılmaz, ama ülkenin görünüşü ve yollar hakkında kesinlikle hiçbir gizli not tutmaması koşuluyla kalmasına izin verilir, yoksa çölün ortasında terk edilecektir. Bununla birlikte zihinlere bir kez kuşku yerleşmiştir ve sahte derviş hakkında yürütülecek daha boyutlu soruşturmaları engellemek veya en azından bunlara hazırlanmak zorundadır. "Kuşkulu her yabancının köle yapılmasının" âdetten olduğu Hive şehrinde gerçekten de bir soruşturmayla karşılaşacaktır.

Hive'ye varıldığında söz konusu Afgan Vámbéry'yi bir hanlık görevlisi olan *mehter*'e ihbar eder. Bu görevli, vahada [Hive'de] kaldığı süre boyunca Vámbéry'nin maskesini düşürmek için elinden geleni yapacaktır. Aslında mehter Vámbéry'nin kılık değiştirmiş bir Avrupalı olabileceğini aklına bile getirmemekte, daha çok onun derviş kıyafetine bürünmüş bir Osmanlı casusu olduğunu düşünmektedir. "Kutsal Topraklar'da doğmuş" bir dervişin hayır duasını almak isteyen Emir Seyyid Mehmed Han'ın da onu huzuruna kabul etmesi söz konusu olduğundan, mehterin elini çabuk tutması gerekmektedir; Vámbéry'yi tuzağa düşürmeye çalışacaktır. Fikir üretmekten yana hiç sıkıntı çekmeyen Vámbéry, İstanbul'da, dostu nazır Âli Paşa'nın yanında birçok kez Şukrullah Bey adında bir Hive elçisiyle karşılaştığını hatırlar. Üstelik bu bey padişahın maiyetinde de yer almıştır. O zaman Macar seyyah onun eski tanışlarından biri gibi davranmaya –kendisi istesin ya da istemesin– karar verir. Vámbéry artık yaşlanmış eski elçiyi Hive'de arayıp bulur ve onun tarafından çok iyi karşılanır. Osmanlı başkentindeki durum hakkında sohbet ederler. Gerçek bir Türkle tartıştığına emin olan Hiveli, onun "bir dünya cenneti olan İstanbul"u terk edip "kendi korkunç memleket"ine gelmesine hayret eder. Oynadığı role sadık kalan Vámbéry ona sufi ağzıyla cevap verir:

> İçimi çekerek "Ya Pir!" diye haykırdım ve başka hiçbir şey söylemeden itaat işareti olarak bir elimi gözlerimin üzerine koydum. Müslümanlığı iyi bilen yaşlı adam bu tür bir hareketin anlamı konusunda yanılamazdı. Bu davranış biçimiyle, bir tarikata dahil olduğumu ve pirimin bana verdiği bir görevi yerine getirdiğimi ima ediyordum; her mürid piri tarafından verilen bir görevi öleceğini bilse de yerine getirmek zorundadır. Bu açıklama ona tatmin edici göründü, ama hangi tarikattan olduğumu sordu ve ben de ona Nakşibendilerden söz edince, akıllı diplomat çıktığım yolculuğun son durağının Buhara olacağını kendiliğinden tahmin etti - zaten ben de bunu öngörmüştüm.[14]

Macar şarkiyatçının ne kadar bilgili olduğu bir kez daha ortaya çıkıyor. Hangi tarikattan olursa olsun bir sufinin başka bir şeyh yanında alınacak ek manevi eğitim peşinde, ya da büyük bir evliyanın türbesini ve Vámbéry'nin de belirttiği gibi, genellikle de tarikat kurucusu pirin mezarını ziyaret amacıyla çıkılan yolculuğa ne denli önem verdiğini çok iyi biliyor. Ama Şukrullah Bey de enayi değil, Vámbéry de bunun farkında; Hiveli, ilerlemiş yaşına rağmen, Herat'ta İngilizlerle tanışması, Sen Peterburg'da geçirdiği günler ve İstanbul'daki iyi Frenk dostları hakkındaki kıymetli anılarını hâlâ korumaktadır. Vámbéry eski elçinin onun gerçek kimliğini anladığından kuşkulanır, ama açık fikirli oluşu ve Avrupalılara duyduğu sevgi nedeniyle sırrını gizlediğini düşünür.

Diğer yandan Vámbéry Hive halkının saygısını kazanmakta gecikmez. Duayla şifa dağıtır ve ondan Hive Hanı'nı kutsayacak "İstanbullu derviş" diye bahsedilir. Mehterle yaptığı, hanla buluşmaya hazırlık niteliğindeki resmi bir görüşmede, Vámbéry kendi seyahatinin dünyevi işlerle bir ilgisi olmadığını ve bu nedenle kimseden bir şey istemediği gibi, üzerinde resmi mektup da taşımadığını, sadece kişisel güvenliği için padişahın mührünü taşıyan bir izin belgesi olduğunu açıklar. Vámbéry, yanında Şukrullah Bey olduğu halde, hanla iki kez buluşur. Birincisinde, kendisine seyahatinin amacı ve seyahat izlenimleri sorulur. Ama ikinci görüşme tam bir sınava dönüşür ve han, "güzel çiçekli bir hat üslubu"na sahip olduğu söylenen sahte dervişten kendisine "İstanbul usulü"



Buhara Hanı'nın Ark diye adlandırılan sarayının girişi; bu yapının kötü bir ünü vardı, çünkü idam mahkûmlarını surların üstünden aşağı atarlardı. 19. yüzyıl başına ait gravür. G. de Meyendorff, *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820*. Fotoğraf: T. Zarcone.

birkaç satır yazmasını ister. Vámbéry bu işten yüzünün akıyla çıkar ve hatta handan yoluna devam edebilmek için maddi yardım bile görür.

Daha sonra, sahip olduğu İslam âlimi ünü yüzünden, Hive mollalarıyla bir kez daha İslami ibadetin, özellikle de kendi ülkesi olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli yönleri hakkında tartışmak zorunda kalır. Orta Asya'da İstanbul bir İslam kültürü ve bilgeliği şehri olarak tanınmaktadır. Üstelik tüm İslam dünyası üzerinde otorite sahibi halife de bu şehirdedir. Hive mollaları Türkiye'yle ilgili her şeyi yüceltmektedir. Vámbéry, biraz da bıyık altından gülerek, Hivelilerin padişahı "başında en az elli *aune*[15] uzunluğunda bir sarık, kemerinin altına kadar inen gür bir sakal ve ayak parmaklarının ucuna kadar uzanan bir entariyle" hayal ettiklerini kaydeder. Aslında gerçek bambaşka, ama insan padişahın "saçlarının ve sakalının Fiesko tarzı traş edildiğini ve giysilerinin Paris'te Dusautoy tarafından dikildiğini" anlatsa hayatı tehlikeye girer, der.

Hive'yi Buhara'dan ayıran yolda Vámbéry ve yol arkadaşları yeni sıkıntılarla karşılacaktır. Çünkü Orta Asya'nın bu bölgesinde haziran ayı kavurucu geçer ve çapulcu çetelerinden uzak durmak isteyen küçük kervan Amu Derya'yı geçip Maveraünnehr'e girdikten sonra yoldan ayrılıp, Buhara'ya şehrin kuzeybatısında uzanan bir çölü aşarak ulaşmak zorunda kalır. Korkunç Kızılkum çölünün uzantısı olan bu bölgeyi altı günde aşarlar; en büyük korkuları çölün ortasında *tebbad*'a (yolcuları kumların arasına gömebilen bir doğu rüzgârı) yakalanmaktır. Sonunda çölden çıkıp Pamir dağlarından inen Zerefşan suyunu da geçince kutsal şehre kadar artık önleri açıktır. "Orta Asya çöllerini geçtikten sonra, Buhara –bütün eksikliklerine rağmen– birçok açıdan insanın üzerinde büyük bir başkent etkisi bırakıyor."

Sahte Derviş Buhara'da

Vámbéry 1863'te Buhara'ya geldiğinde, hanlık bağımsızlığının son yıllarını yaşamaktadır. Kırım Savaşı'nın sona ermesi üzerine doğu sınırlarıyla daha etkin bir şekilde ilgilenme olanağı bulan

Rusların Orta Asya'yı kıskaca alan harekâtı sonucuna ulaşmak üzeredir. On beş yıl önce, 1847 ve 1848'de, Orsk ile Aral denizi arasında kalan bozkırın tam ortasında Rusya ile hanlıklar arasındaki kervan yolunu korumayı sağlayan iki büyük kale inşa edilmişti. İngiliz istihbarat servisi de ilk kez Rusların bozkırın batı kesimine egemen olup, Orta Asya'ya giden büyük ulaşım yollarını denetimlerine alabileceğini kaygıyla kabullenmişti. General Kaufman'ın 1868'de Semerkand'ı ele geçirmesinden sonra, Buhara aynı yıl Rus protektorasına girecekti. 1888'de demiryolunun ve Rus yerleşimcilerinin bölgeye gelmesi Buhara'nın yasak şehir ününe de son verecekti. Artık Buhara'ya gitmek isteyen yolcular Türkmen çölünden tamamen güvenlik içinde geçebilecek, heyecan tutkunları da yeni Rus topraklarını Çin'deki Kaşgar, Yarkent, Hotan ve Turfan şehirlerinden ayıran yüksek Pamir vadilerine ve Tien Şan dağlarına yöneleceklerdi.

Buhara Vámbéry'nin en büyük sınavını geçireceği ve hem gizli hanlık polisiyle hem de Orta Asya'daki başlıca İslam ulemasıyla karşılaşacağı şehirdi. Bu şehrin geri kalmışlığı üzerine ne denirse densin, hâlâ büyük âlimleri barındırdığı inkâr edilemezdi. Birçok Tatar düşünür Kazan, Ufa ve Orenburg'dan gelip Buhara medreselerine devam ediyorlardı. Zaten en büyük entelektüel girişimler genellikle gerileme dönemlerinde doğar. Tatar ve Maveraünnehr dünyasının Sovyet rejiminin ilk yirmi otuz yılı içinde Stalin tarafından katledilen en büyük entelektüelleri Buhara'da öğrenim görmüştür.

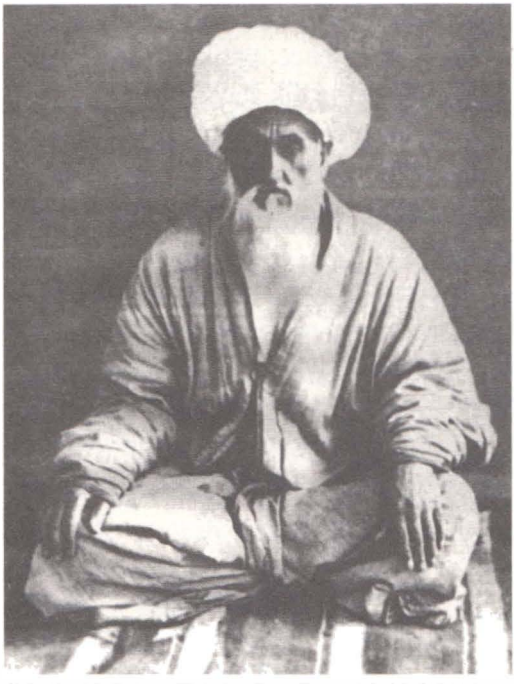
Bir kez daha (ve bu son kez de değildi) sahte derviş fiziksel görünümünün kurbanı olur. Sanki neden İtalyan, İspanyol ya da Yunan değildir? Buharalı gümrük memuru onu görür görmez karşısında bir Avrupalı olduğunu düşünür, ama bu kanısı dervişin yol arkadaşları tarafından hemen düzeltilir. Hanlık polisinin de derhal kuşkulandığı Vámbéry, şehirdeki bir tekkede din adamları ve dervişlerle birlikte kalmaya davet edilmesi ve komşu hücrede Müslüman âlimlerin kalması sayesinde ciddi bir sorgulamadan son anda kurtulur. Ne kadar çelişkili görünse de, Vámbéry rahat bırakılmasını küçümsediği dinin temsilcilerine borçludur.

Kızılkum ya da Karakum çöllerinin ötesindeki sihirli Buhara şehri efsanesi, yabancıların hapis ve işkence tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı, bağrında akla hayale gelmedik hazineler barındıran yasak şehir efsanesi, şehir surlarını aşıp içeri girince yok olmaktadır sanki. Kırk yıl önce Rus diplomat Georges de Meyendorff şehrin önce uzaktan kendisini büyülediğini, ama kısa sürede hayal kırıklığına uğradığını gizlememişti:

> Bir Avrupalı için çok çarpıcı bir görünüm. Kubbeler, camiler, sivri uçlarıyla yüksek cepheler, medreseler, minareler, şehrin ortasında yükselen saraylar, şehri çevreleyen mazgallı sur, surların yakınındaki etrafı düz damlı evlerle ya da mazgallı duvarlı güzel kır evleriyle çevrili göl [...] ama şehre girer girmez hayaller yıkılıyor [...] kuşku... hüzün ve melankoli izlenimi...[16]

Vámbéry ondan daha acımasızdır. Üstelik o, Rus subayının yapamadığı bir şeyi yapmış, şehirde dilediğince köşe bucak dolaşma fırsatı bulmuştur. Harabeye dönmüş yapılara ve İran'dakiler kadar parlak olmayan pazarlara dikkat çeker. Yine de Macar seyyah gözlerinin önünde resmi geçit yapan ırk ve giysi çeşitliliğinden büyülenir: İranlılar, "Tatarlar", yani Türkler, Kırgızlar, Özbekler, onlara eklenen Hintliler, birkaç Musevi, Türkmenler, Afganlar... Vámbéry derviş sıfatına uygun, dikkat çekici bir giysi içinde gezinmektedir. Üstündeki Buhara giysileri, başındaki çok büyük sarığı ve boynuna asılı büyük boy Kuran'ı ile bir *işan* ya da şeyhe benzemektedir.

Macar seyyahın maskesini düşürmekle görevlendirilen hafiyeler çoğunlukla İstanbul'da uzun süre yaşamış ve Osmanlıcayı olduğu kadar İstanbul âdetlerini de bilen hacılardır. Bir açığını yakalamak için Vámbéry'yi "Frengistan" hakkında konuşturmaya çabalar, ama başarılı olamazlar. "Frenklerin Soylu Buhara için besledikleri tutkudan ve bu lanetli ırkın bazı gizli ajanlarının, özellikle de iki İngilizin, Conolly ve Stoddart'ın (hiçbir seyyahın aklından çıkmayan iki isim) çarptırıldıkları cezalardan" ve daha yakın tarihlerde başka yabancıların başlarına gelenlerden söz ederek onu



Geleneksel bol urbası (*halat*) ve başında sarığıyla bir Buharalı. 20. yüzyıl başına ait belge. Özbekistan Fotoğraf ve Film Arşivi, Taşkent.

korkutmaya çalışırlar, ama nafile. Vámbéry artık oynadığı kişiliğe tamamen bürünmüştür. Kimliği hakkında başındaki "engizisyon yargıçları"nın kuşkusunu uyandırmamak için ifadelerine, Türkçe telaffuzuna dikkat etmek, ya da tavır ve davranışlarını denetlemek noktasını çoktan geride bırakmıştır. Rahat rahat espri bile yapar ve sorulara ancak İstanbullu tutucu bir Müslüman âlimin verebileceği türden cevaplar verir.

> Onlara dedim ki, ben de zaten İstanbul'dan, sahip oldukları zekâyı şeytandan almışa benzeyen bu cehennemlik Frenklerin arasında daha fazla yaşamamak için ayrıldım. Şimdi Allah'ın yardımıyla Soylu Buhara'ya geldiğime göre, acı anılarla buradaki varlığımdan duyduğum mutluluğu bozmak istemiyorum.[17]

Artık bu çekişmeden bıkan Başnazır Rahmet Bi sahte dervişe bir tuzak kurmaya karar verir ve onu halka açık bir yemeğe davet eder. Meşhur Özbek pilavının tadına bakma fırsatını da bulacağı bu yemekte Vámbéry'nin karşısına din âlimlerinden kurulu bir heyet çıkarır. Vámbéry bu karşılaşmayı bir mahkemeden söz eder gibi anlatacaktır. Macar seyyaha kibarca din üzerine sorular yöneltilir. Vámbéry teslim olmaz ve Buharalıları kesinlikle şaşkına çeviren bir strateji benimser. Kendi ifadesiyle, sorulara ce-

vap vereceğine sorular sorar ve kendini savunma yerine saldırıya geçer; sorguya çekilen adam sorgucuya dönüşür. Görüşme dini kurallar arasında ayrıntıda var olan farklılıklar üzerine yoğunlaşır. Sonunda sorgulama hoş bir tartışmaya dönüşür ve bu sohbet sırasında sahte derviş, Buharalı mollaların "sadece kendinden değil, ama bütün İstanbul ulemasından da daha üstün olduğunu açıkladığı" bilgilerini ele geçirme fırsatını kaçırmaz. Mollalar da kısa sürede onu kendilerinden biri olarak kabul eder ve Rahmet Bi'ye bu adamdan kuşkulananların ağır bir hata işlediğini belirtirler. Birkaç yıl sonra, topal dervişin aslında bir Avrupalı olduğunu bilip bilmediğini kendisine soran bir Rus diplomata, Rahmet Bi sahte dervişin sırrını çözdüğünü, ama İslam teolojisi hakkındaki bilgisinden çok etkilendiği için bunu açıklamayı asla düşünmediğini söyler. Rahmet Bi bu sözlerinde içten miydi? Yoksa aldatılan Doğulu kepaze olmamak ve gülünç duruma düşmemek için mi kendini böyle bir açıklama yapmak zorunda hissetmişti? Otuz yıl önce hanlığın Kuş Beyi de Tatar mollası kılığına girmiş başka bir Avrupalı, Baron Desmaisons karşısında benzer bir duruma düşmüştü.

Sonunda Vámbéry Buharalılar tarafından gerçek bir Osmanlı olarak kabul edilir. Artık şehri daha sakin bir şekilde keşfedebilecektir. Bu hareket serbestliği onu, Baron Desmaisons'dan sonra, Soylu Buhara'nın dini çevrelerine en çok girmiş seyyahlardan biri haline getirecektir. Gezintileri sırasında karşılaştığı mollalar, Macar seyyaha Buharalıların Osmanlı İmparatorluğu ve dış dünya hakkındaki bilgilerini ortaya koyan sorular yöneltirler. 1839'da Tanzimat ve 1856'da Islahat Fermanlarını ilan eden Osmanlı İmparatorluğu yirmi yıl önce modern dünyaya girmiş, bu fermanlarla hukuk alanında İslam'ın gücünü azaltan devrimci reformlar başlatmıştı. Ama Osmanlı devletini İslam'ın meşalesi ve İstanbul'u bütün İslam dünyasında saygı gören hilafet makamının merkezi olarak gören Buharalılar bunu hayal edebilirler miydi? Ama, Mekke'den dönüşlerinde Boğaz kıyılarında konaklamış hacılar sayesinde, padişahın topraklarında bir şeyler olduğu Buhara'da da duyulmuştu. Padişahın topraklarındaki bütün Avrupalıları

niye öldürtmediğini soran mollalara Vámbéry ne cevap verecekti? Yabancılar, niye İslam toprağında yaşayan her kâfirin vermek zorunda olduğu cizyeden muaf tutuluyordu? Niye padişah, imparatorluk sınırlarına yerleşmiş kâfirlere karşı her yıl cihad açmıyordu? Osmanlılar sarık takmaktan niye vazgeçmişti?

Vámbéry de, özsaygısı olan her derviş gibi, şehrin koruyucu evliyası, 1389'da ölmüş, mutasavvıf Bahaeddin Nakşibend'in[18] şehre on beş kilometre uzaklıktaki türbesini ziyaret etmeden Buhara'dan ayrılmaz. Zaten Hive'deyken, Şukrullah'a Orta Asya'ya yaptığı yolculuğun gerçek amacının bu ziyaret olduğunu söylemiştir. Buharalılar, "Bahaeddin'in türbesini ziyaret için yanında muhafız olmadan, himayesiz" ta İstanbul'dan kalkıp gelmesine, gösterdiği bu cesarete hayran olurlar. Bu kadarla da kalmayan Vámbéry, Nakşibendi dostlarının teşvikiyle bu tarikatın diğer iki büyük simasının, Abdülhalik Gücdivani ve Emir Külâl'in yine Buhara yakınında bulunan türbelerini de ziyaret eder. Bahaeddin'den önce yaşamış bu iki veli Hacegân tarikatındandı. Daha sonra bu tarikat Timur döneminde kendisine nihai yapısını kazandıran Bahaeddin Nakşibend'den ötürü, Nakşibendiyye adını almıştı. Merkezi Buhara'da bulunan tarikat, sonra Semerkand ve Taşkent'te güçlendi, daha sonra Hindistan, Osmanlı İmparatorluğu, Ortadoğu, hatta Çin ve Endonezya'ya kadar yayıldı. Nakşibendiyye, meşhur mutasavvıflar Ebulkasım Cüneyd ve Yusuf Hemedani tarafından (10. yüzyıl) temsil edilen büyük İran geleneğine sadık kaldı. Tarikat, diğer sufilerin sema ve sesli zikir (zikr-i cehri) gibi uygulamalarını sürekli eleştirmeyi genel bir kural olarak benimsedi, sadece zikr-i hafiye izin verdi. Bunun tek istisnası, Timur'un mürşidi Emir Külâl'in sesli zikri tercih etmesiydi; zaten bu nedenle o da kendi tarikatı içinde birçok düşman edinmişti. Nakşibendilerin o zamanlar yaptıkları (ve hâlâ sürdürdükleri) zikr-i hafi tek başına yapılan, ama yeri geldiğinde topluca da uygulanabilen bir ibadet biçimidir. Başka birçok Doğulu ve Uzakdoğulu mistikte de görüldüğü gibi, bu zikir sufilerin içe dönük bakışlarını "latife" adını verdikleri vücudun bazı noktalarında yoğunlaştırmayı, uzun ya da kısa aralıklarla sürdürülen nefes alıp verme çalışmasıyla bir-

leştiriyordu. Hedeflerden biri gönüllü ölüm sürecine egemen olmaktı.[19]

Doktrin bağlamında Nakşibendiyye'nin mistik sistemi bu tarikatın belli başlı simalarından Abdülhalik Gücdivani tarafından geliştirilmiş sekiz felsefe ve riyazet ilkesiyle özetlenebilir. Daha sonra Bahaeddin Nakşibend üç ilke daha ekleyerek bu kuralları zenginleştirir; Nakşibend'in eklediği ve ilke sayısını on bire çıkaran bu son üç kurala bu tarikatın dervişleri sonradan "gizli sözler" adını verecektir. Bu özlü sözler, diğer insanlarla iç içe yaşarken aynı zamanda murakabeye yönelik bir yolu nasıl izleyebileceğini dervişe göstermektedir (Nakşibendiyye'nin en özgün yanı da budur). Bu özlü sözlerden biri bu on bir ilkenin ruhunu tamamen yansıtmaktadır. Bahaeddin onu şöyle açıklıyordu: "Zahirde dünyayla, bâtında Allah'la birlikte olmak." Sadece felsefi ilkeler olarak kalmayan bu "on bir kutsal söz" her şeyden önce riyazete yöneliktir. Bütün sufilerin gözdesi olan temayı işleyen bir diğer kutsal söz, iç yolculuktan bahseder. Söz konusu olan *sefer der vatan*'dır (vatan içinde yolculuk); burada vatandan kasıt ilk vatan, manevi vatandır. Diğer sözler ya kendine dikkat etme ilmi diye tanımlayabileceğimiz, "adımlarının, hareketlerinin bilincine varma" ve "geçmiş ve şimdiki davranışlarını sürekli inceleme"ye yönelik psikolojik bir uygulamaya, ya da zikr-i hafiye, yani dünyadan tam olarak kopmaya yönelik ibadete ilişkindir.[20]

Vámbéry ne İslam'a, hatta ne de genelde diğer dinlere sıcak bakar. Doğuştan Yahudi olmakla birlikte, Protestanlığa duyduğu sempatiyi gizlemez. Genellikle kendisini "*libre-penseur*"[21] olarak tanıtma alışkanlığı bulunmakla birlikte, zaman zaman Protestan olduğunu da söyler. Tasavvuf, büyük zenginliğine karşın, kendi çıkarına hizmet etmesi dışında ilgisini çekmez. Nakşibendiyye'nin "Doğu İslamı'nı Batı İslamı'ndan ayıran bütün dini zırvaların ilk kaynağı" olduğunu söyler. Bu tarikatın Buhara'da tanık olduğu başlıca ibadeti zikr-i hafiyi de ağır bir dille yargılar:

> [...] birbirlerine yaslanarak çember halinde çömelmiş sofu Buharalıların Allah'ın büyüklüğü, Peygamber'in zaferi, insan hayatının hiçliği

> önünde vecde gelmek için oluşturdukları bu halkalar [...] Ama biraz daha yakından bakarsanız, içlerinden çoğunun murakabenin de etkisiyle uykuya daldığını fark edersiniz; fakat zorlu bir av günü geçirmiş köpekler gibi horlamaya başlasalar da, en küçük bir eleştiri bile yapmaktan kaçının, yoksa o yörenin insanları size şu şaşmaz cevabı verirler: "Bu adamlar imanlarında o kadar ileri noktalara varmış ki, horlarken bile Allah'ı ve ebedi varoluşu düşünüyorlar."[22]

Hiç tartışmasız Orta Asya'nın başlıca kutsal mekânı ve Müslüman dünyanın da en çok ziyaret edilen yerlerinden biri olan, Ortadoğu, Hindistan, hatta Çin'den bile hacıların geldiği Bahaeddin türbesini ziyarete giderken Vámbéry duyduğu tiksintiyi gizlemez. Hacıların aptallığından yararlanıp ceplerini doldurmaktan başka bir şey düşünmeyen türbe bakıcılarının açgözlülüğünü kınar. Sadece "Bahaeddin bala gardan" (Bahaeddin, kötülüğü uzak tut) demenin kendilerini her türlü kötülükten koruyacağını düşünen Buharalıların bu inancıyla alay eder. Üstüne üstlük Buharalılar birkaç yıl sonra, şehrin koruyucu evliyasının 1868 Rus saldırısını püskürteceğine gerçekten inanacaklardır. Türbenin koruyucuları olan Buhara hanları siyasi ve dini meşruiyetlerini büyük ölçüde Bahaeddin kültüne dayandırmış ve içlerinden çoğu onun türbesini düzenli olarak ziyaret etmiştir.[23]

> Buhara'da her hafta böyle bir yürüyüş yapmak alışkanlığı vardır ve üç yüz kiralık eşek başkentten türbeye uzanan yoldaki sonu gelmez gidiş gelişi kolaylaştırır. Birkaç metelik karşılığında *dervaze mezar*'ın [türbe kapısı] önünde bekleyen bu eşeklerden edinilebilir. [...] Mezar, bir tarafında bir cami bulunan küçük bir bahçenin içindedir. Bahçeden geçince kör ya da topal dilencilerin doldurduğu bir avluya yaklaşılır; bunların insanı canından bezdiren ısrarları Romalı ya da Napolili meslektaşlarını çok geride bırakır. Mezarın önünde meşhur *seng-i murad* [dilek taşı] bulunur; gelip alnını süren sayısız hacının etkisiyle aşınmış bu taş cilalanmış gibidir. Anıtın üstünde birçok koç boynuzu, bir sancak ve uzun süre Mekke'deki tapınağı süpürmekte kullanılmış bir süpürge vardır. Birçok kez yapıyı bir kubbeyle taçlandırmak denenmiştir; ama Bahaeddin diğer birçok Türkistan velisi gibi açık havaya düşkün oldu-

ğu için yapılan damların hiçbiri üç günden fazla dayanamamıştır. En azından evliyanın soyundan gelen ve nöbetleşe türbeye gözkulak olan şeyhler böyle söylemektedir. Ayrıca [bu adamlar] kılları bile kıpırdamadan atalarının yedi sayısına ayrı bir sevgi beslediğini hacılara anlatırlar. [...] Bu nedenle sandukası üzerine bırakılan bağışlar ya da yardımlar yedi veya katlarına bölünebilir olmalıdır - tabii ki bağış tutarını artırmayı amaçlayan çarpıcı bir özelliktir bu.[24]

"Uygarlığa" Dönüş

> Karşısındakini dinleyenin saygısız, her sorunun suç sayıldığı ve açıkta bir tek not almanın bile, idam tehdidiyle yasaklandığı bir ülkeden geliyorum.
>
> Arminius Vámbéry

Şairin "İslam'ın ve dinin gücü" diye tanıttığı Buhara, "yeryüzü cenneti" olarak görülen Semerkand'dan farklıdır. Vámbéry Semerkand'a vardığında, bu şehrin "uzak coğrafi konumu ve geçmiş tarihinin neredeyse masalsı anısı" nedeniyle Avrupa'da olağanüstü bir saygınlığa sahip olduğunu hatırlatır. Kuşkusuz Orta Asya'nın en büyük şair, yazar ve sanatçılarının yetiştiği zengin Timurlular devrine gönderme yapmaktadır. Ama Macar seyyah bu şehre o kadar hayran kalmaz. Buhara gibi bu şehrin de içi hayal kırıcıdır ve Vámbéry buraya gelmek için katlandığı o zorlu yolculuğa değmediğini bile itiraf eder. Yine de Timur'un eski başkentine ulaştığına göre, özsaygısı olan her derviş gibi evliya mezarlarını ziyaret eder. Sahte derviş bir kez de Semerkand'da Buhara hanının huzuruna çıkarılır; Hokand'a yaptığı seferden dönen han, Rahmet Bi'nin Macar seyyah hakkında yazdığı "oldukça kuşkulu" bir rapordan endişelenmiştir. Ama sahte derviş sırrını korumayı bir kez daha başarır, hatta han kendisine bazı hediyeler verir.

Sadık yol arkadaşlarından ayrılma vakti gelmiştir. Hepsi Doğu Türkistanlı olan kervandakiler doğuya doğru yollarına devam etmek, Pamir dağlarını aşıp Kaşgar, Aksu ve Yarkent vaha-şehirlerine ulaşmak zorundadır. İstanbul'dan ayrıldığından beri ka-

fasında bu bölgelere de gitmek olan Vámbéry, parasızlıktan ve Fergana'daki Hokand Hanlığı'nda hüküm süren istikrarsız siyasi ortamdan ötürü bu tasarısından vazgeçmek zorunda kalır. Birçok yönden Buhara'dan daha gizemli bir şehir olan Kaşgar'ı göremeyecektir. Batı ve güneyden dünyanın en yüksek dağları tarafından korunan Kaşgar'ın doğusunda ise korkunç Taklamakan çölü vardır. 19. yüzyılın Uygurlu bir tarihçisi tarafından "ikinci Buhara" diye nitelenen bu şehir, hem İslam'a verilen önem, hem de Çin, Hindistan ve Rusya'yla yapılan ticaret açısından Buhara'nın hemen arkasından gelmektedir.[25]

Yol arkadaşları Vámbéry'ye Herat'tan geçip İran'a gitmesini tavsiye ederler. Hindistan'dan gelen kervan yoluyla Buhara'ya bağlandığı için Herat'a gitmek kolaydır. Altı aydır kendisiyle beraber yolculuk edenlerden hiçbiri Vámbéry'nin sırrının farkına varamamıştır. Ve ne zaman birileri ondan kuşkulansa, kervandaki yol arkadaşları ona öğütler vermiş, onu desteklemiş ve korumuşlardır. Bu nedenle Vámbéry onlardan ayrılırken belli bir pişmanlık duyar; kendisine sadık kalmış insanları, özellikle de Müslüman olduğunu ileri sürüp onların hayatının özünü oluşturan İslam'a saygı konusunda aldatmış olmaktan kaynaklanan bir pişmanlıktır bu. Onların yola çıkışıyla birlikte, bir derviş cemaati içinde sürdürdüğü hayat deneyimi de sona erer.

Herat'a gitmek üzere yola koyulan Vámbéry, hanlığın ikinci büyük şehri olan ve Hindistan'la kervan ticaretinde önemli bir rol oynayan Karşi'ye uğradıktan sonra, Amu Derya'yı geçip Buhara Hanlığı'nın anahtarı diye nitelediği Kerki şehrine varan küçük bir kervana katılır. Son olarak karlı bir geçidi (Serabend) de aşıp Afganistan'a ulaşırlar. Batı nüfuzundaki bu ülkeye varınca Vámbéry artık maskesini indirip, üzerindeki eski derviş giysilerinden kurtulabileceğini sanır, ama yanılır. Kendi sözleriyle, Afganların kabalığını hesaba katmamıştır. Gerçekten de Afgan sınırında sert bir biçimde karşılanır ve fiziksel görünümü yerel halktan birçok kişiyi hemen kuşkulandırır. Daha önce de Avrupalılarla, İngilizlerle karşılaşmış yerel halk Batılıları ayırt edebilmektedir. Vámbéry Afgan yolcunun kendisini Türkmen çölünde ve Hive'de

nasıl ihbar ettiğini unutmamıştır. Afganların Buharalılardan daha bağnaz olduğunu ve Müslüman kılığına girmesini kendisine çok pahalıya ödetebileceklerini anlar. Orta Asya ve Türkiye'de yirmi yıl seyahat etmiş, elinden her meslek gelen Wilhelm Friedrich Yapurt adındaki tanınmamış bir Alman maceracı aşağı yukarı aynı dönemde Afganların eline düştüğüne ve çok zalim bir muameleyle karşılaştığına göre, Vámbéry saptamalarında yanılmamaktadır. İslam'ı kabul ettiğini kanıtladığı için serbest bırakılan Yapurt Kandahar'a yerleşmiş, sonra yeniden sorguya çekilmiş ve belki de idam edilmişti.

Orta Asya'nın kilidi olan ve stratejik konumu nedeniyle İngilizlerin göz koyduğu Herat'ta Macar seyyah tahttaki genç prens Mehmed Yakub Han tarafından kabul edilir. On altı yaşındaki prens hemen onun kılık değiştirmiş bir İngiliz olduğu kanısına varır. Yeni bir terslikle karşı karşıya kalan Vámbéry, Osmanlı uyruğu olduğunu belirtir ve izin belgesini gösterir. Yine de yolculuğunda daha önce de başına geldiği gibi, kuşku bir kez belirince çevresindekiler İngiliz olduğunu düşündükleri adamın maskesini –sanki bir oyun oynar gibi– indirmeye uğraşırlar ve bu uğraşları Vámbéry'yi İran sınırına götüren kervanın son yolculuğunda iyice yoğunlaşır.

Kasım 1863'te Vámbéry, İran sınırındaki Meşhed'e giden yaklaşık iki bin kişilik büyük bir kervanla Herat'tan ayrılır. Yolculuk sırasında onun kimliği üzerine bahse girilir; hatta onun Türk olduğunu düşünenlerle İngiliz olduğunu düşünenler kavga eder. Bu durum İran'a yaklaştığını bilen Vámbéry'yi eğlendirmektedir; kervan Meşhed'e yaklaştıkça "dilenci dervişin mütevazı duruşunun yerini yavaş yavaş Avrupalının serbest ve gururlu tavrının almasına" izin verdiğini yazar. Ayrıca Çağataycayı çok iyi konuştuğu için, artık kendisini Osmanlı değil Buharalı olarak kabul ettiklerini de şaşkınlık içinde saptar. Bu durum onu düşündürür: "Meşhed'de Buharalı ve Buhara'da Meşhedli ve bütün seyahat süresince kimi yerde Türk, kimi yerde Rus, kimi yerde de Avrupalı kabul edilmek... Gerçekten de Yukarı Asya, özellikle de seyyahlar için bir tebdil-i kıyafet ve kimliğini gizleme ülkesi..."[26]

Meşhed'de İngiliz subaylarla karşılaşan Macar seyyah sonunda kendi uygarlığıyla yeniden temasa geçmiştir, sevincini gizlemez. Vámbéry artık maskesini indirebilir. Meşhed-Tahran yolunu muhafızsız atla katedecektir. Geri dönerken sadece İstanbul'da birkaç gün kalır. Orta Asya'dan döndüğü için bir karşılaştırma yapmaktan kendini alamaz ve Osmanlı İmparatorluğu'nu "tamamen uygar bir ülke" olarak gördüğünü söyler. Şimdi sadrazam olmuş eski dostu Âli Paşa'yı görür, ona Buhara'da gördükleri ve hanlığın toplumsal ve siyasal durumu hakkında bir rapor verir. Şaşırtıcı bir ayrıntı: Vámbéry Semerkand'dan beri hizmetinde olan yol arkadaşlarından birini de beraberinde getirmiştir. Bu adam Macaristan'da Peşte'ye kadar Vámbéry'nin yanında gidecek ve orada Macar Bilimler Akademisi'nin kütüphanesinde bir iş bulacaktır. Vámbéry Orta Asya'ya bir daha geri dönmez. Hayatının geri kalanı Budapeşte, Londra ve Paris arasında geçecektir.

Batılı Olarak Görünmekten Nasıl Kaçınılabilir?

> Yalnız seyyahlar başlarına hiçbir şey gelmeden Kırgızların ülkesinden geçebilir - tabii kendilerini derviş olarak tanıtmaları koşuluyla.
>
> Arminius Vámbéry

Vámbéry'nin yolculuğunun başarısı büyük ölçüde çoğunluğu sufilerden oluşan iki hacı kervanına katılmasına dayanmaktadır (bu sufilerin içinde Kaşgarlı evliya Afak Hoca'nın soyundan bir kişi ve Hokand'lı bir *işan* da vardı). Onlardan biri olarak kabul edilen sahte derviş, harika tekkeler zincirinden yararlanabilmiştir. Hanlığa ve yasak şehre girebilmekle yetinmemiş, birçok dini cemaatin hayatını da bizzat deneyerek öğrenmiştir. Onun seyahatnamesinin özgünlüğünü sağlayan, bu eşine az rastlanır maceradır. Dervişlerin ve hacıların konakladığı bu yerler en az iki farklı isimle, tekke ve kalenderhane diye anılmaktadır.

Vámbéry'nin bu mekânları ilk kez keşfettiği İstanbul'da tekkelerde Sünni Nakşibendi tarikatından hacılar ve dervişler kalıyor-

du, ama bir Kalenderi etkisi de yok değildi; zaten bu kuruluşlara verilen "Kalenderhane" ismi de bu etkiyi gösterir. Vámbéry'nin Orta Asya'daki bu tekkeler ve kalenderhaneler hakkında yaptığı betimlemeler, kimi zaman farklılık göstermekte, bazen güçlü bir Kalenderiyye, bazen de Sünni İslam etkisi hissedilmektedir. Kalenderiler yerleşik âdetlere çok değer vermemeleri, İslam'ın buyruklarına fazla saygı göstermemeleri ve uyuşturucu kullanmalarıyla ünlüydüler. Bu tavırlar da onları Nakşibendilerden oldukça uzaklaştırıyordu. Vámbéry Hive'deki Töşbaz Tekkesi'ni, "seyahat eden dervişlerin kaldığı yarı tekke, yarı han bir konaklama yeri" olarak betimler. Yolculuğunun devamında Hive ile Buhara arasındaki Göce şehrinde, bu kez bir kalenderhanede kalır ve şu saptamayı yapar: "Göce'nin kendi kalenderhanesi var; gerçi Hive ve Hokand'ın en küçük mezralarında bile kalenderhaneler bulunuyor." Daha sonra bazı başka şehirlerin kalenderhanelerinde, dervişlerin Hint *bhang*'ı (haşhaşa benzeyen bir tür kenevir) ve afyon çektiklerini keşfeder. Buhara'da Vámbéry şehre iş aramaya gelen dokumacılar loncası üyelerini barındırmakla ünlü bir tekkede kalır. Karşi'de, şehrin üst tabakasının uğrak yeri ve önemli bir buluşma mekânı olan kalenderhaneden çok etkilenir.

Orta Asya'nın en ücra köşelerinden Mekke'ye giden hacılar, bu tekkeler ve kalenderhaneler zincirine güveniyorlardı. Onlar olmasa bu uzun ve tehlikeli yolculuğu tamamlayabilirler miydi? Bu dini maceranın büyüklüğünü bugün gözümüzün önüne getirmemiz biraz zor görünüyor, ama Vámbéry'nin verdiği bilgiler doğruysa, her yıl çok sayıda mümin hac yolculuğuna çıkıyordu: Hive'den 10.000-15.000, Buhara'dan 30.000-40.000 ve Hokand ile Çin Tataristanı'ndan (Sinkiang) 70.000-80.000 kişi. Seçilen yol her zaman en kısası, ya da kolayı olmuyordu. Güzergâh genellikle kutsal şehirlerden ve meşhur mezarlardan geçiyordu. Örneğin elimizde 18. yüzyıl ortasında Orenburg'dan hacca giden Tatarların seyahatnameleri bulunuyor; bu hacılar Hindistan üzerinden Arabistan ve Mekke'ye gitmeden önce, evliya mezarlarını ziyaret etmek için Buhara'ya uğramışlardı.

Vámbéry sadece derviş kılığına bürünmüş biri değildi. Zorunlu duaları etmeyi ve namaz kılmayı ya da fıkıh ve kelam üzerine tartışmayı bilmekle kalmıyor, ön plana çıkıp halka açık bir yerde menakıbname metinlerini, örneğin Kadiriyye tarikatının kurucusu Bağdatlı Abdülkadir Geylani menakıbnamesini okumayı da beceriyordu. Şeyhler gibi zikir düzenlemeyi de biliyordu. Başından geçen olağanüstü bir olayda, Caferü's-Sadık'ın türbesini ziyaret için Doğu Türkistan'da Hotan'a giderken Buhara'ya uğrayan yaşlı bir adamın gerçekten Şamlı bir Arap olup olmadığını denetlemesi için Vámbéry'nin yardımına başvurulur. Vámbéry karşısındaki kişinin aksanından onun da kendisi gibi rol yapan, kılık değiştirmiş bir Avrupalı olduğunu hemen anlar, ama bunu hiç belli etmez.[27] Buhara Hanlığı'nda kendisinden sık sık kuşkulanılan, ama maskesi asla düşürülemeyen Vámbéry ancak Afganistan'da fiziksel görünümünün ihanetine uğramış ve Avrupalı olduğu sık sık anlaşılmıştı.

Vámbéry'nin deneyini 1810'da gizli bir görevle gittikleri Belucistan, Afganistan ve Güneydoğu İran'da Orta Asyalı Müslüman kimliğine bürünen iki genç İngiliz subayın, Charles Christie ve Henry Pottinger'in deneyleriyle karşılaştırmak ilginç olabilir. Bu kurnazca bir tercihti. Pottinger şöyle yazıyordu: "Afgan kendisine söylenenin gerçekliğine inandı ve ciltlerinin o kadar beyaz oluşunun böyle açıklanabileceğini söyledi; gerçekten de birçok Tatar Avrupalılar kadar açık tenlidir."[28] Ama Vámbéry'den farklı olarak, bu iki subayın İslam, İslam teolojisi ya da bu dinin ibadeti hakkında hiçbir bilgileri yoktu. Yine de Hinduca ve Farsça biliyorlardı ve şanslarının da yardımıyla yerli halkı bir süre ikna etmeyi başardılar, ama sonunda gerçek kimlikleri ortaya çıktı. Hatta kendisini korumakla görevli yerel bir önderin isteği üzerine Pottinger *pirzade*[29] kılığına girmek zorunda kaldı; bu parasız pulsuz dilenci sufiler çöl yağmacıları için ilgi çekmeyen bir avdı. Ama Charles Christie ve Henry Pottinger, İslam hakkındaki bilgileri Afganlarınkinden çok üstün olan Buharalılar arasında kuşkusuz tutunamazlardı. Beluciler ilk zamanlar Pottinger'in Hıristiyan olduğunu anlamamışlarsa da, İslami sınav onun namaz kılmayı bilmeyen kötü bir Müslüman olduğunu ortaya çıkarmıştı. Kendinden

önce bölgeyi keşfe gelen az sayıdaki İngilizin yüzlerini görme olanağı bulmuş bir delikanlının yabancı olduğunu anladığı Pottinger'i fiziksel görünümü ele vermişti. Kendilerini hacı olarak yutturmadıkları zamanlarda, Charles Christie ve Henry Pottinger Özbek at tüccarı kimliğini benimsemişlerdi. Kuşaklardır Hindistan'a yerleşmiş bir aileden geldiklerini ve zengin bir Hindu tüccar hesabına çalıştıklarını ileri sürüyorlardı. Sonunda Pottinger Avrupalı olduğunu itiraf etmek zorunda kaldı, ama yine de gerçek kimliğini, Hindistan ordusundan bir subay olduğunu ve yolculuğunun nedenini gizleyebildi. O sırada yıl 1830'du. Otuz yıl sonra Vámbéry Afganistan'a girdiğinde onu da fiziksel görünümü, kuşkusuz en çok da beyaz teni ele verecekti. Ve İslami bilgisi Buharalıları ikna etse de, çok az Afgan üzerinde aynı etkiyi uyandırabildi.

19. yüzyıldaki Avrupalı seyyahların çoğu gibi, Vámbéry de Batı uygarlığının üstünlüğünden emindir. Modern kültürün Hıristiyanlık aracılığıyla değil, ona karşı geliştiğini ileri sürer. Yüzyıllardır bütün Müslüman dünyada, hatta Avrupa'da Buhara'nın şöhretini yaratan medreselerin nasıl bir çöküntü içinde olduğunu vurgular. Bu noktada Vámbéry, 20. yüzyılın başında Tatar komşularından örnek alarak hanlığı modern okullarla donatmayı deneyecek reformist aydınlara, *Cedid*'lere yakındır. Sahte derviş, Avrupa'nın bütün dış görünüşünü benimsedikleri için uygarlaştıklarını düşünen Doğululara da alay eder. Tahran'da karşılaştığı İran şahı, "kelebek gözlüğü, yarı Doğulu yarı Avrupalı sade giysisiyle" ona bu tiplerden biri olarak görünür. Macar seyyah bu noktada bir not düşer: "Alt taraftaki giysiler yerel üslupta dikilmişken, üsttekiler Avrupa damgası taşıyor: Doğu uygarlığının bugünkü hali bundan daha iyi ifade edilemez." Türkiye'yi ve onun Âli Paşa gibi büyük reformcularını tanımış birinin ağzından bu sözleri işitmek biraz garip.

Bununla birlikte Orta Asya ve Buhara Hanlığı'na yaptığı yolculuk Vámbéry'de bazı hoş anılar da bırakmıştır. İslam topraklarına giden birçok başka seyyah gibi, o da konukseverliğin tadına hemen varmıştır. Özellikle çöl insanlarının, Türkmenlerin konukseverliğini över ve "bütün eski erdemlerinden" geriye sadece bu

niteliğin hiç bozulmadan kaldığını belirtir. Hive ve Buhara hanlıklarında rastladığı Özbeklerin ise, bütün Orta Asya halkları içinde en büyük keyifle hatırladığı insanlar olduğunu söyler. Çölde ve Maveraünnehr şehirlerinde kalırken en büyük dostluğu da Doğu Türkistan'lı yol arkadaşlarından görmüştür.

Vámbéry Avrupa'yı Büyüler

> Sahte derviş Arminius Vámbéry'nin sürükleyici bir roman gibi okunan seyahat anılarını herkes hatırlar
> E. D. Levat, 1902[30]

Vámbéry 1864 ve 1865'te Paris ve Londra'da, sonra da bütün dünyada meşhur olur. Londra'da 1864'te yayımlanan *Travels in Central Asia* adlı kitabı, *Voyages d'un faux derviche dans l'Asie Centrale de Téhéran à Khiva, Bokhara et Samarcand par le grand désert turkoman* başlığıyla Fransızcaya çevrilir (1873'te yayımlanmıştır). Aşağı yukarı bütün Avrupa'da ve Amerika'da satışa çıkarılan bu kitap büyük bir başarı kazanır. Hatta çıktıktan sadece bir yıl sonra, Sen Petersburg'da Rusçaya da çevrilir. Bu eserin Orta Asya'da bile okunduğunu da unutmamak gerek. Gerçekten de Hive'nin yeni hanı, sanatın ve bilimin koruyucusu, şair Muhammed Rahim Han II (1865'ten 1910'a kadar hüküm sürmüştür) 1877'de hanlığından geçen bir Osmanlıya, Macarların Türk ırkından geldiğini söyleyen Vámbéry'nin doğru söyleyip söylemediğini sormuştur. Söz konusu Osmanlı da bu soruya olumlu yanıt vermiştir.

Ama Orta Asya'ya fazla ilgi duymayan kendi ülkesinde pek de iyi karşılanmayan Macar seyyah, olağanüstü bir kabul gördüğü Londra'ya sık sık gitmeyi alışkanlık haline getirir. Gerçekten de 1864'te Londra'ya geldiğinde başarılarıyla ilgili söylentilerin oraya kendisinden önce ulaştığını ve yayıncıların ne yazarsa basmaya hazır olduklarını görür. Yukarıda belirttiğimiz kitabının ardından, 1868'de yayımlanan *Sketches of Central Asia* adlı eseri aynı coşkuyla karşılanmaz, ama 1883'te Londra'da çıkan iki ciltlik özya-

şam öyküsü (*Arminius Vámbéry. His Life and Adventures by himself*) yeni bir zafer kazanır. Bu zafer özellikle Anglosakson dünya için geçerlidir, çünkü kitap başka bir dile çevrilmemiştir. Vámbéry ayrıca birçok bilimsel eser de yazar; bunlardan biri 1873'te yayımlanan Buhara tarihidir.[31]

Bu başarısında, romana yakın üslubunun, tumturaklı cümleler ve abartıdan aldığı keyfin de büyük payı vardır. Onun metni Baron Georges de Meyendorff ya da Eversmann'ınki[32] gibi kuru değildir; sonuçta bu eserler bir görev hakkında verilen raporlardan kaynaklanmıştır. Vámbéry'nin eseri ise macera kitabı nitelemesini, bu kitaplardan ve daha birçoğundan fazla hak etmektedir, çünkü klasik seyahatname üslubuna bir tutam gerilim ve özgünlük, kısacası bir öykü eklemektedir; o yüzyılın okurunun hoşuna gitmek için gereken her şey vardır onun kitabında. Ayrıca Vámbéry böyle bir macera yaşayan son insanlardan biri, belki de sonuncusu olduğunu bilmektedir. Sonraki yıllarda Rus ordularının Taşkent (1865) ve Semerkand şehirlerini (1868) alması, sonra Buhara şehrinde Rus protektorasının kurulması Orta Asya'nın bütün manzarasını değiştirmiştir. Diğer yandan Rusya Türkmen çölünü silahsızlandırmaya başlamış, bu harekâta Hazar denizi kıyısındaki Krasnovodsk'u Aşkabad ve Merv vahası üzerinden Buhara'ya bağlayacak demiryolunun yapım çalışmaları eşlik etmiştir. Tren Buhara'ya 1888'de ve Fergana vadisinin son şehri olan Andican'a 1898'de varır. Bunun sonucunda, Orta Asya'da yolculuk kavramı bile altüst olur. Artık Mekke yoluna düşen hacıların büyük bölümü bozkırı ve çölü Bakû'ye kadar trenle geçmeyi, oradan da İstanbul'a gitmek üzere gemiye binmeyi tercih edecektir. Doğu Türkistan hacıları bile Hindistan limanlarına varmak için Himalayalar'ı Karakurum geçidinden aşan geleneksel güzergâhı terk edip, Andican'dan trene bineceklerdir. Tekke ve kalenderhaneler zinciri bu değişimin olumsuz sonuçlarını yaşayacaktır.

İngiliz muhibbi ve Hindistan İmparatorluğu'nun savunucusu olan Vámbéry'ye, 1864'te Rus tehdidinden söz ettiğinde yeterince kulak verilmemişti. Buna karşılık 1885'te yeniden Londra'ya geldiğinde, Merv vahasının direniş göstermeden düştüğü ve Rus

birliklerinin Afgan sınırına doğru düzenli bir şekilde ilerlediği öğrenilmişti ve Vámbéry dikkatle dinlendi. Yeni bir satış başarısı sağlayan *The Coming Struggle for India*'yı Budapeşte'de öyle bir havada yazdı ve aynı yıl Londra'da yayımladı. Vámbéry, Charles Marvin'le[33] birlikte, "büyük oyun" konusunda en çok okunan yazarlardan biri olacak ve hayatının sonuna kadar İngiliz hükümeti için çok yararlı bir bilgi kaynağı olarak kalacaktı. Macar seyyah Kral II. Edward'ın dostu oldu; saraya girip çıkabiliyordu, hatta Windsor şatosuna da davet edilmişti.

İngiltere'ye ve orada kendisine gösterilen kabule, dostlarının ısrarlı davetlerine rağmen Londra'daki hayatı pek sevmeyen Vámbéry Macaristan'a çekilip yaşamayı tercih etti ve kitaplarının çoğunu orada yazdı. *The Times*'a oradan katkıda bulunuyor, Orta Asya'daki ekonomik ve siyasi durum üzerine birçok makale gönderiyordu. Maddi olanakları kısıtlı olan Vámbéry, bir İngiliz gazetesine yazacağı makale için harcadığı bir saatte bir Alman bilim dergisi için harcadığı zamandan altı kat fazla kazandığını söylüyordu. Macaristan'daki bu eğreti durumu ona Orta Asya'da bir dilenci derviş olduğunu hatırlatmış, sonuçta maddi durumunun o kadar da değişmediği sonucuna varmıştı: "Asya'da derviştim, Avrupa'da fakirim."[34]

Vámbéry Paris'te, Fransızların yolculuğun kendisinden çok onun yolculuk etme biçimi ve derviş kılığına girmesiyle ilgilendiklerini fark etti. Ayrıca İngiltere'den farklı olarak, Buhara, Semerkand şehirlerinin, Özbeklerin, Türkmenlerin Fransa'da birkaç kültürlü adam dışında kimse tarafından bilinmediğini gördü. Yine de kitabı çok satmış ve Macar seyyah eserini İngilizce aslından okuyan İmparator III. Napoléon'la tanışma onuruna da erişmişti.[35]

Vámbéry, Orta Asya'dan geri döndüğünde Peşte Üniversitesi felsefe bölümünde bir öğretim görevlisi kadrosu alabilmiş ve orada, düşük bir ücret karşılığında, Türkçe, Arapça, Farsça dersleri vermişti. Üstelik profesörlüğe ancak 1867'de getirildi. Kendisini bir otorite olarak kabul eden şarkiyatçılar dünyasında takdir gören Vámbéry, bazıları sonradan meşhur uzmanlar olan birçok öğrenci yetiştirdi: Bunların arasında kendisini sert bir biçimde eleş-

tirse de Ignaz Goldziher'i ve ayrıca Ignaz Kunos'u saymak gerekir. Yüz yıl sonra Vámbéry'nin deneyinden ve eserinden geriye neler kaldı? *Histoire de Boukhara* gibi bilimsel çalışmalarının çoğu bizim için artık yararlı olmasa da, seyahatnamesi vahşi ve esrarengiz Orta Asya'nın son anları üzerine değerli bir tanıklıktır.[36] Üstelik bu tanıklık, derviş kimliğine bürünen Vámbéry'nin yaşadığı dolaysız İslam deneyimiyle de tamamlanmıştır. Bugün olsa bu deneyime hiç kuşkusuz katılımcı antropoloji adı verilirdi.

4

Kervan Maceraları

Demiryolu gelmeden önce, Buhara'ya gitmek isteyen bir yolcu kervanlara katılmak zorundaydı. Kimi zaman tüccarlardan, kimi zaman hacılardan oluşan bu kervanlar erken antikçağdan beri bilinen yolları izlerdi. Rusya, İran, Hindistan ya da Çin'den gelip Buhara'ya yönelen bu yollar şehrin ticari önemini göstermektedir.

Bir kervan gerçek bir cumhuriyettir, ama bu kadar iyi örgütlenmiş fazla cumhuriyet bulunduğunu sanmam.

Alexander Burnes[1]

Buharalılara göre, diye yazıyordu Vámbéry, Türkistan öncelikle topraklarında, Soylu Buhara'nın gölgesinde yatan çok sayıda evliya, ikinci olarak da etrafını kuşatan uçsuz bucaksız çöller tarafından korunur. Son tahlilde çöller Rus ordularını engelleyememişse de, bu söylenende yine de doğruluk payı vardı, çünkü onları epey geciktirmişlerdi. Gerçekten de 1839 kışında Hive seferi çöl nedeniyle başarısızlığa uğramış, soğuktan donan Rus ordusu gerisin geri gitmek zorunda kalmıştı. Ondan sonra Hive ve Buhara şehirlerinin fethine Hazar denizi kıyılarından değil, doğudaki Taşkent'ten yola çıkılarak girişilecekti. Karakum çölü de uzun süre, neredeyse 19. yüzyıl sonuna kadar aşılması çok zor bir

alan olarak kaldı; bunun nedeni coğrafya ve iklim koşullarından çok, burasının Türkmen aşiretlerin sığınağı olmasıydı. Örneğin 1879'da Çarlık ordusu Tekke aşiretinden Türkmenler karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştı.

Sonuçta Karakum çölünde düzeni egemen kılan insan değil, makine oldu: Askerler tarafından yapılan Trans-Hazar demiryolu, Rus ordularını çölün ortasına kadar taşıdı ve Türkmen saldırılarına bir son vermelerini sağladı. Demiryolunun güzergâhı askeri ve stratejik gereklere göre saptanmıştı: Merv vahasının da içlerinde yer aldığı Türkmen direniş odaklarına egemen olmak ve İran-Afgan sınırı boyunca sağlam bir şekilde üslenmek. Bu nedenlerle demiryolunun Krasnovodsk'tan (Hazar denizi kıyısında liman) Aşkabad'a (yaklaşık 500 km. içeride bir şehir) kadar olan bölümü sadece on bir ayda inşa edilmişti.

Rus ve Doğulu Tüccarlar

Demiryolu yapılmadan önce Orta Asya'ya gitmek isteyen yolcu, genellikle Müslüman tüccarlardan oluşan, kimi zaman hacıların da eşlik ettiği ve erken antikçağdan beri bilinen yolları izleyen kervanlara katılmak zorundaydı. Çölün sınırında (Rusya, İran ve Hindistan'dan gelen kervanlar) ve Pamir ile Tien Şan'ın büyük vadilerinin ucunda (Çin'den gelen kervanlar) yer alan Buhara bu konumuyla farklı yolların düğüm noktasındaydı. Rusya ile Orta Asya arasındaki kervan ticareti, imparatorluğunu Hindistan'a kadar genişletmeyi düşleyen Büyük Petro'nun itkisiyle ve özellikle de 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hissedilir ölçüde gelişti. Aynı zamanda çarların Asya'nın bu bölümüne duydukları ilgi de artıyordu. 19. yüzyıl ortasına gelindiğinde Büyük Petro'nun düşü Rusların hayal güçlerini hâlâ kışkırtıyordu: "Kimbilir, belki de yakın bir gelecekte kervanlarımız Hindistan'a kadar ulaşacak ve bizim mallarımıza karşılık Doğu'nun hazinelerini yüklenip getireceklerdir."[2] Hanlıklarla Rusya arasında diplomatik ilişkiler kurulmasının nedenlerinden biri de, çölün tehlikelerinin dışında yağmacıların akınlarına da katlanmak zorunda kalan

kervanların güvenliğini sağlamak konusunda anlaşma gereğiydi. Mencar Bekçurin'in 1780-1781'de Buhara'daki elçilik görevinin ve 1833'te Desmaisons'un yine bu şehre yaptığı yolculuğun amaçlarından biri de buydu.

Gerçi 1734'te Kızılkum çölündeki Kırgız çetelerine boyun eğdirilmeye başlanmıştı, ama yağmalar devam ediyordu ve 19. yüzyıl başında bölgeye giden seyyahlar bu akınların tanığı, kimi zaman da kurbanı olmuşlardı. 19. yüzyıl başında çevrelerine tüccar kolonilerinin yerleştiği Orenburg ve Troitsk kalelerinin yapılması, ticaretin örgütlenmesi yolunda atılmış büyük bir adımdı. 1734'te Orenburg'a 252 km. uzaklıkta yapılan Orsk kalesi sayesinde, bozkır yolunun bir bölümünde de güvenlik sağlandı. Diğer yandan Rusya, Orta Asya ile olan kervan ticaretini yönlendirmeye ve Makariev fuarı gibi büyük yıllık fuarlar çevresinde merkezileştirmeye çalıştı. Meyendorff'a göre, Buhara kervanlarının getirdiği malların en az onda dokuzu Makariev fuarında satılıyordu.[3] Bu fuar 1818'de Nijni-Novgorod'a (Gorki) taşındı. Yine de Buhara kervanları Çarlığın bütün sınır karakollarına akın ediyor, en çok da Troitsk gümrüğüne uğruyorlardı.

1824'te, Moskovalı zengin bir tüccarın kardeşi olan E. Kaidalov yönetimindeki "deneysel" bir kervana bozkırı aşmanın en iyi koşullarını, Buhara'daki Rus ticaretinin örgütlenmesini ve yağmaya karşı mücadeleyi inceleme görevi verildi. Daha sonra Orenburg askeri valisi tarafından uygulanan önlemler arasında, yılda bir kez kervanların yanına verilen askeri muhafız birliğini saymak gerekir. Ama bu önlemden yararlanmak isteyen kervanlar daha ileride göreceğimiz nedenlerden ötürü, eylül sonu ile 10 Ekim arasında Orenburg'dan yola çıkmak ve Buhara'dan ertesi yılın mart ayında dönmek zorundaydı. Kaidalov, kervan yol alırken askerlerin kervan çevresine nasıl yerleştirildiği konusunda birçok ayrıntı verir. Ayrıca kervanbaşına ve muhafız birliğindeki gözlemcilere uymaları gereken birçok kuralı içeren bir de yönetmelik dağıtılmıştı. Bu kurallardan birine göre, kervanbaşı tüccarlar arasında mükemmel bir uyum sağlamalı ve her türlü anlaşmazlığı engellemeliydi. Yine de Kızılkum çölünün Beştepe mevkiinde, Orenburg-Buhara yolu-



Çöl ortasında kamp. Tüccarlar ve seyyahlar için, büyük Orta Asya çöllerinin doğusunda yer alan Buhara ve Semerkand gibi gizemli şehirlere ulaşmanın tek yolu, deve kervanlarıydı. 20. yüzyıl başına ait belge. Özbekistan Fotoğraf ve Sinema Arşivi, Taşkent.

nun Hive'ye en yakın yerinde Kaidalov'un silahlı kervanı Hive ve Kazak çetelerinin saldırısına uğradı ve büyük miktarda mal kaybedildi. Kaidalov bunu, yaklaşık 12.000 kişiden oluştuğunu söylediği saldırgan ordusuna karşı kervandan sadece 1.300 kişinin karşı koymasına bağlar.[4] Meyendorff 1820'de, saldırılarıyla ünlü aynı yerde Hivelilerin kılıçtan geçirdiği bir kervanın kalıntılarını bulmuştu: Yüzden fazla ceset köpeklere ve yırtıcı kuşlara yem olmuştu.[5] Kervanların geçişinden kendilerine çıkar sağlamayı öğrenen bozkır Kırgızlarının barışçılaştırılması ve bozkırın tam ortasında yeni kalelerin yapımıyla, Rusya ile Orta Asya arasındaki kervan ticaretinin karşılaştığı tehlikeler azaldı. 1838-1839'da yapılan Orsk kalesinin ardından, Ruslar 1847-1848'de Orsk ile Aral denizi arasında iki kale daha inşa ettiler, daha sonra da Sir Derya'dan gelen kervan yolunun Orsk ve Troitsk yollarına ayrıldığı çatalda, Turgai nehri kenarında Orenburg kalesini ve Sir Derya'nın denize

döküldüğü yerde, "1 Numaralı Kale" adıyla da bilinen Aral kalesini yaptılar. Artık büyük bozkır yollarının denetimi Rusların eline geçmişti.

Kervanlar yılın herhangi bir zamanında yola çıkmaz ve bozkırın da herhangi bir yerinden geçip gitmezlerdi. İklim koşulları, havaya veya kervanın büyüklüğüne göre değişen yolculuk süresi, kuzeyde Kırgızlar güneyde Türkmenler tarafından yinelenen yağma akınlarının sıklığı kesin kuralları zorunlu kılıyordu. Bozkırı katetmekten vazgeçmeyen küçük kervanların dışında, yılın belirli anlarında Buhara'dan Orenburg'a ve Orenburg'dan Buhara'ya birkaç büyük kervan kalkardı. Aynı şey Buhara-Kâbil ve Kâbil-Buhara güzergâhları için de geçerliydi. Bu kervanların gelişi ve gidişi mevsimin bozkırı geçmek için uygun olup olmamasına ve temmuz ortasında başlayıp 20 Ağustos'ta sona eren Nijni-Novgorod fuarına göre belirlenirdi. Kervanlar Buhara'dan genellikle mayıs ayında ve Rus sınırından da ekim ya da kasım ayında ayrılırlardı. Kasım ayında yola çıkmak biraz riskliydi, çünkü o sırada Orenburg ve Troitsk çevresi çok karlı olabiliyordu. Eğer koşullar elverişliyse, bir kervan Rusya'dan Buhara'ya iki ayda ulaşıyordu. Ama küçük kervanlar daha hızlı ilerleyebiliyordu. Örneğin 1750'de Orenburg'dan ayrılan hacılar Urgenç'e kadar Kızılkum çölünü yirmi iki günde aşabildiler; sonra da on iki günde Buhara'ya vardılar. Diğer yandan Hindistan ve Orta Asya kervanları Kâbil'e (Afganistan) yazın, haziran ve temmuz aylarında varıyor ve bu şehirden Hindistan'a gitmek üzere ekim, Buhara'ya gitmek üzere ağustos aylarında ayrılıyorlardı. Kâbil'den yola çıkan kervanlar Buhara'ya ekim ayında varıyor ve kasım ile aralık arasında öngörülen Orenburg kervanlarının gelişini orada bekliyorlardı. Afgan ya da Hintli tüccarlar kışı genellikle Amu Derya'nın kuzeyinde geçirmek zorunda kalıyorlardı, çünkü kış aylarında Hindu Kuş geçitleri ulaşıma kapanıyordu. Ancak ilkbaharda Kâbil'e dönebiliyor ya da Orenburg'a gidebiliyorlardı.[6] Kervanbaşıların ve adamlarının kökenlerine –Kırgız, Buharalı veya Türkmen– göre yolculuk koşulları değişebiliyordu. Örneğin Buharalı tüccarların âdeti, yazın Kızılkum çölünü geçerken gündüzleri aşırı sıcak nedeniyle dinlenip geceleri yürümekti. Buna karşılık böyle bir düzenleme Kırgızlar için dayanılmaz bir

şeydi; çünkü onlar, Desmaisons'a göre, açlık, susuzluk ve acının kolaylıkla üstesinden geliyor ve bozkırda hiç sıkıntı çekmeden yolculuk edebiliyor, ama buna karşılık uykusuzluğa çok zor dayanabiliyorlardı. Bu nedenle Kırgızların yönetiminde Buhara'dan yola çıkan kervanlar yazın genellikle sabah 4'te yola koyuluyordu. Sabah saat 8 veya 10'da mola veriyor ve akşamüstü 4'te yeniden yola çıkıp akşam 10'da duruyorlardı.[7]

Kervan büyüklükleri değişiyordu; en büyük kervanlar genellikle 1.500-2.000 deveden oluşurken, en küçüklerinde on kadar hayvan yer alıyordu. Mir İzzetullah'ın 1812-1813'te Buhara'da gördüğü türden, 4.000-5.000 deve gibi inanılmaz sayılara ulaşan yıllık büyük kervanlar bir istisnaydı.[8] Bunlar ancak her yıl Kahire ya da Şam'dan yola çıkıp hacıları Mekke'ye götüren büyük kervanlarla karşılaştırılabilir; örneğin 1806-1807'de Kahire'den ayrılan kervanda 5.000 hecin devesi ve 2.300 at vardı.[9] Orta Asya'da Negri yönetimindeki heyetin Meyendorff tarafından komuta edilen kervanı (ki diğer kervanlardan farklıydı) 358 deve ve 400 attan oluşuyordu; Desmaisons'un katıldığı kervanda 400 araba, Vámbéry'ninkinde 80 deve, Alexander Burnes'ün kervanında ise 20 deve vardı.

Bizim buradaki amacımız kervandan, bir ticaret değil, yolculuk aracı olarak söz etmek olduğundan, taşıdıkları mallara sadece birkaç sözle değineceğiz. Zengin bir şehir olan Buhara çok tüketiyor, ama aynı oranda da üretiyordu. Ticari bir kavşak noktası olduğu için, hem Hindistan'dan Rusya'ya, hem de Rusya'dan Doğu Türkistan ve Çin'e giden mallar oradan geçiyordu. Rus bakırı, demir teli ve mercanı Afganistan ve Hindistan'a taşınırken, Keşmir şalları da Rusya'ya gönderiliyordu. Meyendorff'a göre en fazla ticaret Rusya'yla, sonra da Kaşgar'la yapılıyordu. Rusya'dan bakır, pirinç, demir, çelik, cıva, mercan, kırmız, kelle şeker, beyaz ve mavi kâğıt, zeytinyağ veya tereyağ yapımında kullanılan madeni araç gereç, bez geliyordu. Kervanlar dönüşlerinde Rusya'ya pamuk, firuze taşı, lapis lazuli (lacivert taşı), post, kuruyemiş, kumaş, çay, Keşmir şalları taşıyorlardı. Kervanlar Afganistan ve Hindistan'a at, Rus bakırı ve demir teli, Bedahşan firuze taşları, mercan, Buhara'ya

özgü renkli ipek elbiseler, ayrıca ipekli-pamuklu veya sim işlemeli elbiseler, porselen götürüyorlardı. Hindistan ve Afganistan'dan elbiselik kumaşlar ve kaplama bezleri, yünlü kumaşlar, sarıklar, beyaz şeker, baharat ve dini kitaplar; Keşmir ve Kaşgar'dan çay, şal, çivit, mercan geliyordu. 19. yüzyılda Buhara'ya gelmiş bütün seyyahlar dükkân sayısı karşısında şaşkınlığa uğramış ve şehir çarşısında ne kadar çok çeşitli ürün bulunduğuna tanıklık etmişlerdir.

Her taraftan gelen bu sıradışı tüccar nüfusu kervanların yola çıkışını bekleyip kışı orada geçirmek gerektiğinde, bazen şehirde aylarca barınmak zorunda kalıyordu. Bu da merkezi bir avlu etrafında kurulmuş dörtgen yapılar olan, içlerinde dükkânlar ve birinci katlarında odalar bulunan kervansaraylara Buhara'da niye çok rastlandığını açıklar. Buhara'nın özelliği, şehirle ticaret yapan çok sayıda halka ayrılmış farklı kervansarayları olmasıdır. Desmaisons 1833'te bu kervansarayların listesini verir ve kalan tüccarların kökenlerini belirtir: Saray-i Mirzaşul'da Afgan, Hintli ve Merv vahasından tüccarlar; Saray-i Karşi'de Karşi'li tüccarlar (ve bazen de Hintliler); yeni Saray-i Barra'da Taşkent, Hokand ve Kaşgarlı tüccarlar; Saray-i Bedreddin'de Kâbil, Peşaver ve Keşmirli tüccarlar; Saray-i Nugay'da "Rus" tüccarlar (aslında Müslüman Tatar tüccarlar söz konusudur, Buhara'ya girebilen Rus uyrukları sadece onlardır); eski Saray-i Barra, Saray-i İndi, Saray-i Koca Cubeyr'de Hintli tüccarlar; Saray-i Kuş Beyi'nde Hintli ve (kölelik tehlikesinden ötürü Buhara'da az sayıda İranlı bulunmakla birlikte) İranlı tüccarlar; Abdullacan Saray ve Ayoz Saray'da Afgan tüccarlar.[10]

19. yüzyıl Orta Asya ile komşuları arasındaki kervan ticaretinin altın çağı olduğu kadar, bu ticaretin gerileme ve yok olma çağıydı da. Daha 1873-1875 arasında Hive ve Hokand seferleri 25.000 ila 27.000 devenin ölümüne yol açmıştı ve Kırgız bozkırlarında bu hayvanların çok bol olmasına karşılık, bu olağanüstü kaybın telafi edilmesi olanaksızdı. Çünkü dişi deve her batında bir yavru doğurur ve deve yavrularının yetiştirilmesi en az üç yıl ve büyük bir özen gerektirir. 1879'da Türkistan'ın kuzeyindeki deve sayısı en acil ihtiyaçların bile karşılanmasına yetmiyordu.[11] Yine de –güzergâhı üzerindeki– eski kervan yollarını asıl yok eden demiryolu

oldu. 1898'de Hazar denizi kıyısındaki Krasnovodsk, Çin'le sınır bölgesinde, Fergana vadisinde yer alan Andican'a ve 20. yüzyıl başında Orenburg Taşkent'e bağlandı. Bir tek örnek verecek olursak, Orta Asya'ya Hint çayı ithal eden Rus, Hintli ve Buharalı tüccarlar mali nedenlerden ötürü kervan yolunu terk ettiler ve Trans-Hazar demiryolu açılır açılmaz Bombay'dan gemiye binip Karadeniz kıyısındaki Batum limanına gitmeyi, sonra da Batum'dan Bakû'ye trenle yolculuk edip, Bakû-Krasnovodsk arasında Hazar denizini gemiyle ve Krasnovodsk-Semerkand arasını da trenle geçmeyi tercih ettiler. Demiryolundan asıl zarar gören büyük kervan yollarıydı. Buhara'yı Horasan'a, Afganistan'a ve Çin'e (Kaşgar) bağlayan daha küçük yollar 20. yüzyılın ilk yirmi, otuz yılına kadar deve kervanları tarafından kullanılıyordu.[12]

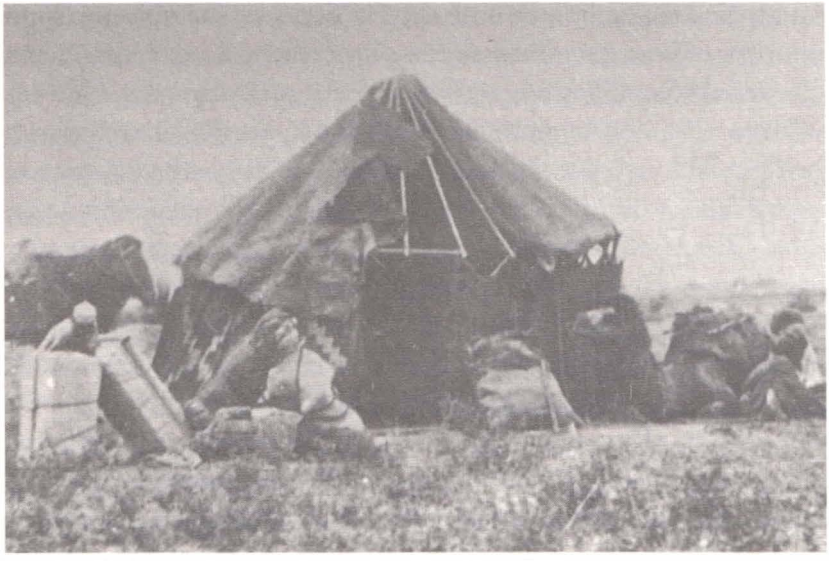
Son olarak unutulmaması gereken bir noktayı da belirtelim: Kervan yolları Mekke'ye giden ve "çok kutsal Buhara"ya da uğramak isteyen hacıların izlediği hac yollarıydı ve bu özellikleri ticaret veya istila açısından taşıdıkları önemi bile ikinci sıraya itiyordu. Hacılar Doğu Türkistan'ın güneyindeki Hotan, kuzeyindeki Turfan ya da Kumul gibi en uzak şehirlerden olduğu kadar, Kazan, Ufa veya Troitsk gibi Rus Tataristanı şehirlerinden, hatta birçok Tatarın yaşadığı Sibirya'dan geliyorlardı. Bu yollar en eski çağlardan beri üzerlerinde dolaşmış ve çoğunlukla da onları keşfetmiş evliyaların ve mutasavvıfların anılarını barındırıyordu. Seyahatnamelerin çoğu, bütün kervan yolları boyunca, çölün en konuksever noktalarında, bir suyun, kuyunun ya da vahanın yakınında, bir dere ya da göl kıyısında evliya türbeleri bulunduğunu göstermektedir. Bunlara öyle sık rastlanmaktadır ki, gerek Kızılkum gerekse Karakum çöllerinde evliya türbeleri yön bulmaya yarayan işaretler oluşturmaktadır. Rusların kalelerini kurduğu bazı stratejik noktalar bile başlangıçta kutsal yerlerdi; örneğin aynı addaki derenin kenarında 1848'de inşa edilen İrgiz kalesi, Yar Molla adı verilen eski bir yerleşim üzerine kurulmuştu.[13] Orenburg'dan yola çıkıldığında bozkırda ilk karşılaşılan göl olan Koca Kul, adını kıyısında gömülü bir Kırgız velisinden almaktadır. Meyendorff, genellikle kerpiçten, kimi zaman da güneşte kurutul-

muş tuğladan yapılmış bu anıtların Sir Derya kıyılarında çoğalarak şehirleri andıran geniş mezarlıklar oluşturduğunu kaydeder. Çölün çıkışındaki Karaağaç adında bir başka yerde Meyendorff ilk kez yeniden ağaç gördüğünü belirtir. Bunlar kükürtlü bir su kaynağı çevresindeki yaşlı dut ağaçlarıydı. Bu ağaçların aynı yerde yatan ve suya şifalı özellikler vermiş evliya tarafından dikildiği söyleniyordu. Ağaçlara adak olarak asılmış çok sayıda kumaş parçası göze çarpıyordu.[14] Vámbéry ve Desmaisons da Karakum ve Kızılkum çöllerinde bu türbeleri gözlemlediler; hatta inançlı Müslümanlar olarak, dualar ve kurbanlarla bu türbeleri ziyaret etmeleri gerekti. Karakum çölünde su noktalarının çoğuna evliya isimleri verilmişti –Kıymet Ata, Kahraman Ata, Deli Ata–; bu evliyalar için anlatılan efsaneler genellikle, su bulunduğu için kutsallaştırılmış o yerin keşfedilmesi veya korunmasıyla ilgiliydi. Kutsal yollar sadece bozkırla sınırlı değildi, Tien Şan ve Pamir dağlarını da kapsıyordu. Yolun bu bölümünde evliyalar kaynak ve kuyuları değil, geçitleri ve buz gibi esen rüzgârlara karşı korunaklı konaklama yerlerini keşfetmişlerdi. Pamir bölgesine girişi sağlayan Kızılart geçidi (4.280 m.) efsaneye göre aynı addaki evliya tarafından keşfedilmişti.[15]

Ural'dan Buhara'ya: Kızılkum Çölünde Yolculuk

Kervandaki günlük yaşam genel olarak Avrupalı seyyahları büyülemiştir. Kervan düzeni, yol alış tekniği, insanın Kızılkum'da deveyle ya da Karakum'da hecin devesiyle ilişkisi, yaz ve kış manzaraları, halkların çeşitliliği, her şey onları şaşkına çevirir. Aynı şekilde boş ama canlı bir evren olan çöl, korkuyla hayranlığın iç içe geçtiği yeni duygular uyandırır.

1820'de Georges de Meyendorff yönetimindeki Negri heyeti tamamen olağanüstü koşullarda Orenburg'dan Buhara'ya gider. Gerçekten de bu heyetin bilimadamı üyeleri bütün yol boyunca istedikleri gibi not alma olanağına sahiptir. Buharalılardan oluşan kervanlarda kimliklerini gizleyerek yolculuk eden birçok başka seyyah gibi Buhara'ya varınca hapse atılma korkuları yoktur. Meyendorff ve Alman doğabilimci Eduard Eversmann'ın eserlerini, o çağda



Büyük değişikliklere uğramadan bütün Orta Asya'da ve Çin'in en uzak noktalarına kadar görülen Türkmen çadırı çok düzgündür ve göçebe hayat koşullarına iyi uyarlanmıştır [...] Kasırga zincirlerini koparıp neredeyse sınırsız bu bozkırların her yönünden birden saldırıya geçince, insan yazın serin, kışın hafifçe ılık olan bu çadıra ne hayır dualar eder!" (Vámbéry, *Voyages d'un faux derviche*). 20. yüzyıl başına ait belge. Özbekistan Fotoğraf ve Sinema Arşivi, Taşkent.

Kazak ülkesi ve Kızılkum çölündeki yolculukların nasıl yapıldığını anlayabilmek açısından ilgiyi hak eden kaynaklar haline getiren de budur. Ama Meyendorff'un kervanı alışılmadık bir görünümdedir; kervanı korumak üzere 200 Kazak, 200 piyade, 25 Başkır süvarisi,[16] iki toptan oluşan bir muhafız birliği, yükleri taşıyan 358 deve ve 400 at vardır. Çölde iki aylık bir yürüyüşte böyle bir kervanın ihtiyaçları da hesaplanmıştır: "Asker başına yüz beş libre [kırk sekiz kg –ç.n.] peksimet, at başına dört kental yulaf, ayrıca bütün birliğe bulgur; iki topumuz için normalin iki katı cephane; on beş kadar *kibitka* ya da kıl çadır; çölde su taşıyabilmek için iki yüz fıçı; tonlarca *eau-de-vie* [alkollü içki]." Kervan Orenburg'dan kış başında ayrılır ve karın, soğuğun içinde ilerler. Muhafız birliği sayesinde Kırgız yağmacıların doğrudan saldırılarından çekinilmese de, yine de onların yol üstündeki ot ve kamışları yakarak yolculuklarını güçleştirmeye çalışmalarından korkulmaktadır. Ama asıl tehlike

Aral denizi kıyılarındadır; burada, dört-beş bin kişilik çeteler halinde saldıran Hiveliler mal güvenliği açısından bir sorun oluşturmaktadır. Nitekim Meyendorff, bir asker olarak, piyadelerin Hivelilerin saldırılarını hiç güçlük çekmeden savuşturabileceğini, ama bu kadar çok devesi olan bir kervanı korumalarının imkânsız olduğunu, çünkü Hivelilerin hiç beklenmedik bir anda saldırıya geçip, attıkları çığlıklarla develeri ürküttüklerini ve sonra da dağılan hayvanları yakaladıklarını belirtmiştir. Buna karşı yapılabilecek tek savunma, diye kaydeder, eğer saldırı zamanında haber alınabilirse, hayvanları ürkmemeleri için yere çöktürmektir.

Kervanın katettiği mesafe üçe bölünebilir: Orenburg'dan Mugocarıy dağlarına kadar, sonra bu dağlarla Sir Derya arasında kalan kesim, en sonunda da Sir Derya'dan Buhara'ya kadar olan mesafe. Kervan, Sir Derya ve Kızılkum çölüne varmadan önce, Kazak bozkırının da bir bölümünden geçer; ufka kadar uzanan bu çorak ve tekdüze manzara hakkında Meyendorff'tan yaklaşık otuz beş yıl sonra bir Rus seyyah, bu bozkırların diğerlerinden daha düz olmadığını, ama daha hüzünlü ve ıssız göründüklerini söyleyecektir.[17] Bu bozkırlarda ağaç bulunmaz, sadece dikenli çalılara rastlanır. Kışın kalın bir kar tabakasıyla kaplanırlar. Urallar'ın bir uzantısı olan Mugocarıy dağlarının hizasına varıldığında iklim değişir, kar azalır ve toprak daha da çoraklaşır. Kervan daha sonra kaygan kumlarla kaplı çöllerden ve killi, çıplak tepelerden geçer. En sonunda Koca Kul adındaki göle varır. Bu bölgede bol miktarda tuzlu göl vardır. Ama Mugocarıy dağlarından sonra hayvanlar için ot bulmak zorlaşır ve atlara yabani karanfilden başka verilecek bir bitki bulunmaz. Ama Ahçe-Kuduk hizasına gelindiğinde Orta Asya bozkırlarının özgün bitkisi ortaya çıkar: *Saksaul*. Kırgızlar ve bozkırda yaşayan diğer halklar bu bitkiye çok değer verir, çünkü yakılınca oluşan kömürler közlerini yarım gün korur ve çadırın içine gece boyunca çok hoş bir sıcaklık yayarlar. Yaprakları ardıç ağacınınkilere benzeyen, ılgın türü bir bitki olarak betimlenen saksaul küçük bir ağaç boyutunda olabilir ve koruluklar oluşturabilir.

Meyendorff, Sarıbulak tepesinin doruğundan etekleri Aral denizinin dalgalarıyla yıkanan Kukternak yükseltilerinin görüldüğünü

belirtir. Daha sonra kervandaki Kırgızlardan, onların babalarının zamanında Aral denizinin şimdi sahile 64 km. uzaklıktaki, üstünde bulundukları tepeye kadar geldiğini öğrenir. "Bu durum Aral denizinin ne kadar hızlı ve kayda değer bir şekilde çekildiğini gösteriyor" diye yazar. Kervan bu denize ulaşmadan önce Karakum çölünün bir bölümünden geçer. Çölün bu kısmında su bulunmaktadır. Yolda giderken Meyendorff Sir Derya'nın ağzının donduğunu ve bozkırdaki kuzey soğuğundan kaçan çok sayıda Kırgızın bölgeye yerleştiğini görür. Sonunda, kırk bir günlük bir yürüyüşün ardından, kervan Sir Derya kıyısına varır. Bu nehir boyunca görülen zengin bitki örtüsü ve yumuşak iklim, kışı bu yörelerde geçiren Kırgızları hep cezbetmiştir. Hiçbir zaman hayvan ölümlerine yol açacak şiddette don olmaz. Tek sorun, Kırgızları sürekli yağmalayan Hivelilerdir. Bu keşif gezisinin en heyecanlı bölümlerinden biri donmuş Sir Derya'yı geçerken yaşanır; çok temkinli bir şekilde yapılması gereken bu geçiş sırasında, karşı kıyıya taşınan iki topun ardından buz çatlar ve bir devenin ağırlığı altında da parçalanır. Kırgızlar çözümü bulur: Develerin kaymasını engellemek için kamış demetleri yakıp, küllerini buzun üstüne yayarlar. Dönüş yolculuğu sırasında, nisan ayında bu nehri geçmek daha da güçleşmiştir; toplar ve insanlar karşı kıyıya salla taşınırken, birbiri ardısıra bağlanmış develer nehri yüzerek geçer, bu arada da birkaç tanesi boğulur. Meyendorff, "deve yüzerken" der, "suyun üzerine yayılmak ve su üstünde kalan hörgüçlerinden destek almak için bir tarafa doğru yan yatar."

Daha ileride, eski Can Derya nehrinin kurumuş yatağından geçtikten sonra (bu nehrin 1816'da hâlâ suyu vardı, ama herhalde sonra Kızılkum çölünün kumları yatağını doldurdu), büyük bir kervan yoluna çıkarlar. Güzergâh Kızılkum çölünün en dar geçidine yaklaşmaktadır.

Bu çöl adını çeşitli yerlerde zemini delip boy gösteren kilin kızıl renginden almaktadır. Amu Derya ile Sir Derya arasında, 41 ve 49° boylamları arasında uzanır. Bugün Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan arasında paylaşılmıştır. Yüzölçümü yaklaşık 300.000 km²'yi bulan çölün yaklaşık rakımı, güneydoğuda 200 ile 300 metre arasında değişir, kuzeybatıda ise 100 metre civarındadır. Birinin yük-

sekliği 639 metreyi bulan tepeleri ve göz alabildiğine uzanan kum yığınları arasında Ming Bulok gibi geniş çukurları vardır. Engebeler Kızılkum çölünün kuzey ve kuzeybatısını korumaz, onun için burası soğuk bir bölgedir; asgari sıcaklık -30°, bazı yerlerde de -34°'dir. Buna karşılık yazları çok sıcak geçer; sıcaklık 20°'nin altına düşmez ve ulaşılmış azami sıcaklık 44-46°'dir. Çok nemli Amu Derya vadisi dışında, iklim çok kurudur (nem oranı %10-12).[18]

Meyendorff çöle yaklaştıkça iklimde yeni bir değişiklik olduğunu belirtir. Çoraklık artar ve Can Derya'dan sonra 500 km.'lik bir mesafe boyunca başka hiçbir akarsuya rastlanmaz. Kervan bu çölde yaklaşık 100 km. yol alacaktır. Hiçbir yerde kaynak suyu bulamaz ve tuttukları yolun üzerinde eskiden var olan üç kuyunun da yağmacılar tarafından pusu yeri olarak kullanıldıkları için, doldurulduğunu görürler. Kervanın geçtiği dönemde açık olan tek kuyu genellikle Buhara ile savaş halinde olan Hive Hanlığı'na çok yakın bir noktadadır ve burası bütün güzergâhın en tehlikeli yeridir. Eşkıya, Bukan adı verilen yakındaki boğazlarda barınmaktadır. Meyendorff bu fırsattan yararlanarak, yem olmadığı için gözle görülür bir hızla zayıflayan atları, Orenburg'dan yola çıktıklarında sayıları yirmi beş iken geriye sadece altısı kalan arabaları artık çekemeyecek kadar bitkin düşmüş hayvanlarıyla kervanın durumunu canlı bir şekilde betimler. Adamlar, özellikle de piyadeler zayıflamıştır; onları artık nöbetleşe develer taşımaktadır.

Sonunda çölden çıkan kervan Buhara Hanlığı'nın gümrük karakoluna gelir ve ilk ağaçlarla bir evliyanın türbesini görür. Çorak manzaraların yerini hızla sulama kanalları, tarlalar, köyler ve bahçeler alır; burası Buhara vahasıdır. "Avrupalıların neredeyse hiç bilmediği bir ülkedeydik; her şey merakımızı uyandırıyordu."

Hazar Denizi'nden Vahalar Ülkesine: Karakum Çölünde Yolculuk

Meyendorff'un kervanının en kolay bölümünden geçtiği Karakum çölü bugün Türkmenistan Cumhuriyeti'nin en büyük kısmını oluşturmaktadır. Buhara'nın güneyinde ve batısında

yer alan Karakum, yaklaşık 400.000 km²'lik yüzölçümüyle, eski SSCB'nin en büyük kum çölüdür. Güneydoğudaki en yüksek noktası 200-300 metreyi geçmez. Bu çöl üç kısma ayrılabilir: Kuzeyde Karakum Zonguz, sonra Orta Karakum ve Güneydoğu Karakum. Üzerindeki engebeler çok karmaşıktır, onda dokuzu kumdur. Güneydoğusunda ve orta bölümünde yüksekliği 3-5 metre ile 30 metre arasında değişen, birbirlerinden 150-200 metre uzaklıkta kum tepeleri bulunur. Kuzeyde, şimdi Karakum Zonguz'u oluşturan Amu Derya'nın eski yatağında kum tepelerinin yüksekliği 40 ilâ 60 metreyi bulur ve aralarında yarım kilometrelik mesafeler vardır. Karakum tam kara iklimindedir, büyük ısı farkları gözlenir: Kuzeyde ocak ayında ısı -5°'ye iner, ama güneyde aynı dönemde 3°'dir; kuzeyde temmuz ayında sıcaklık 28° iken, güneyde 34°'dir. Amu Derya Karakum'un kuzeydoğusundan akar ve Hindu Kuş'tan gelen Tacan ve Murgab nehirleri çölün kumları arasında kaybolur.

Bugünkü Türkmenistan'ın kuzeyinde geniş Üstyurt yaylası bulunur (Orenburg ile Hive arasında); bu yayla giderek bozkıra dönüşür ve Kazakların dünyasıyla Türkmenlerin dünyası arasındaki sınırı oluşturur. Bu yaylanın güneyinde görülen büyük çukur alanda vahalarla tuzlu göller birbirini izler. Amu Derya'nın eski yatağı olduğu düşünülen bu bölgeye Türkmenler "Uzboy" der. Eski nehir yatağı batıya doğru Büyük ve Küçük Balkanlar adları verilen iki dağ sırası arasına sokulur. Çölün ortasındaki bu otlaklık alan, iç taraflardaki Türkmen aşiretlerin oturduğu tek bölgedir. Türkmenler çoğunlukla çölün kenarlarında, sınır bölgelerinde yaşarlar. Onların çadırlarına Türkmen çölünün çok ötesinde, özellikle Buhara topraklarının ortasında, Herat yakınında ve İran Horasanı'nda bile rastlanır. İran ve Hindu Kuş'tan gelip buralardan geçen kervanlar onların baskınlarına uğrar.

Uzboy'un kuzeyinde Büyük Balkanlar, güneyinde ise Kopet Dağı'nın bir uzantısı olan Küçük Balkanlar uzanır. Kopet Dağı (Göktepe'nin güneyinde), dorukları 2.000 metreyi aşan ve batıdan doğuya doğru uzanan bir dağ kütlesidir; bu dağlar, vadileri kuzey ve kuzeydoğu rüzgârlarından olduğu gibi, soğuk güney rüzgârlarından da korur. Aynı zamanda Kopet Dağı ile Elburz arasın-

da kalan arazi, dünyanın en sağlıklı bölgelerinden biridir. Kopet Dağı'nın kuzeyinde, dağdan gelen çok sayıda akarsu tarafından sulanan ve çölün kuraklığıyla çarpıcı bir zıtlık oluşturan zengin Akhal vahası vardır; 1881'de Türkmenlerin binlerce kurban verdiği bir savaşta Ruslar tarafından alınan Göktepe kalesi burada bulunuyordu. Akhal vahasına Karakum'dan gelen korkunç bir sıcak hava vurur ve ısı öyle yüksektir ki, Kopet Dağı'ndan inen akarsular ancak kısa bir mesafe boyunca akabilir. Daha doğuda, Hindu Kuş'tan gelen büyük Murgab nehri, dört tarafından kumlarla kuşatılmış korkunç bir iklimi olan Merv vahasını sular (bugünkü Mari şehrinin bulunduğu yer). Karakum çölünü aşmanın yılın bütün mevsimlerinde güç olduğunu da eklemek gerek. Ayrıca yağmurlar sel suları ve bazen aylarca kalan geniş göller yaratır. 19. yüzyılda bu çölü geçen bir yol yoktu ve çölü kateden kervan izleri bir kuyudan diğerine uzanıyordu.[19]

Karakum'u Hazar denizi ile Hive arasında geçerken Vámbéry'nin ne büyük sıkıntılar çektiğini ve Türkmenlerden ne kadar korktuğunu biliyoruz. Halbuki en kolay güzergâhlardan birini izlemiştir. Küçük kervanı Mazanderan'daki Sari'den Gümüştepe ve Etrek bölgesine giderken, Hazar denizi kıyısındaki Aşurada'dan (bugün İran'da, Bender Türkmen) geçmiştir.

Hive ve Buhara'ya giden kervanlar üç yoldan birini seçebilir. Birinci yolu küçük kervanlar tercih eder; çünkü burada su kıt olduğu için yağmacıların saldırılarına az rastlanır. Bu yol kuzeye doğru Hazar denizi kıyısını izler ve Büyük Balkan dağlarının arkasından dolaşır, sonra Üstyurt yaylası boyunca, Hive'ye doğru doğuya gider. Yine kuzeye yönelen ikinci yol Amu Derya'nın eski yatağından ileri gitmez ve Hive'ye ulaşmak için Büyük ve Küçük Balkanların arasından geçer. İlk ikisinden daha düz ve kısa bir üçüncü yol daha vardır, ama üzerinde birçok kuyu bulunduğu için bu yol yağmacıların saldırılarına daha açıktır. Su ihtiyaçları başka bir seçenek bırakmayan büyük kervanlar bu yolu tercih eder. Bu yoldan Hive-Etrek arası on dört gün çeker; halbuki birinci yoldan gidildiğinde yolculuk yirmi dört, ikinci yoldan gidildiğinde ise on dört gün sürer.

Vámbéry'nin kervanı yedeklerindeki su hızla tükendiği için ikinci yolu izleyecek, ama yolun yarısında bir değişiklik yapan kervanbaşı, saldırıya uğrama korkusuyla, yeniden birinci yola çıkacaktır. İçlerinden bazıları haydutların suçortağı olabilecek kervan üyelerine karşı (bu sık rastlanan bir olaydı) özellikle kuşkuyla yaklaşan kervanbaşı izlenecek güzergâhı ancak son dakikada açıklar ve Vámbéry izledikleri yolu pusulasıyla çıkarmakta çok zorlanır.

Vámbéry'nin kervanının Gümüştepe ile Küçük Balkanlar arasında izlediği yol üç aşağı beş yukarı İran sınırını Türkmen şehri Nebitdağ'a bağlayan bugünkü yola denk düşmektedir; ama bugün oradan doğrudan Hive'ye giden hiçbir yol yoktur ve bu şehre giden eski kervan yolları sadece az sayıda arazi aracı tarafından kullanılan patikalar halinde kalmıştır. Karayolunu demiryolunun geçtiği yerlerden geçirmek ve Aşkabad, Mari (Merv) ve Çardcu üzerinden Buhara'ya ulaşmak daha kolaydı.

Küçük Balkan dağlarını ve Uzboy'u, yani Amu Derya'nın eski yatağı olduğu varsayılan yeri geçtikten sonra, Vámbéry'nin kervanı gerçek çöle dalar ve yağmacılardan dolayı bazı su noktalarına hiç uğramadan, yürüyüşünü kuyudan kuyuya giderek sürdürür ve sonunda sıkıntılı bir yolculuğun ardından Hive Hanlığı'nın başlangıcında, kum denizinin ortasında bir ada gibi yükselen Kaplantir yaylasına ulaşır. Yolun en zor bölümü geçilmiştir ve kervan kısa bir süre sonra çölden çıkacaktır. Karakum'u geçen her seyyah gibi, Vámbéry de ne kadar büyülendiğini gizlemez:

> Göz alabildiğine uzanan bu kum tepeleri, insanın yüreğini donduran bu ölüm sessizliği, güneşin doğarken ve batarken büründüğü o soluk erguvan rengi... Burada her şey ortaklaşa varoluş ve bunun ürettiği hareket düşüncesini dışlıyor. İnsan bu uçsuz bucaksız çöllerin, dünyanın belki de en geniş çöllerinin ortasında kendini kelimelerle ifade edilemeyecek kadar yalnız hissediyor.

Vámbéry'nin aksine gerçek bir Osmanlı olan Mehmed Emin Efendi yirmi yıl kadar sonra aynı çölü, aşağı yukarı aynı nok-

tadan geçmişti. Onun anlatısı da kervanların ilerleyişi üzerine birçok ayrıntı içermektedir ve duyarlılığından esinlenen şaşırtıcı betimlemeler yapmıştır. 1877'de Gümüştepe'den Hive'ye yaklaşık yirmi, otuz günde giden Mehmed Emin Efendi, Etrek nehrini geçtikten sonra Mugan adıyla bilinen bir çöle geldiklerini kaydeder. O noktadan itibaren iki gün boyunca etrafta ne su, ne de ev görülecektir. Çölü bir deniz, kervanı bir gemi ve kılavuz Rahmanverdi Han'ı da bir kaptan olarak betimler. "Geceleri, Kuzey kutbunu gösteren Demirkazık isimli yıldızı pusula yerine koyup gidiyorduk" diye yazar. Vámbéry'nin de işaret ettiği bu meşhur "*Cheville de fer*" (Demirkazık), bizim Kutup yıldızımızdır. Mehmed Emin Efendi sözlerini sürdürür: "Bizim yöneldiğimiz noktaya göre, Demirkazık yıldızını sağ omzumuz üzerine alarak gitmek gerekiyordu." Osmanlı seyyahı anlatısının daha ileriki bir bölümünde Türkmenlerin zamanı "Süreyya yıldızı gibi bazı yıldızların doğuş ve batışları üzerine hesap" ettiklerini belirtir. Çölde yön bulurken, geceleri Demirkazık yıldızına göre, gündüzleri de poyraz rüzgârı estiğinde otların eğimine bakarak yol saptanır. Türkmenlerin mesafe ölçüsü yoktur ve bunu kuyulara göre belirlerler.

İnce bir gözlemci olan Mehmed Emin Efendi de, Vámbéry gibi, çölü korkunç bir biçimde betimledikten sonra güzelliğine dayanamayıp şunları kaydedecektir:

> Aksine ben bu çöllerde dahi hayat ve canlılık buldum. Hem de hayatın hiçbir ânında tanımadığım lezzeti burada tattım. Güneş battıktan sonra batı yönünden çöle doğru o kadar güzel renkler saçılıp gelmeye başladı ki tarifine imkân bulamam. Biraz sonra bulutsuz, dumansız mavi renkli berrak gökte binlerce yıldız parıldamaya başladı. Sahranın bu derin sessizliği gerçekten çok latifti. Medeniyetin gürültüsü ile dolmuş olan kulaklar bu mutlak sessizlik karşısında başka hislerle doluyor. Bununla beraber çöl büsbütün sessiz de sayılmaz. Gündüz güneşin kızgınlığı ile yanmış olan kumlar sanki gece feryad, figan ediyorlarmış gibi, çölden inlemeye benzeyen seslerin yükseldiğini hissediyorum sanki.[20]

Hindu Kuş'tan sonra Karakum'un ince bir şeridini geçen İngiliz Alexander Burnes, özellikle kervanların çok kesin kurallara bağlı örgütlenmesinden etkilenmiştir ve bunların tam anlamıyla birer cumhuriyet olduğunu belirtir. Bu arada gördüğü kervanlar kadar iyi örgütlenmiş fazla cumhuriyet bulunacağını sanmadığını da ekler. Namaz sırasında verilen genel molaları zevkle hatırlar; o sırada her bir kervan üyesi kimi devesinin sırtında, kimi devenin sırtına asılı küfelerden birinin içinde elinden gelen en iyi biçimde namazını kılar. Burnes, deve sırtının bir şehirdeki en güzel cami kadar meşru bir namaz kılma yeri olduğunu saptar.[21] Devenin hiç durmadan kolaylıkla on dört saat yol alabildiğini ve yazın iki, kışın ise dört gün sonunda susuzluk çekmeye başladığını ekler. Son olarak iki hörgüçlü büyük develere sadece Buhara'nın kuzeyinde rastlandığını, Kazaklar tarafından yetiştirilen bu hayvanların ikinci hörgücünün dışında, boynunun arkasında sallanan uzun siyah kıllarıyla da ayırt edilebildiğini belirtir. Türkmen çölünde ise hecin develeri vardır; ama hecin devesinden daha güçlü olan normal deve bozkırda daha fazla yük taşıyabilmektedir.[22]

Afganistan ve Hindistan'dan –Hindu Kuş Üzerinden– Buhara'ya

Hindistan ve Afganistan'a doğru giden kervan yolu Karakum'un sadece kısa bir şeridinden geçiyordu. Karşi'den geçip Belh'e ve Kunduz'a kadar Amu Derya vadisini izliyordu. Bu yolun en büyük güçlüğünü Belh ile Kunduz arasında kalan kesim, daha kesin bir ifadeyle Hindu Kuş dağlarındaki çok sayıda geçidi aşmak zorunluluğu oluşturuyordu. Kâbil ve Hindistan bu dağların ardındaydı. Zaten Hindu Kuş adı önce Kâbil havzasından ve Gorband ile Pençşer vadilerinden Kunduz havzasına giden yüksek bir geçide verilmiş, daha sonra Afganistan'ın ortasında yer alan ve doğuda Pamir dağlarının güney ucuna kadar uzanan sıradağların tamamına genişletilmişti. Adı –"Hintli katili"– kuşkusuz birçok Hintli tüccarın bu dağları aşmaya çalışırken ölmelerinden geliyordu.

Kervanlar Hindu Kuş dağlarını geçerken, mevsime, iklime ve önlerindeki süreye göre çok sayıdaki yoldan birini tercih ediyorlardı. Çok yükseklerdeki geçitler yılın büyük bölümünde kar nedeniyle tıkanıyordu. En basit kervan yolu Kunduz'dan geçiyor ve Kavak geçidine (3848 m.) kadar tırmanıyor, sonra da Pençşer vadisine inip Kâbil'e kadar gidiyordu. 1830'da bir İngiliz ajanı bir kervanın Buhara'dan Kâbil'e yaklaşık yirmi sekiz günde ulaştığını tahmin etmişti (yazın yirmi iki günde, çünkü o mevsimde dağları aşmak kolaydı). Artık çöle benzemeyen arazinin yapısı başka yolculuk stratejilerini gerektiriyordu. Genellikle Buhara'dan Hindu Kuş dağlarının eteklerine kadar deve, sonra da Kâbil'e kadar at kullanılıyordu. Tien Şan dağlarını geçen Kaşgar kervanları için de aynı şey geçerliydi.[23]

Hindu Kuş'tan geçen bu yolların en kolayı olduğu söylenen en büyüğünü izleyen Alexander Burnes, 18 Mayıs 1832'de Buhara'ya gitmek üzere at sırtında ve deneyimli bir kervanbaşının yönetiminde Kâbil'den ayrılır. Yanındaki diğer İngiliz seyyah ve hizmetkârlarıyla birlikte, sadece birkaç atlıdırlar. Afgan gümrüğünün denetiminde, Burnes en çok aranan kaçakçılık maddesinin mushaflar olduğunu şaşkınlıkla öğrenir; kendisine Hindu Kuş üstünden Türkistan'a çok büyük miktarda kutsal kitap ihraç edildiği için, Afganistan'daki müminlerin Kuran bulamadığı söylenir. Kâbil ırmağı boyunca ırmağın kaynağına kadar ilerledikten (İmam Ali'ye adanmış ziyaret yeri) ve 3.600 ilâ 4.400 metre yükseklikte birçok geçidi biraz da güçlükle aştıktan sonra, büyük bir şehir olan ve dev Buda heykelleriyle ünlü Bamian'a ulaşır. Bamian'dan sonra bir günlük yürüyüşle Türkistan topraklarına girer. Burnes yol boyunca terk ettiği ülke ile yeni girdiği ülke arasındaki farklılıkları kaydeder:

> Gerçekten farklı bir dünyaya girdik. Camiler keçe kaplı; bu da dine büyük dikkat gösterildiğinin bir işareti ve camilerin hepsi iyi inşa edilmiş yapılar. Ayaklarımızı Mekke yönüne uzatarak uyumamamız gerektiği belirtildi, bu hareket söz konusu kutsal şehri küçümsediğimizi gösterirmiş. Bu uyarının ardından, evlerin içinde dışarıda hiç yapmadığım kadar çok pusulaya baktım. Bıyığımın ortadaki bölümünü de kestim, yoksa beni bir Şii, yani dinsiz sanabilirlerdi.

Burnes yolculuğu boyunca Orta Asya halkının şeriata aşırı bağlılığından ve sürekli Kuran âyetlerine gönderme yapılmasından etkilenir. Biraz kaygılanır ve bu yoldan kendisinden önce geçip, hiç geri dönmeyen seyyahları, özellikle de trajik sonu Desmaisons'un da uykularını kaçıran William Moorcroft'u düşünür.

Hindu Kuş'un son geçidini de aştıktan sonra, Burnes ve yol arkadaşları Hulm nehri vadisi boyunca uzun inişe başlarlar. Yolculuk ritmi zorludur; gün doğarken yola çıkıp, hiç mola vermeden öğleden sonra 2'ye veya 3'e kadar ilerler, attan inmeden yemeklerini yiyip, geceleri yıldızların altında yerde uyurlar. Daha sonra seyyahlar tarafından "Zindan vadisi" adıyla tanınan, Heybak geçidine sıra gelir.[24] Geçidin bu adı almasının nedeni, yükseklikleri 600 ile 900 m. arasında değişen iki sivri kayalık arasında yılan gibi kıvrılarak ilerleyen daracık bir fay olmasıdır. Bir yerinde öylesine daralmaktadır ki, öğlen güneşi bile görülememektedir. Burnes ve yol arkadaşları Kâbil'den ayrıldıktan on yedi gün sonra, Hulm'de (veya Çakurgan) nihayet bir kervansarayda dinlenebilirler. Seyyahımız, herkese huzur içinde yorgunluğunu atabilmesi için tek kişilik bir hücre verilen bu kervansarayın kuralını çok beğenir. Ama sıkıntılar başgösterir ve küçük grup Amu Derya vadisinin bir bölümünde hüküm süren Murad Bey adında bir Özbek tarafından bu şehirde alıkonur. Bu fırsattan yararlanan Burnes birçok Özbek âdetini, özellikle de sürekli yinelenen ve her seferinde saatlerce süren çay ikramını keşfedecektir. Şaşırtıcı bir ayrıntı: Bu çay tuzludur ve kimi zaman da yağ eklenerek sunulmaktadır. Özbekler buna "Kalmuk çayı" der ve birçok seyyah Buhara'da da aynı çayın içildiğine tanıklık eder.[25] Bu, Tibetliler tarafından yak yağı katılarak hazırlanan tuzlu çayı hatırlatmaktadır; üstelik bu çaya isimlerini veren Kalmuklar, Budizmin Lama koluna bağlı Türklerdi. Bugün tuzlu çay içme âdetine sadece Kırgızlar ve Kazaklarda rastlanmaktadır. Âdetlere göre, bir iki büyük çanak içildikten sonra, sütsüz küçük bir kap elden ele geçer. O zaman demlikteki bütün çay yaprakları konuklar arasında paylaştırılır ve tütün gibi çiğnenir. Böyle bir mecliste Burnes, komşu Bedahşan'dan Tacik tüccarların anlattığı, oldukça garip Büyük İskender hikâyelerini dinler. Tacikler,

Makedonyalı'nın soyundan gelen ve hâlâ bu dağlarda yaşayan insanları tanıdıklarını söylerler. İnsanın aklına ister istemez Rudyard Kipling'in *Kral Olmak İsteyen Adam* adlı öyküsü geliyor. Ama Burnes Kunduz'dan geçtiğinde, Bedahşan ve Amu Derya'nın doğduğu Pamir dağları hakkında, zengin yakut madenlerinin varlığı dışında hiçbir şey bilinmiyordu. Bu bölgeden geçen son Avrupalı seyyah Marco Polo'ydu.

Burnes'ün yolculuğuna devam edebilmek için Kunduz'a gitmesi gerekmektedir; orada kendisini Hindistanlı bir Ermeni olarak tanıtır. Belh'e doğru yoluna devam etmesine izin verilir. Daha sonra Mezar-ı Şerif şehri olacak kutsal yerden geçerken, Trebeck'in mezarı önünde diz çöker. Yolunun devamında, Belh'te aynı şeyi Moorcroft'un mezarında da yapacaktır. Belh'de Burnes Afgan kervanbaşından ayrılır ve Buhara'ya giden yirmi develik küçük bir kervana katılır. Alışıldığı üzere, otuz yıl sonra Vámbéry'nin de yapacağı gibi, devenin sırtına asılı bir küfede yolculuk edecektir:

> Başlangıçta bu tür ulaşım çok rahatsızlık vericidir, çünkü küfeler 1,30 m. uzunluğunda ve 1 m. genişliğindedir; 1,65 m. boyundaki bir bedeni içinde balya gibi sallandığı böyle bir hacme sığdırabilmek için biraz esneklik ve zekâ gerekir. Ama bir süre sonra alışıp devenin sarsıntılarına ve ulaşım aracınızın darlığına uyum sağlarsınız ve burada yolculuk ederken kimse tarafından gözetlenmeden okuyabileceğinizi, hatta yazabileceğinizi keşfedince içiniz rahatlar!

Yer yer çok gür bir bitki örtüsü, sulak ve birçok ekinin yetiştiği bereketli topraklarıyla Baktria[26] Burnes'e cennet gibi görünür. 14 Haziran'da Karakum'un en doğu şeridini oluşturan Türkmen çölüne girmeden önce kaldıkları son hoş mekân burasıdır. Güvenlik açısından Burnes ve yol arkadaşları Amu Derya'yı Kelif'teki büyük salla geçmeyip, bir Türkmen muhafız birliği kiralayarak nehri çığırının daha yukarısında bir noktadan geçerler. Artık önlerinde yol açıktır ve Burnes haykırır: "Doğu'nun cennetlerine, Semerkand ve Buhara'ya böyle yaklaşacağımız kimin aklına gelirdi?" Amu Derya'dan sonraki 150 km.'yi tek bir ağaca rastlamadan kateden

Burnes'ün kervanı hanlığın ilk büyük şehri olan Karşi vahasına varır. Onları Buhara'dan ayıran yolun bu son kesiminde, bütün yolculuğun yorgunluğu hissedilmeye başlanır. Özellikle attan deveye geçiş, deve insanı daha fazla yorduğu ve attan iki kat daha yavaş yol aldığı için, yolculara pek iyi gelmemiştir. Yanlarında kalan son atın ise gücü iyice tükenmiştir ve Buhara'ya varmadan önce birçok kez yere yıkılır. Kervan Karşi'den yola çıkmakta gecikir, çünkü Burnes de dahil olmak üzere birçok yolcu ateşlenir ve içlerinden biri de yolda ölür. Sonunda bunca sıkıntının ardından kervan 27 Temmuz 1832'de Buhara kapılarına ulaşır.

İngiliz ve Avrupalı okuyucular onların öyküsünü iki yıl sonra okuyacaktı. Hindistan'a yerleşmiş İngilizlerin ardında neler olduğunu bilmeden uzun süredir hayran hayran seyrettikleri o yüksek dağlar sırlarının bir bölümünü sonunda ortaya sermişlerdi.

Kâbil'den Hindistan'a giden kervanlar tek bir yol izliyordu: Celalabad'dan geçen bu yol Afgan haydutlarıyla dolu ürkütücü Hayber geçidini aşıyor ve Peşaver, Attok, Lahor şehirlerine ulaşıyordu. Lahor, Afganistan yönünden gelirken karşılaşılan ilk büyük Hint şehriydi. Avrupalılar açısından İstanbul ve Ruslar açısından Orenburg neyse, Orta Asya'daki İngiliz kâşifler için de Lahor aynı şeyi temsil ediyordu; yani burası kervan yolunu izleyerek Buhara'dan gelenlerle karşılaşılabilecek son uygarlık merkeziydi. Rudyard Kipling'in 1889'da, *Kral Olmak İsteyen Adam*'da betimlediği Lahor pazarlarından biri kuşkusuz sadece onun hayal gücünün bir ürünü değil, parlak gazetecinin gözlemlerinin romana uyarlanmış haliydi.

> Kumharsen Saray dört köşe bir insanlık havuzudur; burada hecin devesi ve kuzey atı sıraları yük boşaltıp, yeni yükler alırlar. Orada Orta Asya'nın bütün halklarını ve Hindistan halklarının da büyük bölümünü bulabilirsiniz. Burada Baktria ve Buhara Bengal ve Bombay'la buluşur ve birbirlerini daha yakından tanımaya çalışırlar. Kumharsen Saray'da midilliler, firuze taşları, İran kedileri, eyer çantaları, yağlı kuyruklu koyunlar, misk satın alabilir ve neredeyse bedavaya çok garip nesneler bulabilirsiniz.

Doğu Türkistan Vahaları, Kaşgar, Yarkent, Hotan'dan Buhara'ya

Daha doğuda, Buhara'yı Doğu Türkistan ve Kaşgar'a ("İkinci Buhara") bağlayan kervan yolu yüksek Alay vadisi boyunca (en ucunda yüksekliği 3.600 m.) tırmanan eski İpek Yolu'nu izliyordu. Alay vadisi Amu Derya'nın orta kesimindeki vadiyi Çin'in Tarim havzasındaki Terek geçidine (4.200 m.) bağlayan tam bir doğal yoldu. Ortalama 4.000 m.'yi bulan Pamir vadileri kadar yüksek olmasa da, Alay vadisi de kışın kalın bir kar örtüsüyle kaplanıyor ve mayıs sonundan önce kervanların geçişini zorlaştırıyordu. Üstelik kışın Terek geçidi kullanılamıyordu. Kaşgar'la kervan ticaretinin Rusya ile ticaretin ardından ikinci sırada yer aldığına işaret eden Meyendorff, mayıs sonunda ya da haziran başında Terek dağındaki karlar eridikten sonra Buhara'dan Kaşgar'a doğru yedi ya da sekiz yüz deve yükü mal yola çıktığını yazar.

Kaşgar'da yaşayan bir İngiliz, Sir George Macartney 1898'de bu yolu izlerken, Rus-Çin sınırındaki Irkeştam karakolunda Çin'den gelen kervanları denetlemekle görevli bir gümrük memuruyla tanıştı ve bu adam ona iki Türkistan arasındaki ticaretin bazı özelliklerini anlattı. En çok aranan kaçak mallar haşhaş (*naşa*) ve mercandı. Tüccarların başvurduğu hilelerden biri sınıra gelmeden hemen önce mercan parçalarını midillilerine yutturmak, sınırı geçtikten sonra ise geri çıkarttırmaktı. Kaşgar ve Yarkent'ten Hindistan'a taşınan haşhaş ise, Rus Maliye Bakanlığı'nın 1867 tarihli bir raporuna bakılacak olursa, yılda iki yüz deve yüklü hatırı sayılır bir ticarete yol açmıştı. İpek Yolu Kaşgar'da ikiye ayrılıyor, yollardan biri aşılmaz Taklamakan çölünü Urumşi şehri üzerinden kuzeyden, diğer yol Yarkent ve Hotan üzerinden güneyden dolaşıyordu. Kervanlar Kaşgar'dan Urumşi'ye altmış, Kumul'a (bugün Hami) ise seksen üç günde ulaşıyordu.

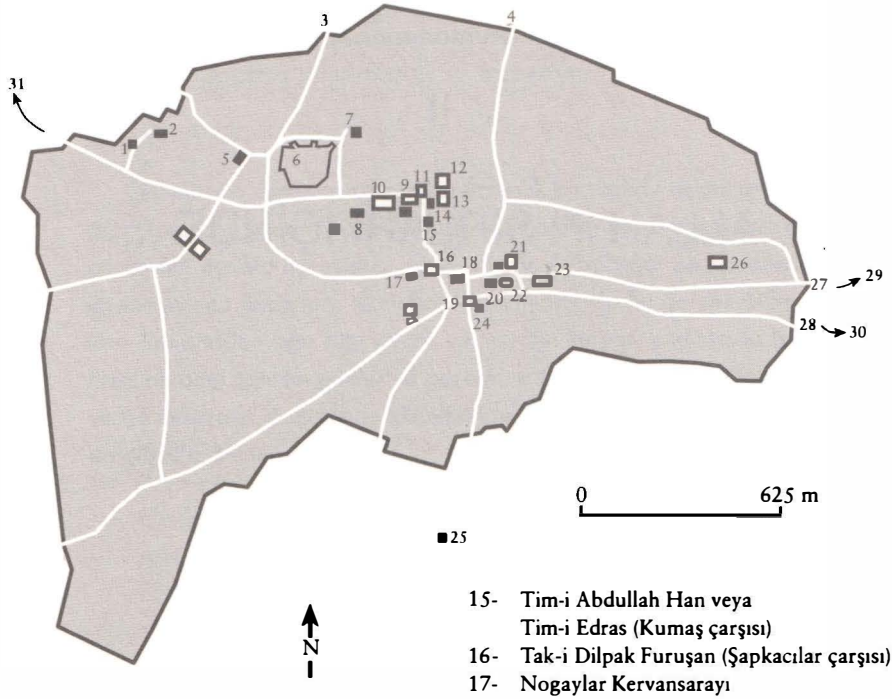
İngiltere'ye dönen Macartney çifti, Kaşgar-Buhara yolunda, Terek geçidi kar ve buzla kaplandığı sırada kendilerini dehşete düşüren olağanüstü bir manzaraya tanık olmuşlardı. Buz yüzünden bineklerinden inmek ve oksijenin iyice azalmasına rağmen yürü-

mek zorunda kalmışlardı –hatta çocuklarından biri bu nedenle kendini kaybetmişti–; atlarının homurtılarından ve sinirli hareketlerinden hayvanların alışılmadık ve kaygı verici bir şey hissettiğini anladılar:

> Önümüzde, biraz aşağımızda, karanlık bir vadide adamlar ve atlardan oluşan bir kervan gördük. Kuşkusuz kar fırtınasına yakalanıp donan atlar hâlâ ayakta hareketsiz duruyorlardı. Akbabalar ise kendilerini bu iğrenç şölene kaptırmış, iskeletleri temizliyorlardı. Bu gerçek ölüm vadisinin kenarından ağır ağır geçtik ve hayalet kervanı ardımızda bıraktık. Ama bu anın hatırası günler ve gecelerce gözlerimizin önünden gitmedi ve bu manzara, çocukların zihinlerinde bütün yolculuktan geriye kalan en güçlü izlenimi oluşturdu.[27]

II

ALLAH'IN SIRLARI İÇİNDE ...



1- İsmail Samani Türbesi
2- Eyüb Çeşme Türbesi
3- Hazret İmam Darvaza (Hazret İmam Kapısı)
4- Semerkand Darvaza
5- Bala Havz Camii
6- Ark (Han Sarayı)
7- Zindan
8- Hoca Zeyneleddin Camii
9- Mir Arap Medresesi
10- Kelan Camii ve Minaresi
11- Tak-i Zergeran (Kuyumcular çarşısı)
12- Uluğ Bey Medresesi
13- Abdülaziz Han Medresesi
14- Hintliler Kervansarayı
15- Tim-i Abdullah Han veya
Tim-i Edras (Kumaş çarşısı)
16- Tak-i Dilpak Furuşan (Şapkacılar çarşısı)
17- Nogaylar Kervansarayı
18- Mag-i Attari Camii
19- Tak-i sarrafan (Sarraflar çarşısı)
20- Nadir Divan Beyi Hankâhı
21- Kukeldaş Medresesi
22- Leb-i Havz
23- Nadir Divan Beyi Medresesi
24- Sinagog
25- Namazgâh
26- Çar Minar Medresesi
(Halife Niyaz Kul Medresesi)
27- Mezar Dervaze
(Türbe –Bahaeddin Nakşibend– kapısı)
28- Karşi Dervaze
29- Bahaeddin Nakşibend Külliyesi
30- Seyfeddin Baherzi Külliyesi
31- Şehrbekr Külliyesi

5

Orta Asya İslamı'nın İncisi

Bir Carcassonne, bir Aigues-Mortes veya bir Avignon'un, masmavi bir gökyüzünden oluşan fonun önünde amber ve güneş rengi mazgallı surlarıyla çölde beliriverdiğini düşünün. Zorlu bir yolculukla bozkırları ya da dağları aşıp gelen seyyahların gözlerinin önüne işte böyle bir manzara serilir.

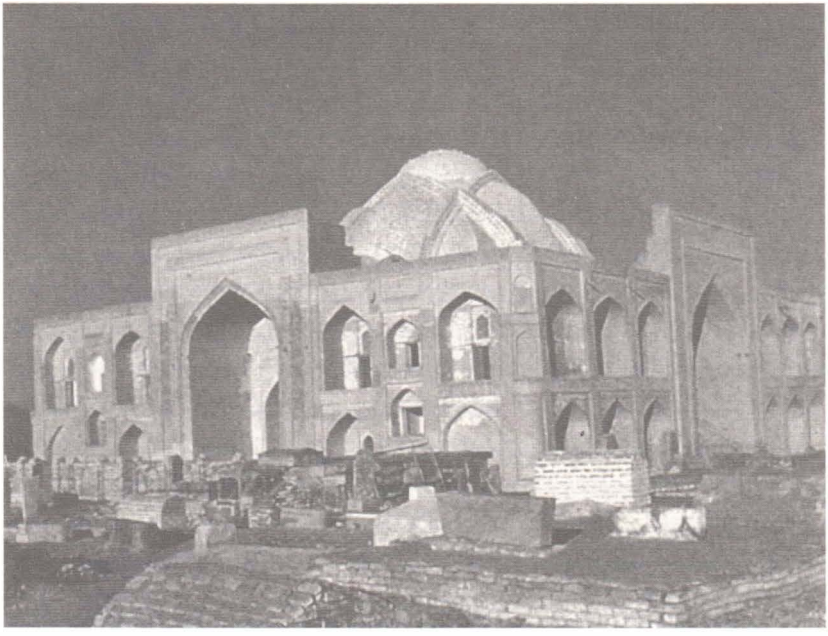
9. yüzyılda inşa edilen, ama birçok kez yıkılıp yeniden yapılan Buhara surları 19. yüzyılın başında hâlâ tamamen sağlamdı. 12 km. uzunluğundaki surlar, yuvarlak burçlarla ve her birinin ayrı adı olan, güneş doğarken açılıp, batarken kapatılan on bir kapıyla donatılmıştı. Şehrin 1920'de alınışı sırasında Bolşevik ordusunun topçuları tarafından yıkılan surlardan geriye bugün sadece, Samaniler Türbesi'nin ilerisindeki 4 km.'lik bölüm kalmıştır. Rusya'dan gelindiğinde Buhara'ya genellikle İmam kapısından (İmam Dervaze) girilir, bu kapıdan doğruca hanlık sarayına gidilirdi. 1868'de şehir Rus protektorası olduktan sonra hanlık kanunları sadece surların içinde geçerliliğini koruyacaktı. Çölden

sonra, soylu şehri keşfetmeden önce aşılması gereken en son engel bu surdu. Sur mazgalları ardında, kum ve turkuaz rengi çok sayıda kubbe ve şehrin kutsallığının bir işareti olan sayısız minareyle bambaşka bir manzara seçiliyordu.

Dini olmayan birkaç anıt dışında –"Ark" adı verilen (bugüne kadar korunabilmiş) ve şehrin merkezinde geniş bir alana yayılmış hanlık sarayı– Buhara'da yüzlerce medrese, bir o kadar da cami ve evliya türbesi bulunur. Birçok eski anıt şehrin bir zamanlar ne kadar görkemli olduğuna tanıklık eder.

Evliyalar ve Mutasavvıflar Ülkesinde

Seyyahlar Buhara'yı, olağanüstü sayıdaki kutsal mezardan ötürü, kimi zaman "türbeler şehri" diye tanıtır. Ve bu tanımlama, hacılar için Farsça yazılmış ve 1910'da Yeni Buhara'da yayımlanmış bir türbeler kılavuzunun da (Nasireddin Hanefi el-Buhari, *Tuhfetü'z-Zairin*) kanıtladığı gibi hiç de abartılı değildir. Çoğunlukla evliya –genellikle bir mutasavvıf söz konusudur– türbesi medresenin ya da hankâhının yakınına veya vaaz verdiği caminin civarına yapılmıştır. Bunun en iyi örneği, şehrin koruyucu evliyası olan ve ileride tekrar döneceğimiz Bahaeddin Nakşibend Külliyesi'dir. Buhara medreseleri binlerce suhteyi, türbeler de bütün Orta Asya'dan, Hindistan'dan ve Tatar dünyasından sayısız hacıyı şehre çekmiştir. Bu sürekli ziyaretçi akını hem bir medrese şehri, hem yüce bir ibadet mekânı, hem de ticari bir platform olan Buhara'yı Orta Asya'nın Mekke'si haline getirmiştir. Hacı kimi zaman hem tüccar, hatta hem de suhtedir. İlkbahar kervanlarını beklerken Buhara'da mahsur kaldığı uzun kış aylarından medreselerde öğrenim görmek için yararlanır. 19. yüzyıl sonunda bir Fransız seyyahı *La Revue des Deux Mondes*'da bu insan gelgitinin şehir nüfusu üzerindeki sonuçlarını şöyle belirtiyordu: "Her yıl gelen binlerce hacı sanki şehirdeki cami ve tekkelerin değişken nüfusunu kabartan bir tortu bırakır. Bu nüfusu durmadan artıran resmi ve gösterişçi sofuluk hanların çoğunu dini yapılar inşa etmeye veya var olanları genişletmeye yöneltmiştir."[1]



Buhara'nın koruyucu evliyası mutasavvıf Bahaeddin Nakşibend'in türbesi bütün Orta Asya'nın en çok ziyaret edilen mekânıdır. Bu yere yapılan üç ziyaret Mekke'ye yapılan bir hacca denk görülürdü. Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 1993.

Samanilerin ya da Özbek Şeybani hanedanının kurucusunun mezarı gibi birkaç kral mezarı ve sahabeye ya da tanınmış İslam âlimlerine ait olduğu söylenen birkaç türbe dışında, Buhara'da gömülü velilerin yaklaşık hepsi yakından ya da uzaktan tasavvufla ilintilidir. Genellikle daha yaşarken velayetleri kabul edilen şeyhlere Müslümanların gösterdiği derin saygı, zaten sadece Orta Asya ile de sınırlanamayacak bu oluntunun kaynağıdır. Hatta birçok evliyadan, SSCB'nin kuruluşuna ve bazen günümüze dek devam etmiş silsileler türemiştir. Nakşibendi tarikatının 16. ve 17. yüzyılda ortaya çıkmış son büyük kolu olan Cubeyri şeyhleri 19. yüzyılda hanlar üzerinde büyük nüfuz sahibiydi.

Hankâhlar birçok mümini kendilerine çekiyor ve tasavvuf törenleri Buhara hayatında büyük bir yer işgal ediyordu. Ama tasavvuf bölünmüş durumdaydı: Zikr-i hafiyi vazeden, dansı ve müziği yasaklayan, İslam buyruklarına çok saygılı bir tarikat olan

Nakşibendiyye üyeleri zikr-i cehri ve sema yapan diğer tarikatların (Kadiriyye ve Yeseviyye gibi) üyelerine karşı çıkıyorlardı. Buhara devletinin Kuş Beyi gibi en yüksek mevkilerdeki memurları zaman zaman bu zikir ve dans törenlerine katkıda bulunmuşlardı.[2] Daha yukarıda Desmaisons'un yaptığı ayrıntılı bir zikr-i cehri, sema ve ilahi meclisi betimlemesini görmüştük. Zikr-i hafi konusunda ise, Vámbéry'nin küçümseyerek yazdığı birkaç satır dışında, 19. yüzyılda yapılmış en iyi betimleme Rus şarkiyatçı Nikolay Vladimiroviç Hanikov'a aittir. Hanikov Buhara'yı 1841'de, bir Rus diplomatik heyetiyle (Butenev başkanlığında) birlikte ziyaret etmiştir.[3]

Hanikov'un zikr-i hafi betimlemesi, Buharalı sufilerin, özellikle de Nakşibendilerin hayat tarzını uzun uzun işleyen kitabının bir bölümünde yer almaktadır. Hanikov bu bölümde tarikata kabul törenini, çeşitli dua biçimlerini, zikr-i hafi meclisini ve dervişin aldığı eğitimi betimlemektedir. Hanikov'un yazdığına göre, bir mümin Nakşibendi tarikatına girmek isteyince, başvurduğu şeyh (Orta Asya'da *işan* denmektedir) ona ilahi rüyaları karşılamaya hazır olması için dua ederek arınmayı öğütler. Bu rüyalarda Allah ona genellikle mecazi veya anlaşılması güç bir dille cevap verecektir; bu dili sadece şeyh çözebilir. Böylelikle şeyh talibin tarikata girmeye hazır olup olmadığını anlayacaktır. Ama nihai kararı sadece "pir" (işanların en yaşlısına verilen isim) verebilir. Talip tarikata kabul edilirse hankâha bitişik, *çilehane*[4] adı verilen bir murakabe odasına alınır ve sonra pir tarafından intisap ettirilir.

> Pir de onun karşısına diz çöker ve ikisinin dizlerinin birbirine değmesine dikkat eder, sonra ona gözlerini kapaması ve bilincini kalbine yönlendirmesi, Allah'ın adından başka hiçbir şey düşünmemeye çalışması ve kalbindeki bu adı içinden olabildiğince yinelemesi emrini tebliğ eder. Eğer talip belli bir ilham almaya layıksa, bir tür esrime içine gömülür; kalbi pir'inkiyle aynı ritimde çarpmaya başlar ve ikisi birden saatlerce öyle kalıp hiç durmadan, hızlı hızlı Allah'ın adını yinelerler.

Hanikov bu tarikata kabul edilme töreninin bir başka türünü daha nakleder; buna göre, iki sufi kalplerinin içine dönüşü (*mü-*

şahede) güçlendirmek için uzun süre soluklarını tutar. Böylece "kan başlarına hücum eder, ağızlarından, burunlarından ve kulaklarından dışarı çıkar ve kendilerini kaybedip yere yıkılırlar." Tarikata kabul edilme töreninden sonra pir yeni müridine dört buyruk bildirir: her zaman aptestini almak, hiçbir zaman bir yabancıdan yardım istememek, tek başına Allah adını söyleme ve bu adı söyleyerek murakabeye dalma alıştırmasını yapmak, gün doğmadan önce ve ikindi namazı ile yatsı namazı arasında piri ziyaret etmek. Bu ziyaretler sırasında, pirin diğer müridlerinin de eşliğinde, sufiler topluca zikr-i hafi yaparlar. Halka şeklinde sıralanıp gözleri kapalı, giderek hızlanan bir ritimle Allah'ın adını yinelerler. Hanikov, adayın işte bu meclisler sırasında "eğitildiğini" söyler. Kemale ermeden önce adayın beş aşamadan geçmesi gerekir. Bu aşamalardan her biri zikrin hep daha içselleştirilmiş bir uygulamasının sonucudur ve giderek yükselen "makam"lar



Buhara Hanlığı'nın belirlenememiş bir şehrinde Cuma namazı: "Cemaatle kılınan namaz tek başına kılınan namazdan yirmi yedi mertebe üstündür" (Malik Ibn Enes, *Muvatta*, cilt 1, s. 129). 20. yüzyıl başına ait belge. Özbekistan Fotoğraf ve Sinema Arşivi, Taşkent.

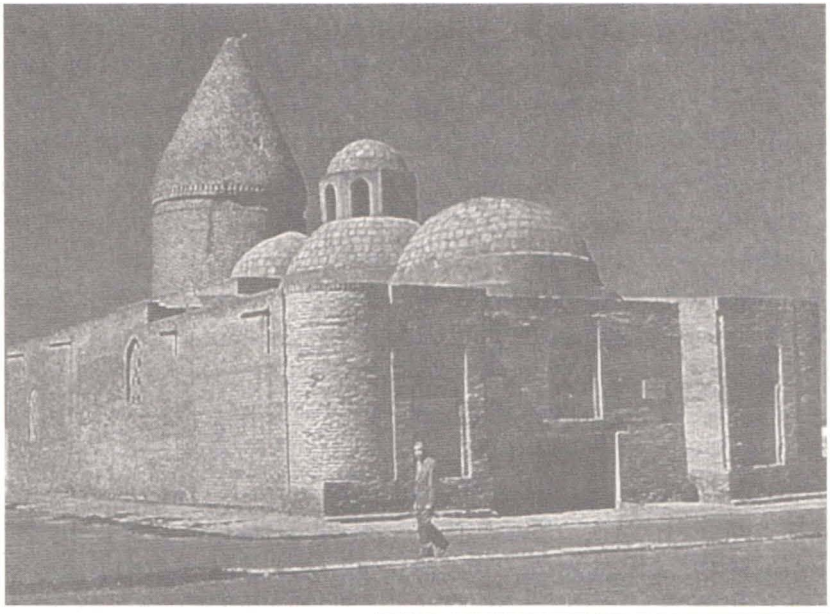
elde etmesini sağlar. İlk aşamada müşahede kalbe, sonra bedenin diğer bölümlerine yönelir. Bununla birlikte bu farklı müşahedelerin ayrı ayrı değil aynı anda yapıldıklarını bilmeyen Hanikov bu alıştırmanın gerçek anlamını kavrayamamaktadır. Hatta betimlemesi iyice karmaşıklaşır, çünkü sözlerinin sonunda, gerçeğe biraz yaklaşarak, beşinci aşamanın ilk dört aşamanın bir bileşimi olduğuna işaret etmektedir. Aslında bir tek alıştırma söz konusudur: Sufi içinden Allah'ın adını yineleyerek ve giderek uzayan aralarla nefesini, soluğunu ve bilincini bedeninin "latife" adı verilen çeşitli noktalarına hareket ettirir.[5]

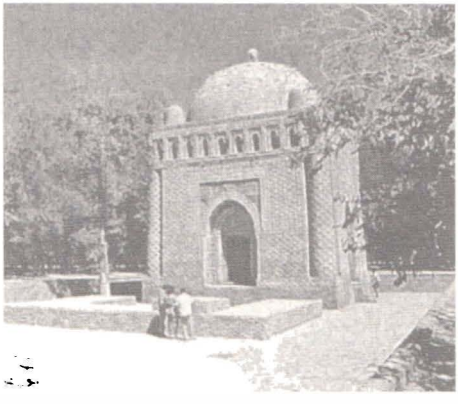
Nakşibendilerin zikr-i hafisinde din tarihçisi çok derin bir manevi çalışma, Hıristiyan maneviyatçı ise İsa duasına çok yakın bir ibadet bulurdu; Hanikov ise bunu sadece bağnazlığın ve cehaletin bir ürünü olarak görmektedir. Onun bakışı, 19. yüzyıl seyyahlarının çoğununkiyle aynıdır. Hatta "uğultulara" (zikir meclislerini böyle niteler) Buhara'da büyük değer verilmesinden ve pek başkalarından öğüt alma eğiliminde olmayan Buhara Hanı'nın işanların şefine sık sık danışmasından kaygılanır. Şaşırtıcı bir ayrıntı: Hanikov, herkesin tanıdığı kör bir Nakşibendinin hiç soluk almadan, "lailaheillallah" sözünü yineleyerek bedeninin kutsal noktalarını üç bin kez müşahede edebildiğini nakleder. Ama bir mollanın tanıklığına göre, harcadığı çabadan ötürü burun deliklerinden çıkan nefes öyle ısınırmış ki burnuna yaklaştırılan kalem kor haline gelirmiş...

Hankâhlarda ruhları yönetme görevleri dışında, işanlar büyük bir çoğunlukla evliya türbelerine yapılan ziyaretlerin de gerçek anlamda idarecileriydi, çünkü ya söz konusu evliyanın soyundan geliyorlardı, ya da o soydan gelen biri veya bu evliyanın bağlı olduğu tarikatın bir şeyhi tarafından türbeyle ilgilenmek üzere seçilmişlerdi. İşanlar, hacıların bıraktığı sadakaları topluyor, müminleri ibadetlerinde yönlendiriyor ve özellikle de müminler nezdinde evliyanın aracısı rolünü üstleniyorlardı. İmrenilen bu işlev yol açtığı istismarlar nedeniyle 19. yüzyılda şiddetle eleştirilmişti. Mangıt emirleri, özellikle de Bahaeddin Nakşibend'in türbesine

yapılan yıllık ziyaretlere bizzat katılıyor ve Şeybani hanedanının kurucusu olarak kabul ettikleri Nakşibend'in veya Kazak hanları gibi Türkistan'daki Ahmed Yesevi'nin türbesinin yakınına gömülmeye önem veriyorlardı. Yine de genel kabul gören bir kanının aksine, şeyhlerin hepsinin türbe hizmetlerine bağlı olmadığını ve İslam ilimlerinde en ileri olan bazılarının etkinliklerinin bir medrese veya hankâh etrafında yoğunlaştığını belirtmekte yarar var. Bu âlim şeyhlerden kimileri bizim Batılı seyyahlarımız veya Buharalı reformcular tarafından "liberal" düşünceli, en azından Soylu Buhara'yı kemiren kör ve kölece gelenekçiliğe muhalif insanlar olarak kabul edilmişlerdi. Desmaisons onlardan biri olan İşan Sultan'la tanışmıştı (bkz. "Savoia'lı Bir Molla" bölümü). Bir diğeri, Halife Niyaz Kul veya İşan Türkmeni'nin (ö. 1820) ünü Volga'daki Tatar reformculara kadar ulaşmıştı; bu Tatarlar onu bir yenilikçi ve Buhara'nın belli başlı tasavvuf otoritesi olarak tanıtıyorlardı.[6] Önce Türkmeni, sonra da kendisi kadar meşhur oğlu Şeyh Ubeydullah tarafından yönetilen medrese şehrin altıncı büyük medresesiydi.[7]

Bahaeddin'inkinin ardından Buhara'nın en önemli evliya türbesi, Necmeddin Kübra'nın müridlerinden Seyfeddin Baherzi'ninkiydi (ö. 1261). Feyzabad mahallesindeki bu türbe yaklaşık 14. yüzyıla kadar Kübreviyye tarikatının merkezi olmuştu. Büyüklüğüyle dikkati çeken bir diğer kutsal mekân, "Peygamber'in soyundan" olmakla ün yapan Ebubekr Saad ile Ebubekr Ahmed'in (10. yüzyıl) çifte türbesiydi. Bu türbe, Buhara civarındaki Şehrbekr adı verilen yerde bulunuyordu; burası 16. yüzyılda Cubeyri kolundan Nakşibendilerin karargâhı olmuştu (kola ismini veren ve 1563'te ölen kurucusu Hoca İslam Cubeyri burada yatmaktadır). Meyendorff, 16. yüzyılın ortasında hanlığın da yardımıyla inşa edilen ve bir medrese, bir hankâh, bir cami ile geniş bir mezarlıktan oluşan bu çok büyük külliyenin Buhara ve çevresinin en güzel yapısı olduğunu belirtmektedir.[8] Cubeyri kolundan sufilerin suriçinde bir hankâhları daha vardı.[9] Genellikle evliya mezarları, taşlarının yanına dikilen ve *tuğ* adı verilen uzun bir sırıkla işaretlenir; bu tuğların ucuna at, yak veya başka bir hayvanın kuyruğu asılır.





Yukarıda: Buhara'daki Eyüb Çeşmesi türbesi (14. yüzyıl) konik biçimi nedeniyle "ters vazo" adıyla bilinir. Efsaneye göre Eyüb Peygamber havaya bir vazo atmış, o da öylece donup kalmıştır. Fotoğraf: T. Zarcone, 1994. Sağda: Samaniler Türbesi (10. yüzyıl) Buhara'nın en eski anıtıdır; içinde Samani hanedanının kurucusu olan ve Buhara'yı en büyük Arapça ve Farsça edebiyat öğrenimi merkezlerinden biri yapan İsmail Samani'nin sandukası bulunmaktadır. Fotoğraf: T. Zarcone, 1994.

Ruhun mekânını temsil eden bu işaret, Türk ve Moğol halklarının askeri sancaklarından kalma bir anıdır.

Samaniler Türbesi (10. yüzyıl) ve Eyüp Peygamber Çeşmesi (14. yüzyıl) adı verilen ve saray yakınındaki diğer iki eski türbe tasavvufla ilişkili değildir. Üzerinde dört eş cepheli bir kubbesi bulunan kare planlı, sade bir yapı olan ilkinde, hükümdar İsmail Buhari'nin sandukasının bulunduğu varsayılmaktadır. İkincisinde bir evliya

mezarının dışında bir de şifalı su kaynağı vardır ve ender görülen bir örnek olarak, koni biçimli uzun bir kubbeyle örtülüdür.[10] Buhara'nın belli başlı hankâhları arasında, bugün turistlerin yakından tanıdığı bir havuz olan Leb-i Havz'ın önündeki Nadir Divan Beyi hankâhını (17. yüzyıl), sonra da Halife Hüseyin ve Âlim Hoca hankâhlarını saymak gerekir.

Başlıca türbelere, özellikle de sufi şeyhlerin yattıkları türbelere yapılan ziyaret ritüelleri[11] aşağı yukarı aynı törene indirgenebilir. Bahaeddin Nakşibend'in türbesinde yapılan bu türden bir tören önce Vámbéry, sonra bizzat Buharalılar ve Zahireddin Bigi tarafından çok ayrıntılı bir biçimde betimlenmiştir. Bu Ruslaştırılmış Tatar seyyahı, Bahaeddin türbesinin 19. yüzyıldaki gerilemesinin kanıtı olan bütün sapmaları kınamaktan da geri kalmaz. Mekke'de Kâbe etrafında yapılan ritüele öykünen ziyaretçiler, Bahaeddin Nakşibend'in naaşının bulunduğu sanduka odasını tavaf ederler. Bu arada kimi Orta Asya evliyalarının sandukalarının uzunluğunun 20 metreyi aştığını da belirtelim. Daha sonra ziyaretçiler sırayla kutsal tuğu öper ve taş sandukanın bir kenarına gömülmüş siyah bir taş parçasına –Mekke'den geldiği varsayılmaktadır– alınlarını değdirirler. O zaman görevli işanlar birkaç dua okur ve sadakaları toplamadan önce evliyadan ziyaretçilere şefaat dilerler. Reformcu Müslümanlar 19. yüzyıl sonunda bu uygulamaya karşı çıkmış ve işanların namussuzluğunu, açgözlülüğünü eleştirmişlerdir.

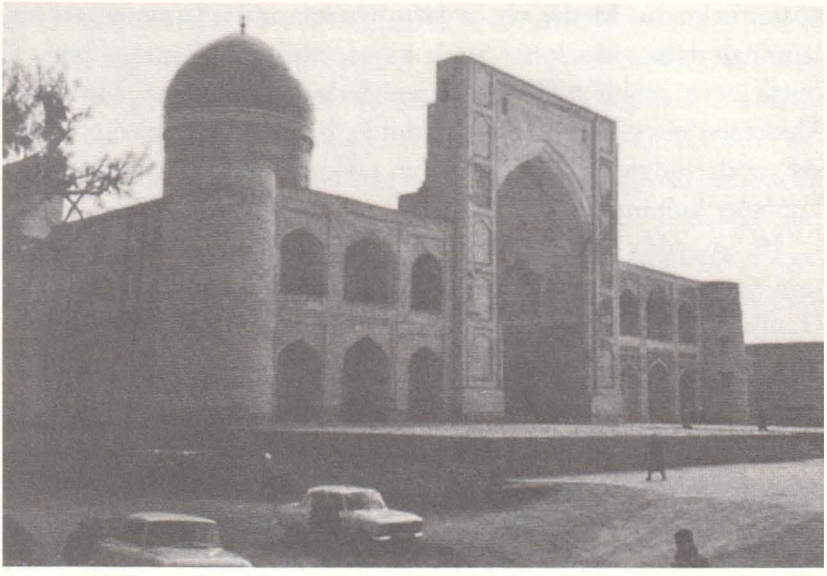
Yine de bütün ziyaretçiler bu yerin bir kültür ve dini sanat merkezi olarak önemine tanıklık etmektedir. Orada en iyi Farsça şiirleri, Celaleddin Rumi, Bedil ve Hafız'ın şiirlerini okuyanları dinlemek ve Orta Asya'nın en güzel külliye mimarilerinden birini hayranlıkla seyretmek mümkündü.

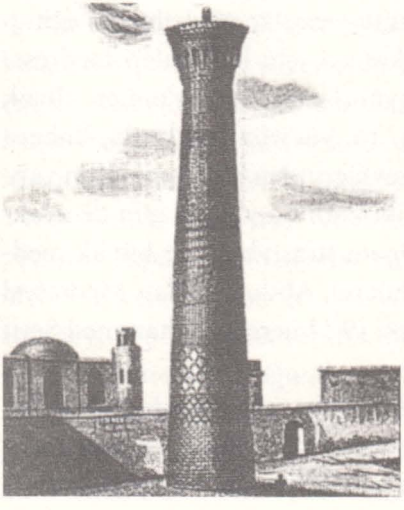
Müslüman Dünyanın Üniversitesi

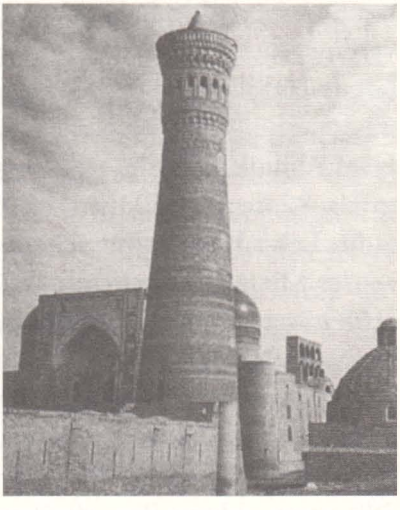
Buhara yüzyıllarca Hıristiyan dünyasındaki Sorbonne gibi, Müslüman dünyanın büyük bir üniversite şehri olmuştu. 19. yüzyılda da, belirgin bir gerilemeye rağmen, hâlâ çok saygın bir yeri vardı. Yaklaşık 8. yüzyıldan beri niye Buhara'ya geliniyor ve med-

reselerinde neler öğreniliyordu? Öğrenci önce bir cami mektebinde öğrenim görüp, Kuran'ı Arapça okumayı öğrenmeye başlıyor ve İslam ahlakı, aritmetik, tarih ve coğrafya gibi bazı başka disiplinlerle de tanışıyordu. Medrese ise orta ve yüksek öğrenim veriyordu. Başlangıçta medresenin kapsaması düşünülen alanlar (medrese 8.-13. yüzyıllar arasında, özellikle de İslam'ın şanlı çağı olan Samaniler döneminde bu işlevi tam anlamıyla yerine getirdi) dini ilimler (fıkıh, tefsir ve hadis), edebiyat (Arapça, okuma, belagat, telaffuz...), aritmetik (geometri, astronomi, müzik...), akli ilimler (mantık, kelam, metafizik, doğa ilmi, tıp, kimya), bunun yanı sıra tarım, rüya ilmi, astroloji gibi dallardı.[12] Medreseler, bağışlanan tarım toprakları, ticari yapılar veya kervansaraylar türünde satılamaz ve vergiden muaf emlaklar ve sermaye ile finanse ediliyordu. Bu mülklerin elden çıkarılması yasaktı. Birçok hükümdar medreseler kurup, onlara bu tür gelirleri vakfetmişlerdir.

Rus şarkiyatçı V. Barthold medresenin –cami gibi– Budist tapınakların (*vihara*) mimari mirasına konduğunu göstermiştir. Müslümanlar Asya'da bu tapınakların hâlâ çok sayıda bulunduğu bölgeleri, Orta Asya ve Afganistan'ı fethettikten sonra, onlardan esinlenmiş olmalıdırlar. Medrese merkezi bir avlunun çevresine sıralanmış dört eyvanlı bir planla yapılırdı. Eyvan, sadece bir tarafı dışarı açılan genelde tonozlu büyük bir salondu. Dersaneler, bir mescit, kimi zaman bir hankâh, bir türbe ya da bir kütüphane bu eyvanların içine yerleştirilirdi. Medrese yapıları iki (ender olarak üç) katlı olur, zemin katta dersaneler, üst katta (veya katlarda) ise kural olarak hepsi merkezi avluya bakan suhte hücreleri bulunurdu. Hücre sayısı medresenin büyüklüğüne göre değişirdi. Medrese her zaman ya yakınında ya da eyvanlarından birinde bulunan bir mescide bağlı olurdu. Diğer yandan her medrese bir özelliğiyle ayırt edilirdi; bazılarının içinde bir evliya türbesi olurdu. Buhara'nın en saygın medreselerinden olan Mir Arap böyleydi; 16. yüzyılın başında ilk Şeybani hükümdarlarının mürşidi tarafından inşa ettirilmiş ve onun adını almıştı. Bugün bile sokaktan bakıldığında, sanduka odasının dış duvarının yanına dikilmiş ve üzerinde bir at kuyruğu bulunan tuğ bu medresede bir evliyanın yattığını







Yukarıda: Bütün Orta Asya'nın en saygın medresesi olan Mir Arap Medresesi'nin, İran üslubundaki alınlığı ve gözkamaştırıcı kubbesiyle güzelliği Buharalıların öğrenime ve ibadete verdikleri önemi yansıtmaktadır. Fotoğraf: T. Zarcone, 1994.
Aşağıda: Buhara'nın en yüksek kapısı olan Kelan minaresi 45 m. yüksekliğiyle çölün ortasında bir deniz feneri işlevini görüyor ve geceleri şehre doğru ilerleyen kervanlara yol gösteriyordu. 19. yüzyıl başına ait gravür, G. de Meyendorff, *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820*'den alınmıştır; fotoğraf: T. Zarcone, 1994.

göstermektedir. Medreselerin giriş eyvanlarında, yapının geri kalanından daha yüksek bir cümle kapısı vardır. Bu kapının üstü taş oyma veya renkli tuğladan bezemelerle kaplanmıştır. Mir Arap Medresesi'nin giriş eyvanının üstünde, burasını Buhara'nın en güzel yapılarından biri haline getiren turkuaz renkli göz kamaştırıcı kubbeler bulunur.

19. yüzyılda şehirde o kadar çok medrese vardı ki, bunların tam sayısını saptamak zordur. Ciddi idari kaynaklara dayanan Hanikov, 19. yüzyılın ortasında 103 medrese saptamıştır; bunlardan 60'ı oldukça büyüktür. Suhte sayısının da 9.000 ile 10.000 arasında oynadığını belirtmektedir. Yine de güvenilir Buharalı ve Tatar yazarlar 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında medrese sayısını Hanikov'un verdiğinden iki kat fazla göstermektedirler: Bu sayı 190[13] ile 204 arasında değişmektedir. Bir gerileme dönemine denk düşen elli yıl içinde medrese sayısının iki kat artması mümkün müdür? Herhalde Buharalı ve Tatar yazarlar artık hiçbir eğitim verilmeyen ve sadece suhtelerin ikameti için kullanılan medreseleri de faal medreseler arasında saymışlardı. Buhara'nın en büyük medresesi 140 hücreli Kukeldaş'tı. 16. yüzyılın ortasında, Buhara Hanı Abdullah Han'ın yüksek görevlilerinden biri tarafından yaptırılan 80 metreye 60 metrelik ve iki katlı bu yapı bugün de ayaktadır; Leb-i Havz yakınındadır. Önem sırasıyla diğer büyük medreseler Mir Arap Medresesi (111 hücre), Abdullah Han Medresesi (108 hücre), Tursun Han Medresesi (97 hücre), Muhammed Şerif Medresesi'dir (96 hücre).

Türbe ve medreselerin ardından, Buhara'nın başlıca dini mimari eseri camilerdir. 19. yüzyılda Buhara camilerinin sayısı, medreselerde olduğu gibi, değişken ve genellikle abartılıdır. 360 veya 390 cami olduğu ileri sürülmüştür, ama gerçeğe en yakın sayı herhalde 200'dür.[14] Meyendorff camilerin mimarisinin medreselerinkinden daha çeşitli olduğunu kaydediyor. "Bazılarının salınları ancak uçlarına doğru kubbelidir; diğerlerinde kubbe yapının merkezine yerleştirilmiştir; bazı camilerde ise dışarıda dört duvar boyunca bir sıra kemer bulunurken [revak], büyük döşeme taşlarıyla kaplanmış iç bölümler tamamen boştur." Basit mahalle mes-

citleri bile genellikle birbirinden farklıdır. Bazıları dayanıklı malzemeden, tuğladan yapılıp kubbeli çatılarla örtülmüşken, başkaları düz toprak damlarla kaplıdır. Son yüzyıllarda kubbeli camilerin yerini bu düz damlılar almıştır. Büyük camiler özellikle Cuma namazlarında dolarken, genellikle bir mahalleye bağlı olan en küçük camiler bütün hafta boyunca müminleri toplardı. Yılda iki kez, büyük dini bayramlarda, fazla küçük gelen şehir camilerine sığamayan Buharalılar bu amaçla yapılmış açık bir ibadet mekânı olan Namazgâh'da buluşurlardı.

Buhara'nın en büyük dini külliyesi Kelan Camii, onun dev minaresi ve Sovyet döneminde Orta Asya'da açık kalmasına izin verilen tek medrese olan Mir Arap Medresesi'nden oluşan Pa-yi Kelan Külliyesi'ydi. Bu külliyenin en eski bölümü minaredir; Orta Asya mimarisinin tipik bir örneği olan bu görkemli anıt tabanında 9, tepesinde 6 m. genişlikte ve 45 m. yüksekliktedir. 12. yüzyıl başında Karahanlılardan Arslan Han'ın yaptırdığı bir külliyeden geriye kalan tek parça bu minaredir. Buraya "ölüm minaresi" denirdi, çünkü idam mahkûmlarının bu minareden aşağı atıldıkları söylenmektedir. Tepesinde belki de geceleri kervanlara yön göstermek için kullanılan bir fener vardı. Minarenin dibindeki Kelan Camii 14. yüzyılda, Mir Arap Medresesi ile aynı sırada yapılmıştı; 12. yüzyılda yapılan ve Moğollar tarafından yıkılan ilk camiden geriye hiçbir iz kalmamıştır. 20. yüzyıl başında Kelan Camii harap durumdaydı ve Sovyetler tarafından neredeyse tamamen restore edildi. 127 metre uzunluğunda ve 78 metre genişliğinde merkezi bir avluya açılan dört eyvanlı geleneksel plana göre yapılmış caminin görkemli bir cephesi vardır ve dip eyvanın üstünde Kök Gümbaz adı verilen büyük, mavi bir kubbe bulunur. Bu camide on bin kişi namaz kılabiliyordu. Buhara'nın diğer dikkate değer camileri arasında, 1939'da bir Sovyet arkeologunun ilgisini çektiği sırada yarı yarıya toprağa gömülmüş durumda olan Mahakk-ı Attari'yi saymak gerekir. Bu yapının muhteşem cephesi 12. yüzyıla aittir, geri kalanı 16. yüzyılda yeniden yapılmıştır.

Hoca Zeyneleddin Camii ise bir sufinin eseridir ve bu kişi yapıya bir de hankâh eklemiştir. Bu cami şehrin en eski havuzuna



Aslında bir medrese avlusu (19. yüzyıl) olan Buhara'nın en tuhaf yapısı Çar Minar'ın bir minaresi 1996'da yıkılınca, geriye sadece üç minare kalmıştır. [Fotoğraf: T. Zarcone, 1994.]

sahiptir (16. yüzyılın ilk yarısı). Hanlık Sarayı'nın önündeki Bala Havz [havuz] Camii'nden geriye sadece havuz, minare ve bir eyvan kalmıştır. Han, maiyetiyle birlikte gelip burada namaz kılardı. Turistlerin cami sanıp çok hoşlandıkları Çar Minar [Dört Minare] ise, 19. yüzyıl başında yaptırılmış yeni bir yapıdır ve aslında bugün izi kalmamış Halife Niyaz Kul Medresesi'nin avlusundan başka bir şey değildir. Çekiciliği tuhaf mimarisinden kaynaklanır: Uçlarında mavi kubbeler bulunan 17 metre yüksekliğindeki, minareye benzer dört kule onların yanında fazla küçük kalan bir yapının (19 metreye 9 metre) dört köşesine yerleştirilmiştir.

İslam dünyasının en zengin kitaplıklarından biri, burasını kullananlara, özellikle de Avrupalı ortaçağ bilginlerinin "Avicenne"

adıyla bildiği İbn Sina'ya bakılacak olursa, Samaniler döneminde Buhara'daydı. 10. yüzyılda bu kitaplıkta çalışan İbn Sina, kitaplığın bütün bir evi işgal ettiğini ve çok sayıdaki odanın her birinde farklı bilgi dallarına (Arapça kitaplar, şiir kitapları, kanun kitapları, vb.) ait kitaplar bulunduğunu yazmaktadır. Odalar birbiri üstüne yığılı ve kitap dolu (kimi zaman nadir kitaplara da rastlanıyordu) sandıklarla kaplıydı.[15] Bu kitaplık, İbn Sina hayattayken, bir yangında yok oldu. 16. yüzyılın ortasına doğru başka bir ünlü kitaplık oluşturuldu. Bununla birlikte 19. yüzyıl başında Buhara'da kitaplıkların ve kitabın, özellikle de dini kitapların durumu tam bir felaketti. İnanılması güç görünse de, bu dönemde Haydar Han İstanbul'a gönderdiği bir elçi aracılığıyla Osmanlılardan iki kez hanlığa fıkıh kitapları yollamalarını istemiş, çünkü hanlıktan ayrılan çok sayıda molla özel kitaplıklarını da yanlarında götürdükleri için, fıkıh kitapları Buhara'da az bulunan bir ürün haline gelmiştir. Osmanlı arşivleri, 1817'de Han'a otuz kadar eser gönderildiğini gösteriyor.[16] Birkaç yıl sonra, Meyendorff Buhara'da üç yüz ciltten fazla kitabı olan kitaplık bulunmadığını (Han'ın kitaplığında iki yüz kitap vardı) ve çok az medresenin kitaplığı olduğunu yazıyor. Buhara'nın başlıca entelektüellerinden ve bu medreselerde yetişmiş öğrencilerden Sadreddin Ayni, 19. yüzyıl sonunda aynı saptamayı yapıyor ve şehir kitaplıklarının acınacak durumunu anlatıp, yabancılara kitap satılmasını eleştiriyor.[17]

Batı 19. yüzyılda Buhara'yı keşfettiğinde, medrese gerilemenin en uç noktasına ulaşmıştı; bu kurum, Batılı seyyahların da saptadığı gibi, artık geçerliliği kalmamış bir bilgiyi, tutucu ve bağnaz bir İslam anlayışını temsil ediyordu. Kutsal metinlere, Kuran ve hadislere doğrudan başvuru ortadan kalkmıştı. Peygamber'in mesajının yorumlanmasında hiçbir özgürlük tanınmıyordu. Suhteler, kutsal metinlerin tefsirlerinin tefsirlerine başvurmakla yetinmek zorundaydı. Bunlar, kendi çağlarının büyük otoriteleri olsalar da, eserleri modern sorunlara hiçbir çözüm getirmeyen ulema tarafından yüzyıllarca önce yazılmış tefsirlerdi. Onların ardından taklit dönemine girilmişti. Bu dönemin böyle adlandırılmasının nedeni, artık tefsirde akıl aranmamasıydı; suhtenin tek yapması gereken

bu ilk ulemayı taklit etmekti. Tutucu mollalar bu statükoyu zorla sürdürdüler, reform düşüncesini ortaya atanları zındıklıkla suçlamakta duraksamadılar. Reform yandaşları, medrese mezunu olan Ahmed Daniş ve birçok Tatar, İslam'ı çağın yeni koşullarına uyarlamak için, *içtihat* yolunu, Kuran'ın özgürce yorumlanmasını savunuyorlardı.[18] İçtihat talebi, Tatarlar ve Maveraünnehr sakinleri içindeki "Cedidizm" adıyla bilinen reformcu Müslüman hareketin medreselerdeki eğitim sisteminde reform isteklerinin yanı sıra, diğer güçlü noktasıydı. İslam'ı ve İslam uygarlığını iyi bilmeyen Rus Meyendorff bile, 19. yüzyıl başında Buhara medreselerinin sadece skolastiğe ilgi duyduğunu ve öğrencilerinde sadece bellek aradıklarını fark etmişti; şunları yazıyordu: "Kuran âyetleri üzerine incir çekirdeğini doldurmayan tartışmalar, kimsenin karşı çıkmaya cesaret edemediği savlar, Aristoteles'in bazı eserlerinin yalan yanlış çevirilerinin okunması; işte Buharalı filozofların uğraştıkları işler." Vámbéry ve Hanikov daha kesin eleştiriler yöneltirler. Vámbéry, "ortaçağda bizim okullarımızda yaşananların" Buhara'da da görüldüğünü saptar, "çünkü mantık ve hikmet konularının işlendiği birkaç ender kitap dışında, Kuran ve vicdaniyattan başka bir şey öğrenilmemektedir." Seyahatnamesinde medreseleri çok ayrıntılı bir biçimde ele alan Hanikov ise şöyle yazar: "Bağnazlığı güçlendirmek için bundan uygun bir eğitim türü düşünülemez; bu eğitim sağduyuya değil sınırlı bir akla dayanıyor ve düşüncelerle değil sözcüklerle tartışan öğrenciler yetiştiriyor [...]. Eğer eğitim ve uygarlık zihinde ve duygularda belli bir gelişme yaratılması anlamına geliyorsa, burada iyi eğitilmiş bir tek kişi bile yok."[19] Buharalı reformcuların tanıklıkları daha da ağır eleştirilerle doludur. 1890'da Mir Arap Medresesi'nde öğrenci olan Sadreddin Ayni medreseler ve buralardaki müfredat hakkında şunları yazmaktadır:

> Sadece Orta Asya Müslümanları değil, Başkırtlar, Tatarlar ve Dağıstanlılar arasında, hatta ülke sınırlarımızın ötesinde de Buhara, ilahiyat öğreniminin merkezi olarak kabul ediliyordu.
>
> Ama bu yapılar, ortaçağın bütün ikiyüzlülüğünü ve feodal zulmünü ifade ediyordu. Rusya'da uzun süredir sadece kitaplarda ve müzelerde

incelenebilen bu ortaçağı ben bizzat görüp yaşadım, hatta hayatımın yarısını onun içinde geçirdim.

Söz konusu bölgelerin din âlimlerinin Buhara medreselerinde metafizik, belagat ve ortaçağ skolastiği dışında başka hiçbir ilahiyat dersi öğretilmediğini anlayamaması, onların cehalet derecesini göstermektedir. Geri kalan her şeyi -İslam ilahiyatı açısından vazgeçilmez konular olan Kuran tefsiri, hadisler ve içtihat- öğrenciler ancak kendi çabalarıyla ve şahsen öğrenmek zorundaydı; çoğunun da bunlara ulaşma olanağı yoktu.

Müfredat ve öğrenilen kitaplar dizisi dört beş yüzyıldır, 14. yüzyıldan, Timur çağından beri değişmemişti. Bu kitaplarda yapılan birkaç değişiklik, yukarıda sayılan kitaplara yeni bazı yorumlar getirmekten öteye gitmemiş, bunlar da söz konusu eserlerin özüne ilişkin tavırda hiçbir şeyi yenilemeden eski yorumlara eklenmişlerdi...[20]

Ama dini kurumların gerilemesi ve hanlıktaki genel bozulma, birçok düşünürde yeni düşüncelere yol açtı; Cedidizm de bunun sonuçlarından biriydi. Bu yeni mollaların ve entelektüellerin öncüsü, 1897'de ölen Ahmed Daniş'ti.[21] Medrese eğitimi alan Daniş 1857 ile 1874 arasında Rusya'ya yapılan üç diplomatik seyahate katılmış ve düşüncelerini Buhara reformculuğunun amentüsü haline gelen bir eserde dile getirmişti: *Nevadirü'l-Vekai*.[22] Buhara'nın, kendi geleneklerini reddetmeden, Rusların bilgisinden yararlanarak modernleşmekten kazançlı çıkacağına inanan Daniş, liberal türde bazı reformların avukatlığını üstlendi ve bunları Muzafereddin Han nezdinde savundu, ama bir sonuç alamadı. Hayal kırıklığına uğrayan Daniş yüksek devlet memurluğundan istifa etti ve inzivaya çekildi. Ama düşünceleri, son temsilcileri 1938'de Stalin tarafından katledilen bütün bir düşünürler kuşağını etkileyecekti. Sadreddin Ayni onun için, "o, Buhara'nın karanlık göğünde beliren bir yıldızdı" der.

Reformculuk düşüncesi, Halife Niyaz Kul (1820'de öldü) gibi bazı din adamlarında da gelişti; Niyaz Kul çağının en nüfuzlu Nakşibendi şeyhlerindendi: 1807'de kurulan ve kurucusunun Türkmen asıllı olması nedeniyle Medrese-yi Türkmeniyye denen medresesi, Orta Asyalı, özellikle de Tatar öğrenciler üzerinde çok etkili oldu.[23] Hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız

bu medrese kuşkusuz "reform yapılmış" bir medreseydi ve doğrudan kutsal metinlere başvurularak yapılan eğitimi geleneksel medreselerde verilenden farklı olmalıydı. Halife Niyaz Kul, Hint Nakşibendiyye'sinin ilk İslam'a dönülmesini vazeden ve sonraki bütün eklemeleri reddeden yenilikçi bir akımından etkilenmişti. Medrese-yi Türkmeniyye'nin hücre sayısının çokluğu (59) onu Buhara'nın en büyük medreselerinden biri yapıyordu. Bugün geriye sadece avlusu, Çar Minar kalmıştır.[24]

Avrupalıların Bakışı

Avrupalı seyyahlar Buhara'ya dini ve felsefi inançları, önyargıları ve "öteki"ni keşfetmek konusunda az veya çok bir istekle geliyorlardı. Örneğin Joseph Wolff ve Arthur Conolly Hıristiyan dinine derin bağlılıklarını hiçbir zaman gizlememişlerdi. Alexander Burnes masondu ve masonik gelenekten bir ailenin çocuğu olan Jean-Jacques Pierre Desmaisons da gençliğinde belki masondu. Onların aksine Yahudi asıllı Vámbéry Protestanlığa yakındı, ama kendisini din konusunda "hür fikirli" biri olarak tanıtmayı tercih ediyordu. Bu nedenle onların Orta Asya İslamı hakkındaki görüşleri genellikle birçok farklılık gösterecekti.

Buhara'nın 19. yüzyılda Avrupalılar tarafından keşfedilmesi tarihinin en dramatik olayı, 1842'de Nasrullah Han'ın iki İngiliz askerini, Charles Stoddart ve Arthur Conolly'yi idam ettirmesidir. Hanikov, Buhara'da bir evi paylaştığı Stoddart hakkında, "Asyalılarla birlikte yaşama konusunda bu kadar yeteneksiz bir adama daha önce hiç rastlamadığını" yazmıştır. Üstelik Buhara Hanı'na tepeden bakmış, küçümseyici bir tavır takınmıştı. Bu yargı, Buhara'daki bazı alışıldık protokol kurallarına uymayı reddeden İngiliz subayın "gülünç inatçılığı" üzerinde duran Vámbéry tarafından da doğrulanmaktadır. "Asyalılarla ilişki kurma konusunda son derece yetenekli olan" Arthur Conolly'ye gelince, o kaderin ve Stoddart'ın taşkın davranışlarının kurbanı olmuştu.[25] Diğer yandan Hıristiyanları ihtida ettirmeyi bir onur sorunu yapan Buhara Hanı, bunu Conolly'de de denemiş, ama başarısız olmuş-

tu. Ama Conolly Müslümanlığı kabul etse bile ölümden kurtulamayacağını biliyordu; talihsiz arkadaşı Stoddart ise kurtulacağına inanıp din değiştirmiş, ama affedilmemişti. Halka açık idamda Han, Stoddart'ın başını vurdurduktan sonra Conolly'ye son kez dininden vazgeçmesini söyledi. Conolly bunu reddetti ve arkadaşıyla aynı kaderi paylaştı.[26] Yirmi otuz yıl önce de Buharalılar, Hıristiyan dininden vazgeçmesi için Rus Filip Efremov'a üç gün boyunca sürekli çok tuzlu su içirerek işkence etmişler, ama amaçlarına ulaşamamışlardı.[27] Bir İtalyan seyyahın kullandığı deyimle, "Buhara despotluğunun son Avrupalı kurbanı" Parma'lı Giovanni Orlandi'ydi. Nasrullah Han'ın esiri olan Orlandi, sarayın girişinin üstünde görülen Buhara'nın tek saatini yapmıştı. Ama o da ihtidayı reddetmiş ve 1851'de cellada teslim edilmişti.[28]

Seyyahların çoğu istihbarat görevlileri veya maceracılardı; ama Joseph Wolff Orta Asya'ya misyonerlik amacıyla, Buhara ve Afganistan Yahudilerini Hıristiyanlığa döndürmek üzere gelmişti. Wolff, daha önce de birçok badireden geçmiş, sağlam yapılı, yaman bir adamdı; 1824'te Bağdat'ta iki yüz değnek yemişti; 1825'te Kafkasya'da tifüse, 1828'de Kahire'de dizanteriye yakalanmıştı. 1829'da Selanik yakınlarında korsanların saldırısına uğramış ve öldü zannedilerek bırakılmıştı. Oldukça sıradışı bir kişiliği vardı ve o çağda yaşamış birçok insanın kanısına göre, bu sayede Buhara şehrini 1830 ile 1844 arasında iki kez ziyaret edip, ikinci yolculuğunun amacı Arthur Conolly'nin ölümünü soruşturmak olmasına rağmen hayatta kalabilmişti. Yine de Buharalılar, âdet olduğu üzere, onu dönüş yolunda öldürtmeye çalıştılar. 1835'te yayımlanan maceraları çok büyük yankı uyandırmış, bu eser ölümünden iki yıl önce 1860'ta tekrar basılmıştı.[29]

Aşırı dindar olan Joseph Wolff hiçbir zaman yalan söylememeyi ilke edinmişti, ama bu ilke, tehlike karşısında gerçeği değiştirmesine engel olmuyordu. Afgan Türkistanı'nda Mezar-ı Şerif yakınında, bağnaz mollalar tarafından sorguya çekilip adı sorulduğunda, "Hacı Yusuf" karşılığını vermiş, böylece kendini Müslüman bir hacı olarak göstermişti. Ama günlüğünde, misyoner olarak kendini zaten hacı gibi hissettiğini ve Yusuf'un da "Joseph"in Arapça çevirisinden başka bir şey olmadığını açıklayacaktı. Wolff Buharalılara

bir istihbarat ajanı değil, Kutsal Buhara'nın Müslümanları Kuran'a nasıl bağlıysa, Kutsal Metinlere –kuşkusuz Hıristiyanlarınkine– o kadar sadık bir din adamı olduğunu açıklayan sözleri seçmeyi iyi biliyordu. Kendini bir Hıristiyan "derviş" olarak tanıtmayı da seviyordu; bu yaklaşım Buharalıları olumlu yönde etkilemiş ve şehirlerine serbestçe girmesine izin vermişlerdi. Elindeki tavsiye mektuplarında "İngiltere Hıristiyanlarının dervişi" olarak tanıtılıyordu ve Buhara'da "yetmiş iki dil ve yetmiş iki din bilen, gezegendeki yetmiş iki halkla görüşmüş İngiltereli büyük derviş, Molla Joseph Wolff"un geldiği duyurulmuştu.[30] Buharalılar buna inandılar ve ona Hıristiyan dini ve İslam üzerine sorular yönelttiler. İngiltere ve Avrupa'nın eğitimli insanlarının bilgilerine dayanarak Hz. Muhammed'in hayatını yazması istendi. Wolff, Han'ın nezdinde büyük yankı uyandıran on altı sayfalık bir metin yazdı, Han bu metni Buharalı mollalara okuttu. Wolff'un seyahatnamesi bize Buhara hakkında fazla bilgi vermemekle birlikte, kendisi bu şehrin Müslümanları arasında çok özgün bir deney yaşamıştır. Bu anlatıda Asyalı din adamlarının Batı'ya merakı ve teolojik tartışmalardan duydukları zevkle karşılaşıyoruz.

Çok az seyyah Buhara İslamı'nın derinliğini ölçebilmiştir ve çoğunun bu din hakkındaki bakışları, onu küçümsemedikleri zaman bile, fazlasıyla yüzeyseldir. Gerçekten de 19. yüzyıl bilim ve ilerleme çağıydı. Batı kendi uygarlığını genellikle bozulmuş ve ilkel olarak sunduğu Doğu'nun zıttı olarak görüyordu. Şarkiyatçıların ve seyyahların çoğunluğu bu görüşü doğrulamaktadır. Buhara hakkındaki en zengin seyahatnamelerden birini yazmış Meyendorff bile, İslam hakkında çok az bilgi sahibidir. Gezgin dervişler, Kalenderiler, üzerine şunları yazar:

> Bütün Müslüman ülkelerde olduğu gibi Buhara'da da, gülünç bir şekilde uzun bir örtüye sarınmış, ellerinde su kabağından bir kap ve bir değnek taşıyan hacılara rastlanır; sokaklarda sıçrayarak ilerleyen ve yarı-evliya kabul edilen deliler de görülür. [...] Buhara'ya gelen hacılar iyi ama garip bir şekilde, Şaman büyücüler gibi giyinmiş dilencilerdir; yüzlerini buruşturup delileri taklit ederler, çünkü halk akli dengesi yerinde olmayanlarda bir derece velayet bulunduğuna hükmeder.[31]

Dini konularda hür düşünceye inanan Vámbéry ise, İslam hakkında bilgili olsa da, bu dini küçümsemekte, onda gerilik ve ikiyüzlülükten başka bir şey bulmamaktadır. Bu yorum, Buhara İslamı'nın gerçeğe daha uygun bir manzarasını çizen, genel gerilik havasına karşın belli bir zenginliğe sahip din ve tasavvuf akımlarını, yeni fikirlere açık mollaları anlatan Desmaisons tarafından yumuşatılmıştır. Yine de Savoia'lı seyyah, yenilikçilerle tutucuları karşı karşıya getiren ve Cedidizm'in yolunu hazırlayan 19. yüzyıl başının fikir tartışmalarını ve teolojik kavgalarını es geçmiştir.

Afganistan Müslümanlarının yüce gönlü, İslam bilgisi ve Müslüman halklara duyduğu saygı nedeniyle hürmet ettikleri bir diğer adam, Alexander Burnes yolculuğu sırasında Orta Asya İslamı'na karşı çok daha anlayışlı yaklaşmıştır. Mason olan Burnes İslam'da önemli masonik erdemlerden birini, dayanışma ilkesini de bulmaktadır: "Bir Müslüman, dininin vazedildiği her yerde kendini evinde hisseder; böylelikle bu dinde, tıpkı mensupları birbirine bağlanmış masonlukta olduğu gibi, bir dayanışma duygusu oluşur. Onların arasında, diğer mezheplerin ya da ülkelerin cemaatlerinde etkisi o kadar güçlü hissedilen mertebe ya da rütbe ayrımları yoktur."[32] Üstelik masonluk Buhara ve komşu bölgelerde bilinmeyen bir kavram değildi. Hatta kimi Afgan ve Buharalı okumuş kişiler masonluğa çok değer veriyorlardı. Ahmed Daniş'in *Nevadirü'l-Vekai* adlı eserinde bu konuya bir bölüm ayırması, bu Batı kurumunun onun gözünde taşıdığı önemi göstermektedir.[33] Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Mağrib'deki diğer Müslümanlar da aynı şekilde düşünüyordu.[34]

İngiliz James Abbot 1839'da bir Kala Tuppa aşiret reisinin (Herat ile Merv arasında) kendisine yaptığı betimlemede, bir masonik mabedin (Freemason's Hall) belki de Londra Büyük Locası'nın söz konusu edildiğini düşünür. Aşiret reisi, "İngiltere'de gelen mektuplara bakmak üzere yılda sadece bir kez açılan ve buraya kabul edilme bahtına erişmiş kişilerin toplandığı bir ev"den söz edildiğini işitmiştir; "üyeler gördükleri ya da duydukları hiçbir şeyi dışarıda anlatmamaya yemin edermiş. Onlara bir saat içinde bildirilen hakikat, elli bilgenin bütün hayatları boyunca edindiği bilgi ve deneyden üstünmüş."[35] Kâbil'de bir simyager Burnes'e sır-

larını açıklar, buna karşılık onun da kendisine bazı gizli bilgiler vermesini ister. Burnes ona "masonluk denen bir cemiyet"e mensup olduğunu itiraf eder ve masonluğu kısaca anlatır. Müslüman bu cemiyete daha fazla zaman yitirmeden kabul edilme isteğini dile getirir. Ama Burnes üzülerek onun bu isteğini hemen yerine getiremeyeceğini, çünkü cemiyete girmek için yapılacak tekris töreninde Ülker takımyıldızındaki yıldız sayısı kadar mason biraderin bulunması gerektiğini açıklar.[36] İslam dünyasının genelinde olduğu gibi, Orta Asya'da da simyaya çok değer verilmektedir. Desmaisons'un anlatısında, Buhara'daki en yüksek İslam ve tasavvuf otoritelerinden birinin simyager olduğunu görmüştük; Conolly de Meşhed'de bir simyagerle tanışmış[37] ve Wolff, Buharalı Abdülsamet Han diye biriyle beraber bu ilmi icra etmekle suçlanmıştı. Burnes 1832'de Kâbil'de Wolff'u, Han'ın hizmetinde çalışan, kendini Avrupa asıllı biri ve İngiliz subayların öğrencisi olarak tanıtmaktan hoşlanan Abdüssamet Han adında Tebrizli bir Azeriye karşı uyarmıştı. Wolff Buhara'da söz konusu Azerinin İngiliz masonları taklit ettiğini keşfetti; adam Wolff'la tanıştırıldığında, onu kucakladı ve elini masonik işaretler kullanarak sıktı. Wolff mason olmadığını belirtmekle birlikte, bu işaretleri tanımıştı.[38]

Burnes'ün Müslümanlarla sıkı ilişkileri vardı. Afganistan'da "bir Müslüman aziz"den, kuşkusuz bir sufi şeyhinden Buhara Hanı'na verilmek üzere bir tavsiye mektubu almıştı.[39] Müslümanların güvenini kazanmaya çalışan, ama yazılarında küçümsemesini gizlemeyen Vámbéry örneğinden farklı olarak, Burnes Buharalı din adamlarıyla temaslarından hep iyi anılarla ayrılmıştı. Karşi'de Buharalı bir mollayla tanışır; "o gelip kendisini bana tanıttı" diye kaydeder. İngiliz seyyah, "bu ülkenin insanlarının büyük bir sevecenlik gösterdiğini ve çok iyi arkadaşlık ettiklerini" de ekler. Bu molla tarafından Buhara'da kaldığı medresede ağırlanan Burnes (Kazi Kelan Medresesi), buradaki suhteler ve ilahiyatçılarla tartışarak İslam hakkında birçok şey öğrenme fırsatı bulur.[40] İngiliz seyyah yolculukta tanıştığı çay tüccarlarıyla da Buhara'da kaldıkları kervansarayda yeniden karşılaşmaktan büyük keyif alır.

Bu farklı seyyahların deneyimleri, Orta Asya İslamı'nın birçok çehresi olduğunu açıkça gösteriyor; bu çehrelerden biri uzlaşmazlık ve kin doluyken, diğerinde iletişim ve sevgi vardır. Müslümanlar dinlerinin İsa'nın dininin mantıksal sonucu olduğuna inanırlarken, Hıristiyanlar Muhammed'in dininin kendi dinlerinden çıkmış bir sapkınlık olduğuna emindiler. Bu durum söz konusu iki dinin ilkesel açıdan ne denli uzlaşmaz olduğunu göstermektedir. Yine de uzlaşma yolunun bulunduğu kısa anlar ise insanların iradesinin sonucudur.

6

Günlük Yaşam: Gizli Zenginlik

Buhara'daki yaşam tarzı üzerine biraz daha bilgilenmek için, şehri 19. yüzyıl sonunda keşfeden Marki de Croizier'yi pazarda, dükkânlarda ve çayhanelerde izleyelim. Küçük sokaklardan meydanlara uzanan bu yolculukta, bu gizemli halkın istekleri ve düşleri de açığa çıkıyor.

Buhara'yı 19. yüzyıl sonunda ziyaret eden Marki de Croizier, çarşının, Registan[1] ve Divan Beyi meydanlarıyla birlikte, bu şehrin "faal hayatının, iş ve keyif dünyasının merkezlerinden" biri olduğunu vurguluyor. Bu çarşıyı konu aldığı kısa bir makalede, kapıların açıldığı sabah 8'den kapandığı akşam 5'e kadar, kadınlar hariç, otuz, kırk bin kişilik bir kalabalığın buraya girdiğini yazıyor.[2] Demek ki Buhara'daki günlük yaşamın önemli bir kesiti esnafın dükkânlarının yanı sıra, çayhaneler gibi çeşitli toplanma yerlerini de barındıran bu mekânda geçiyordu. Çarşının bir halkın zevklerinin, isteklerinin ve düşlerinin sergilendiği bir yer olduğunu unutmayalım; o halde Buhara'nın yaşam tarzı hakkında biraz daha bilgilenmenin en iyi yolu, şehrin ticaretinin toplandığı bu sokakçıkları bir süre Marki de Croizier ile birlikte arşınlamak olacak.

Sokaklar, Evler ve İnsanlar

Ama önce, şehrin mimarisinin seyyahların üzerinde nasıl bir izlenim bıraktığını inceleyelim. Meyendorff'a göre[3] camiler ve medreseler dışında Buhara oldukça hüzünlü bir şehirdir, çünkü bu şehirde "dar, dolambaçlı, pis ve güzergâhını rastlantıların belirlediği sokaklar oluşturan gri renkli, toprak evler" sıralanır. "Cepheleri avlulara bakan bu evlerin sokağa bakan tarafları penceresiz, tekdüze duvarlardır; bu duvarlarda dikkat çekici ya da yoldan geçenlerin gönlünü açıcı hiçbir özellik yoktur." Bu manzara, "bu kalabalık şehirde rastlanan her şeyin bir kuşkunun ifadesine benzediği"ni ileri süren Rus askerini rahatsız eder. Aldığı Hıristiyan eğitimi ve Avrupa kültürü, evleri dışa açılmayan ve kadınların yabancı gözlerden kıskançlıkla saklandığı Müslüman şehrin çekici yönlerini değerlendirebilmesi için elverişli bir zemin yaratmamaktadır.

Düz damlı Buhara evleri kerpiçtendir ve en güzel evlerin odaları farklı renklere boyanmış tahtalarla kaplı tavanlara sahiptir. Döşeme yoksullarda topraktan, zenginlerde tuğladandır. Cepheler ve pencereler hep iç avluya bakar. Buhara evi yaz sıcaklarından korunabilmek için az ışık alır, ama kışın oldukça soğuk ve nemlidir. Köz haline gelmiş kömürlerle ısıtılır; bu közlerin üstüne vatkalı bir kilimle kaplanmış ahşap, küçük bir masa konur. Ev sakinleri çömelip bu kilimi çenelerine kadar çekerler. Aynı âdete Türkiye ve İran'da da rastlanır. Buhara evinin sokağa bakan tarafı sonu gelmeyen uzun bir duvardan ibarettir. En güzel sokaklar bile çok geniş sayılmaz ve en küçüklerinden sadece yayalar yararlanabilir. Sokaklarda, derin ayak izleri bırakan çok sayıda deve ve keçi de dolanır. Sadece Müslümanlar ata binme hakkına sahiptir. Şehirde kalabalık bir nüfus oluşturan Yahudiler, köleler ve birkaç Hıristiyan seyyah ata binemez. Buhara gece hayatı nedir bilmez; akşam namazından sonra sokaklar neredeyse tamamen boşalır, şehir kapıları kapatılır ve artık hiç kimse şehre ne girebilir, ne de dışarı çıkabilir. Bu nedenle kamu aydınlatması neredeyse hiç yoktur.

19. yüzyılda şehir nüfusu, esas olarak hanlığın başlıca iki etnik grubu, Özbeklerle Taciklerden oluşuyor ve 2 milyonla 2,5 milyon

arasında değişiyordu. Ama Yahudiler ve Araplar gibi çok eski başka cemaatler de vardı; Tatarlar, Kafkasyalılar, Hintliler ve Afganlar gibi daha yeni cemaatler genellikle tüccardı.[4] Bu nüfusa İranlı, Rus ve Hintli köleler ekleniyordu. Buhara'da İslam dışında izin verilen tek dine inanan Yahudiler yine de ayrımcılığa hedef oluyorlardı. Sadece üç sokakta oturmalarına izin veriliyordu. Üzerlerine ipek elbise giymeleri yasaktı ve takkelerinin kenarında eni iki parmağı geçmeyen koyun derisinden siyah bir şerit bulunması zorunluydu. Ayrıca 19. yüzyıl başında yeni sinagog yapmaya hakları yoktu, sadece eski sinagogu onarmalarına izin veriliyordu.[5]

Asya İnceliğinin Çarşısı

Satış yerleri olarak da kullanılan kervansarayların dışında, ticari faaliyet Leb-i Havz ile Kelan Camii arasında bulunan merkez şehir çarşısıyla (en büyük çarşı) çadırlardan oluşan bir pazar görünümündeki Registan meydanı pazarı arasında paylaşılmıştır. Hanlığın Taşkent veya Semerkand gibi diğer şehirlerinde, kapalıçarşı sadece *çarsu* (çarşı; kavşak) adıyla anılırken, Buhara'da buraya *tak* da (kubbe) denir. Registan'daki açık hava pazarı için ise *Çarsu* sözcüğü kullanılabilir.[6] *Tak* sözcüğünün kullanılmasının nedeni, bu şehrin 16. yüzyılda yapılmış çarşılarının kavşaklar oluşturan küçük pasajlar halinde düzenlenmiş, üstlerinde kafesli kubbeler bulunan kemerli galerilerle donatılmış olmalarıdır. Başlıca üç çarşı, Tak-i Zergeran (Kuyumcular Çarşısı), Tak-i Tilpak Furuşan (Şapkacılar Çarşısı) ve Tak-i Sarrafan'dır (Sarraflar Çarşısı). Registan civarındaki diğer iki küçük çarşı, Tak-i Tirgeran (Okçular Çarşısı) ve Tak-i A'lâfi'dir (Yemciler Çarşısı). Buhara'daki tamamen kapalı bir diğer ticari yapı türüne *tim* adı verilir; kumaş ve bez tüccarları buralarda toplanır. En büyük üç çarşının yakınında bulunan ve 1577'de inşa edilmiş bir yapı olan Tim-i Abdullah Han veya Tim-i Edras'ta (Kumaş Çarşısı) Buharalılar yerel kumaşları satın alır. Rus ve İngiliz kumaşları Tim-i Sefid'de (Beyaz Çarşı) satılır. Dükkânlar ise, bütün Orta Asya'da olduğu gibi, yukarı kaldırılınca saçak oluşturan kepenkleri olan, dar mekânlardır.

Buhara çarşılarının zenginliği anlaşılır bir şeydir: Şehir, Çin'le Hindistan'ın Rusya ve İran'la alışveriş ettiği mekân değil midir? Daha önce de gördüğümüz gibi Buhara birçok ürün için sadece bir transit yeridir, ama bazı ürünler de Buhara çarşısında kendine yer bulur ve şehir sakinlerinin gereksinimleri ve fantezileri hakkında bize bilgi verirler. Onun için şimdi, 19. yüzyıl sonunda çarşılarda bulunabilecek her şeyi titizlikle kaydeden Marki de Croizier'yle birlikte dolaşalım. Eyerciler, sonra da "maden ustaları" sokakları geçildikten sonra, Kuyumcular Çarşısı'na girilir. Marki'nin betimlemesi insana düşler kurduruyor: "Kaltur elmasları, Seylan, Birmanya yakutları, Doğu veya Siyam safirleri, Mekke'den gelen hacıların getirdiği Sina zümrütleri, Hürmüz incileri, Nişapur'daki eski kayadan çıkarılan, Bedahşan'dan getirilen firuze taşları, vb." Yerel üretim, Amu Derya yakınında bulunan, Büyük Petro'nun göz koyduğu meşhur madenlerden çıkarılan *balai* yakutları ve Hindu Kuş'un kuzey yamacında bulunan Lazurd (Lajurd) madenlerinden çıkan lapis lazuli'den [laciverttaşı] oluşur.

Hint sarraflara, silahçılara ve çalgı yapımcılarına ayrılan bölümler geçildikten sonra, kâğıtçılara girilir: Buhara'nın ipek kâğıtları, ambalaj için kullanılan, renkli kumaşlarla yapılan Hokand'ın mavi tutkallı kâğıtları, Japonya'da olduğu gibi cam yerine kullanılan yağlı kâğıtlar, üzerine bir kalamla,[7] kalemdan yazısı (ya da yerli yazı) yazılan vernikli kâğıt... Sahaflar Çarşısı da fazla uzakta değildir. Croizier'nin kaydettiği gibi, en değerli yazmalar "kâfirler"den gizlenir, ama yine de çok güzel yazmalar görülebilir. Özellikle, "Avrupa kitaplıklarında 'Doğu ciltleri' adı verilen cüzdan biçiminde, nakışlı, su yeşili ciltlerle kaplanmış Türkmen ve İran eserleri" ve İstanbul'dan ya da Rusya'dan gelmiş Doğu dillerinde kitaplar Croizier'nin ilgisini çeker.[8] Otuz yıl önce Vámbéry'nin otuz sahaf gördüğü yerde, Croizier on "mücellit" sayar; Macar seyyah "ister tarihçi, ister dilbilimci olsunlar, bütün şarkiyatçılarımızın paha biçilmez değerde görecekleri birçok hazine"ye hayran olma fırsatı bulduğunu yazmaktadır.[9]

"İnsanın içine işleyen kokulardan" vardığını anladığı ıtriyatçılar, eczacılar ve hekimler çarşısı bizi keyif ve incelik dünyasına

sokar. Şuruplar, müshiller, Çin ilaçları bedeni ve ruhu rahatlatır; Krasnoyarsk ravendi, adamotu, marulcuk, dolunayın zararlı etkilerini yenmek için kullanılan tozlar. Şifa verici ilaçlardan aşama aşama her şeyi unutturan ve düş gördüren ya da öldüren ilaçlara geçilir: Arak ve buza (pirinç ve darı rakısı) gibi "ilaç niyetine içilen" sarhoş edici içkiler (mad'un), cinsel gücü artırıcı köknar ve özellikle haşhaş, şeker ve yağdan oluşan gulkant, aşkotu veya mihr-i kâh, reçine macunu veya çatkıçak. Son olarak da uyuşturucular ve tütünler: Hint afyonu, naşa (haşhaş), Karşi'deki Kaşkaderya vadisi tütünü, Karşi tütünü, Osmanlıların ve İranlıların tömbekisi kadar acı, siyah ve kötü Şehr-i Sebs tütünü, İsfahan'ın yaprak tütünü, Antakya'nın Lazkiye tütünü, toz tütün, çiğneme tütünü, vb. Rus protektorasından önce kamuya açık yerlerde tütün içmek kesinlikle yasak olmasına ve bu yasağa uymayanlar kırbaçlanma cezasına çarptırılmasına karşın, tütün ve hukkaların (Hint nargilesi) çarşıda serbestçe satıldığını gören Alexander Burnes çok şaşırmıştı.[10] Desmaisons, Buhara'da tütün içmenin gizli ve saklı bir keyif olmasına karşın şehrin ileri gelenlerinin çoğunun bu işten vazgeçmediklerine tanıklık eder.[11]

Kadınlar çarşıdan dışlanmış da olsa, Croizier tarafından "bir süs, zevk ve baştan çıkarıcılık cephaneliği" olarak betimlenen bir yer vardır ki, buranın başlıca müşterileri kadınlardan başkası olamaz. Yine de buradaki bazı mallar erkeklere, hatta hayvanlara yöneliktir. "Kirpikleri ve gözkapaklarını gölgelendirmek, sakalları boyamak için kullanılan ve Osmanlı kûhl'üne benzeyen sürme ile is karası, gözleri uzatıp kaşları birleştirmek için *usma* (yerli bitki) ve Çin mürekkebi, cildi beyazlatmak için üstübeç, badem ve yasemin macunu, cildi parlaklaştırmak için *eylik* (kaynatılmış kök) ve diğer düzgünler, dudakların pembeliğini artırmak için gül merhemi, dudakları, ayak tabanlarını, avuçları ve atların kıllarını boyamak için şap karıştırılmış kına burada satılır."

Avrupalı seyyahlarımız için Buharalı kadın bir bilmece olarak kalmıştır. Kol kesimleri arkada birleşen uzun bir entari giymiş Buharalı kadının yüzünün, Müslüman ülkelerin çoğunda olduğu gibi sadece bir bölümü değil, tamamı siyah bir peçeyle örtülüydü. Ama bu durum kadınların da yabancılar konusunda en az

erkekler kadar meraklı olmasını engellemiyordu. Bunu fark eden Meyendorff şöyle yazar: "Buhara'nın soylu hanımları arasında gidip Frenkleri seyretmek modası başlamıştı." Kadınlar, Rus temsilciliğinin damının ucunda toplanıyorlardı:

> Orada, Buharalıların bakışlarından uzakta, gözümüze bazı güzel kadınlar çarpıyordu ve onların ateşli kapkara gözlerine, harika dişlerine ve çok güzel tenine hayran kaldık. Ama Buhara'nın katılığı kısa süre sonra bu fazla dünyevi modaya son verdi; polis, kadınların damımıza çıkmasını engellemek için önlem aldı ve biz de yemeklerimizi süsleyen bir manzaranın zevkinden yoksun kaldık.

Becerikli Meyendorff bu sayede, Buharalı kadının kaşlarını siyaha boyadığını ve bir tür boyayla yaptığı aynı renkte bir çizgiyle onları birleştirdiğini (bugün hâlâ geçerli olan bir gelenek), kirpiklerine ve gözkapaklarının kenarlarına Kâbil sürmesi çektiğini de fark etmiştir.[12] Kamusal yaşamın dışında tutulan kadın yine de şehirde dolaşmakta hürdür, ama genellikle sadece at sırtında dışarı çıkar ve kimse onunla konuşmamalıdır. Burnes şöyle yazar: "Eğer yoldan Han'ın haremine dahil bir güzel geçecek olursa, başka bir yöne dönmeniz konusunda uyarılırsınız ve bu uyarıyı dikkate almazsanız kafanıza bir değnek yersiniz, Soylu Buhara'nın güzelleri işte bu denli kutsaldır..."[13] Yine de Tatar Bigi'ye göre, 19. yüzyıl sonunda Buhara kadınlarının durumu dramatikti; hiçbir eğitim verilmeyen kadınların içinde okuma ve yazma bilen yoktu.[14] Buharalı erkekler ise, farklı nedenlerle, "kâfirlerin karıları"nı merak edip onlara ilgi duymaktadır. Burnes, Rusya'yı ziyaret etmiş Müslüman hizmetkârlarından biri hakkında şunları söyler: "Hem ona, hem de daha sonra rastladığım diğer Asyalılara göre, Rusya şarap ve kadınlar açısından Peygamberlerinin cennetine çok yakındı. Kadınların bu kadar kapalı olduğu bir ülkeden gelen bir Müslümanın bu noktada Avrupa ülkelerinde görülen önemli değişiklikler karşısında şaşkına dönmesi doğaldır. Ama toplumun ahlakî kurallarının her açıdan neredeyse tamamen gevşediği Rusya'da şaşkınlıkları olağanüstü boyutlara ulaşır."[15]

Buharalılar süslü ve şıktır; bu da terziler loncasının zenginliğini ve kumaş çarşısının büyüklüğünü açıklar. Croizier, "modaları Buhara'nın belirlediğini ve şık Türkmenlerin [Buharalıların] başka yerden giyinmediğini" söyler. O dönemde moda olan geleneksel giysi veya *hilat* (bir tür geniş kaftan) "rengârenk hareli ya da pembe hareli ve enine geniş yeşil şeritlidir; üzerinde kabartma çiçek buketi süslemeleri bulunan bu şeritlere safran rengi, beyaz, erguvan, menekşe ve açık mor çiçek ve yaprak nakışları işlenmiştir." Kumaş çarşısında her şey bulunur: ipekliler; halk hilatları ve çadır bezi dikiminde kullanılan ipekli ve pamuklu bir Buhara kumaşı olan *edras;* Buhara'nın ve bölgenin diğer şehirlerinin *alaca* adı verilen çizgili güzel pamukluları; Bombay ve Peşaver üstünden gelen çiğ renkli Manchester ipeklileri; Lyon ipeklileri; Rus pamukluları. Avrupalılar tarafından yanlışlıkla "astragan" adı verilen kürkler de bulunur; aslında bunlar Pamir'den gelen ve şehrin kürkçülerinin hazırladığı "karakul" denen kuzu postlarıdır. Üst giyimde inceliğe önem veren Buhara, buna karşılık ayakkabılarının kullanışlı olmasına dikkat eder. Kadınlar ve erkekler *içili* veya *mazı* denen ve Croizier'nin şöyle betimlediği bir çizme türünü çok severler: "Çok yumuşak, Arapların *temak*'ından bile daha yumuşak bir deriden, benekli ve siyah eşek derisinden, bacağı ve ayağı saran uzun bir çorap düşünün; bu çorabın tek ilavesi topuk yerine konmuş sahtiyandan su yeşili bir daire ve en üstte kırmızı deriden bir şerittir." Yürürken ayağa tahta kunduralar (*keliş*) geçirilir. Croizier, "hayatlarının büyük bölümünü çömelerek veya at üstünde geçiren ve günde beş kez cami kapılarında ayakkabı çıkarmak zorunda olan insanlar için bundan daha kullanışlı bir çözüm" olamayacağı sonucuna varır. Bu da bu çizmelerin bugün de Orta Asya halklarının çoğu tarafından hâlâ niye giyildiğini açıklar.

Buharalının inceliği, başlığında da (*tupe* veya *topi*) kendini gösterir; pamuktan, yünden, kadifeden, ipekten ya da bezden dikilebilen bu küçük takkenin etrafına sarık dolanır. Kilim çarşısı da Buharalı bir burjuvanın evinin içini süsleyen sanat eserleri hakkında bir fikir vermektedir; Türkmen kilimleri (*cuvinebi*); Türkmen kadınların kuma çizilen desenlere bakarak dokuduğu Merv kilimleri; İran halıları, Yarkend halıları, vb.

Yeme, İçme

Meyva, sebze ve et çarşısı Buhara sofrası hakkında fikir vermektedir. Vahalarda bol bol yetişen meyvalar, özellikle de Orta Asyalıların çok düşkün oldukları kavun ve karpuz çarşıda önemli bir yer tutmaktadır. Bunların yanı sıra ekmek veya *lipioşka* göze çarpar. Buharalı, Müslüman olduğu için domuz yemez, ama adı mundara çıkmış tavşan, hindi, güvercin ve ördekten de tiksinir. Aynı şekilde yeterli otlağı bulunmayan bütün ülkelerde olduğu gibi, kart etli öküzü de yemez. Esas olarak çeşitli şekillerde hazırlanan koyun eti ve bazen de deve etiyle beslenir. Çarşıda büyük miktarlarla satılan kurutulmuş et (*yahni*), kullanışlı olduğu için özellikle kervanlarda çok tutulur.

Normal zamanlarda yemekler oldukça sadedir: Buharalı sabah süt ve tuzla pişirilmiş çay içer; saat 4 veya 5'te tam bir milli yemek olan pilavla karnını doyurur. Bu yemek, Croizier'nin verdiği tarife göre, "koyun ve tavuk parçalarının, baklaların, salatalıkların, domateslerin, biberlerin, soğanların, kızıl zambakların, sarmısak dişlerinin, kirazların, incirlerin, şamfıstıklarının, kuru dutların ve diğer maddelerin içinde yüzdüğü yağ ve şeker veya balla pişirilmiş pirinç"ten oluşur. "Hepsinin üstüne bir parça gül suyu, sarmısak ve miskle tatlandırılmış tuz, biber, limon suyu, tarçın, safran, tarhun otu, rezeneden oluşan bir çeşni dökülür..." Gün kahveyle değil, Avrupa usulü bir çayla sona erer. İlginç bir ayrıntı: Yemek parmaklarla yenir. Besinleri pişirmek için kullanılan tek yakacak, güneşte kurutulmuş bir tür çamur olan *kisiak*'tır.

Tüm Orta Asya'da olduğu gibi Buhara Hanlığı'nda da başköşeyi çayın işgal ettiği açıktır. Zaten geçmişin ve günümüzün seyyahları çay tutkusunun doğuya gidildikçe arttığını fark etmişlerdir; Türkiye'de küçük bardaklara konan çay İran'da daha büyük bardaklarla, Orta Asya'da ise çanaklarla ikram edilir. Buhara'da çay basit bir içecekten daha fazla bir şeydir ve Paris "café"lerinin ve edebiyat salonlarının eşdeğerlisi çayhaneler aracılığıyla gerçek bir toplumsal rol oynar. Çay deneyimini Afgan Türkistanı'ndaki



Bugün kaybolmuş bir alışkanlık olan, hem yoksulların hem de zenginlerin bir incelik ve yaşama sanatı olarak benimsediği *galyun* (Müslüman dünyanın geri kalanında değişik adlarla –nargile, şişe– bilinir) Buhara'da aranan bir keyifti, ama kendini İslam buyruklarının sözcüsü olarak gören Han'ın yasaları tarafından ağır bir biçimde cezalandırılıyordu. 20. yüzyıl başına ait belge. Özbekistan Fotoğraf ve Sinema Arşivi, Taşkent.

Özbeklerle yaşayan Burnes daha sonra "Buharalıların çay tutkusunun benzersizliğini" keşfetmişti, "çünkü onlar her saat, her yerde ve yaklaşık yarım düzine farklı biçimle çay içiyordu; şekerli veya şekersiz, sütlü veya sütsüz, yağlı, tuzlu, vb." Hanlık başkentinin en tutulan çayhanesi, 42'ye 36 metre ebadında ve 5 metre derinlikte, Nadir Divan Beyi Medresesi'yle hankâhı arasına sıkışmış ve tüm yolcuların zorunlu uğrak yeri olan bir havuzun, Leb-i Havz'ın kenarındaydı. 1870'da Rus L. P. Kostenka, burasının Buhara'nın en canlı ve en hoş yeri olduğunu belirtiyor; bu değerlendirme söz konusu mekândan çok etkilenen Tatar Bigi tarafından da doğrulanıyor. Vámbéry de, Buharalılar arasında çok ünlü olan bu yerin gerçekten de bazı özellikleri bulunduğunu kabul ediyor.

> Suyun kenarında şuraya buraya dikilmiş birkaç muhteşem karaağacın gölgelerine, çok büyük bira fıçılarını andıran semaverleriyle vazgeçilmez çayhane sığınmış. Bu semaverler Rusya'da özel olarak Buhara için imal ediliyor ve bu sayede her gelene bir kap mükkemmel yeşil çay ikram ediliyor. Meydanın üç tarafında üstleri kamışlardan yapılmış hasırlarla örtülü küçük, seyyar dükkânlarda ekmek, meyva, reçel, sıcak ve soğuk et satılıyor. Bir arı kovanı uğultusuyla bunların etrafına biriken acıkmış kalabalık sunduğu çok ilginç manzarayla bizi keyiflendiriyor...[16]

Macar seyyahımız burada hikâye anlatıcılarını, menakıbnameler okuyan derviş ve mollaları dinleyebildiğine, hatta geçit töreni yapıp dans eden Kalenderileri izleyebildiğine göre, bu mekân aynı zamanda bir eğlence yeridir. Bigi, güneş batmadan bir saat önce Buharalıların şikâyetlerini dinleyip adalet dağıtmakla görevli üst düzey bir dini görevlinin de bu yere geldiğini ekler.[17]

Buhara ve Orta Asya'da çayın tarihi, henüz yazılmamış gizemli bir tarihtir. Vámbéry'nin ziyaret ettiği Kumul'lu (Sinkiang) Çinli bir tüccarda bulunan çayların çeşitliliğinin de gösterdiği gibi, Buhara bu konuda da birçok geleneğin kesişme noktasında bulunmaktadır. Bu tüccar en az on altı çeşit çay satmaktadır; birinci grupta Orta Asya ve Çin'de az bilinen, ama Rusya, İran ve Avrupa'da kullanılan çaylar yer almaktadır; ikinci grupta sadece

sabahları krema ve tuzla içilen çaylar bulunur; son grup ise Çin ve Orta Asya'da iyi bilinen yeşil çaylardan oluşur. Bütün bu çayların içinde *lonka* adındaki en değerlisinin bir tek yaprağı, "bizimkilerin en az iki katı büyüklükte bir tas çayı pişirmeye" yeterlidir.[18] Otuz yıl sonra, Croizier Buhara çarşısının çay açısından hâlâ aynı ölçüde zengin olduğunu saptar: Meşhed yoluyla gelen yeşil Hint çayları; Kulca (Sinkiang) veya Sibirya üstünden Çin'den gelen kutulanmış siyah çaylar; Kiaça, İrkutsk ve Kaşgar'dan gelen tabaka çaylar... Ama Orta Asya'yı ziyaret eden bütün Avrupalı seyyahlar bu içecek hakkında, özellikle de tuzlu olarak sunulduğunda aynı iyi izlenimi edinmemiştir. Afgan Türkistanı'na giden J.-P. Ferrier bu duruma bir örnektir: "İlk yudumu yutar yutmaz zehirlendiğimi sandım; zavallı baharatçı yahnisini eşit ölçüde çay ve ekşimiş yağla çeşnilendirmişti; yağ şeker yerine geçiyordu, ama bunun içeceğin lehine bir katkı olduğunu söyleyemeyeceğim. Bu adam bana ne korkunç bir ziyafet çektirdi!"[19]

Sağlayabildiği zevkin ötesinde, sıcak içildiği için çayın rişte adı verilen ve vahanın sağlıksız sularında, meyvalarda bulunan neredeyse gözle görülmez bir kurda karşı insanları korumak gibi önemli bir yararı da vardı. 16. yüzyıl ortasında İngiliz seyyah Jenkinson'ın işaret ettiği bu hastalık, seyahatnamelerin çoğunda betimlenmişti. Hatta Napoléon Ney bu kurdun "Gine kurduyla akraba" olduğunu ileri sürer:[20]

> Hastalığın ilk belirtisi ayakta veya vücudun herhangi bir bölümünde hissedilen kaşıntıdır; bunu bir leke izler ve bu şekilde iltihaplanan bölgenin merkezinde iplik kalınlığında bir kurt doğar. Genellikle 1 *aune* [1,188 m.] uzunluğuna ulaşır ve onu bir tür çıkrığa sarıp yaradan çıkarmak için birkaç günden fazla gecikmemek gerekir. Bu hastalığın çok büyük bir acı çektirmeyen olağan tedavisi böyle yapılır; ama eğer operasyon sırasında kurt parçalanırsa, komşu bölgeler de hemen iltihaplanır ve bir tek parazit yerine 8-10 parazitin ortaya çıktığı görülür, o zaman hasta en az bir hafta yataktan çıkamaz ve yoğun bir rahatsızlık yaşar. En cesur olanlar risteyi hastalığın en başında çıkarttırırlar. Buhara berberleri bu özel koşullarda cerrahlık yapabilecek kadar beceriklidir.[21]

20. yüzyıl başında Orta Asya'ya bir inceleme gezisi yapan Fransız Joseph Castagné riştenin tehlikeleri konusunda Vámbéry kadar iyimser değildir. Hastalığa yakalanan kişinin sürekli hummalandığını ve kurdun vücudun daha derinlerine girdiğinde damarlara saldırdığını, sonunda hastanın kuruyan ve zayıflayan kol ve bacaklarını kullanamaz hale geldiğini yazar. Hastalık öyle boyutlardadır ki, Buharalılar 15. yüzyılda bu parazite yakalanan birçok adamı iyileştirdiği varsayılan vahalarındaki evliyalardan Hoca İsmet'in kerametinin bu hastalığı iyileştirme gücüne sahip olduğuna inanırlar. Bunun için şehir surları dışındaki türbesinde üç gün dua etmek gerekir. Bizim bildiğimiz kadarıyla Avrupalı seyyahlardan sadece biri bu hastalığa yakalanmıştır. Söz konusu kişi, kurdu İngiltere'ye döndükten sonra keşfeden Joseph Wolff'tur.

Buhara, Köleleri, İdamları ve Zevkleri

Marki de Croizier 19. yüzyıl sonunda Buhara çarşısını dolaşırken, yüzyıllar boyunca bu çarşıyı Orta Asya'nın en çekici yerlerinden biri haline getiren bölüme rastlayamamıştır: Eskiden Registan'ın yakınında bulunan esir pazarı. Bunun nedeni Rus protektorasından sonra bütün hanlıkta köleliğin kaldırılmasıdır. Aslında bu sorun uzun süredir Rusları isyan ettiriyordu, çünkü Kazaklar tarafından bozkır sınırlarında veya Türkmenler tarafından Hazar denizi kıyılarında yakalanan birçok yurttaşları Buhara'nın büyük şehirlerinin esir pazarlarını, özellikle de en ünlüleri olan Hive ve Buhara pazarlarını dolduruyordu. Bu işe son verme konusundaki içten istek, siyasi ve ekonomik nedenlerin yanı sıra, Sen Petersburg'un Rusların doğuya doğru ilerlemesine gösterdiği gerekçelerden biriydi. Rus yayılmasından kaygılanan İngilizler ise Rus esirlerin serbest bırakılması için pazarlığa girmeyi sık sık teklif etmişler ve Sen Petersburg'un onayıyla ya da onayı olmadan Hive veya Buhara Hanı'na, Teğmen Richmond Shakespear gibi temsilciler göndermişlerdi.[22]

Daha 16. yüzyılın ortasında Jenkinson Buhara pazarında Slav kölelerin bulunduğunu kaydetmişti. Bununla birlikte İran ve Gürcü

kölelerin sayısı çok daha fazlaydı. Kuran bir Müslümanın köleleştirilmesine izin vermediği için sadece kâfirler köle yapılabiliyordu. İranlı Şiiler ise, 15. yüzyılda Buharalı fıkıh âlimlerince verilen fetvayla Müslüman kabul edilmiyorlardı. Köleler genellikle tarım işlerinde kullanılıyordu ve çoğunlukla vakıflara aittiler. Ayrıca köle mülkiyeti bir zenginlik işareti sayılıyordu ve her aristokrat ailenin köleleri vardı. Rus kölelerin sayısının, İranlı kölelerden farklı olarak, hiçbir zaman birkaç bini aşmadığı anlaşılıyor. 1721'de Buhara'da 2.000 Rus esir vardı ve bunların 250'si Han'ın hizmetindeydi. 19. yüzyıl başında Muraviev Hive'de 30.000 İranlı esire karşılık, 3.000 Rus esir saymıştı. 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupalı seyyahlar farklı rakamlar vermektedir: Meyendorff 40.000 İranlı esire karşılık 500-600 Rus sayarken, Burnes'ün saptadığı Rus esir sayısı 2.000'di.[23]

Alışılmış eğlencelerin, çayhanelerin, canbazların, yılan oynatıcıların, vb. dışında, çarşı farklı nitelikte bir gösteri daha sunuyordu: Çeşitli cezaların ve idamların infazı. Meyendorff, asıldıktan sonra idam sehpasının dibinde yere uzatılan cesetlerin veya kesilmiş kafaları kazıklara geçirilmiş insanların yanı başında halkın meydanda kendi işleriyle uğraşmayı sürdürdüğüne dikkat çeker.[24] Peygamber'in kanunlarına uymamanın cezası her zaman ağırdı; Moorcroft'un emrinde çalışan bir Hindu istihbarat ajanı olan Mohan Lal, develere binmiş iki Buharalının sabah namazını ihmal ettikleri ve güneş doğduktan sonra da uyuyup kaldıkları için kırbaçlandıklarını bildirir. Kimi zaman idam mahkûmlarının sarayın surları üzerinden aşağı atıldıkları ve Registan meydanına düşüp parçalandıkları anlatılır. Kelan minaresinin tepesinden de benzer infazlar yapılıyordu. Han'ın, sarayın yakınındaki meşhur zindanı mahkûmun içeri yarı çıplak kapatıldığı bir tür sarnıçtı. Buraya Kenehane, yani "kene ve tahtakurusu evi" de deniyordu.[25]

Birçok seyyaha göre Buhara'da eğlence çok azdı ve Meyendorff'a göre tek keyif yeri haremlerdi... İyi bir aileden gelen Buharalının eğlencesi kölelerinin yaptığı müzikle renklenen akşam yemekleri, av ve gözde erkek köleleriyle (*civan*) iyi zaman geçirmekten ibaretti. Bu son eğlence biçiminin çok rahatsız ettiği Meyendorff,

"[Buhara'da] en utanç verici bu günahla ne kadar içli dışlı olunduğu"nu belirtir; heyetin bir diğer üyesi, Dr. Eversmann da bu uygulamayı gözlemiştir.[26]

Bu arada Bahaeddin türbesindeki, özellikle halkın katıldığı ve Desmaisons tarafından betimlenmiş salı akşamlarını da unutmamak gerekir. Aynı şekilde hamamlar da, pratik yararlarının yanı sıra eğlence olanağı sağlıyorlardı. Su dolu dikdörtgen bir kurnanın etrafına dizilmiş, loş ışıklı kubbeli odalardan oluşan, tuğladan yapılmış hamamlar tartışma ve buluşma yeriydi. Buhara'da on dört hamam vardı.

Buhara Hanlığı belli bir dönemde, Müslüman dünyanın geri kalanında (Osmanlı İmparatorluğu, Mısır...) modern düşüncelerin ve tekniklerin giderek kendilerini kabul ettirdiği ve büyük şehirleri, örneğin 19. yüzyıl ortasının İstanbul veya Kahire'sini Avrupa görünümünde kentlere dönüştürdüğü 19. yüzyılda, Batı dünyasından neredeyse tamamen kopuk bir İslam uygarlığı adacığı oluşturmuştu. İstanbul veya Kahire'yi ziyaret etmek Avrupa'nın doğu sınırlarında bir gezintiye çıkmak gibiydi; buna karşılık Buhara seyahati neredeyse hiç bilinmeyen, henüz 19. yüzyıla girmemiş bir evrene yapılan tehlikeli bir seferdi.

7

Bir Efsanenin Sonu

1864'te Rusya kutsal Türkistan şehrini ele geçirir. 1865'te Ruslaşma sırası Taşkent'e gelir; 1868'de Semerkand Çarlığa bağlanır ve boyun eğmek zorunda kalan Buhara Rus protektorası haline gelir.

Buhara'ya 1888'de ulaşan demiryolu artık herkese açılan şehre ölümcül bir darbe indirir.

Özbeklerde inanılan bir rivayete göre, egemenlikleri, Frenklerin onların ülkesinden hiçbir zarar görmeden çıkabildikleri gün sona erecektir.

Modesto Gavazzi

Hive ve Buhara vahalarını ele geçirmek üzere Hazar denizi kıyılarından yönetilen seferlerin başarısızlığı Rus Çarlığı'nın bir başka taktik izlemesine ve iki hanlığı kıskaca almasına yol açmıştı. Rusya ile hanlıklar arasındaki doğal sınırı oluşturan Amu Derya nehri boyunca sıralanan kalelerin çoğalması Rusya'nın konumunu güçlendirmişti. Hokand Hanlığı'nın kuzey sınırını koruyan Ak Mescit kalesi 1853'te alındı. Yıllar geçtikçe Rusların ilerlemesi belirginleşiyordu. 1864'te Avrupalı güçlerin gözünde Sen Petersburg'un, "yarı vahşi göçer halklar"ın yaşadığı doğu sınırındaki eyaletleri uygarlaştırma gibi bir görevi vardı. Aynı yıl Rusya, Bahaeddin

Nakşibend'le birlikte Orta Asya tasavvufunun en büyük siması olan Ahmed Yesevi'nin türbesinin bulunduğu kutsal Hazret şehrini ele geçirdi. Büyük siyasi ya da stratejik önemi olmasa da, bu harekât Orta Asya Müslümanları ve Buhara üstünde derin bir etki yaptı. Ruslar tarafından yeniden Türkistan adı verilen Hazret, bu mutasavvıfın türbesi nedeniyle "küçük bir Buhara" gibiydi ve geçimlerini buraya yapılan ziyaretlerle sağlayan din adamları Buhara'ya sığınmak zorunda kaldılar; kısa bir süre sonra Çarlık ordularının eline geçen diğer şehirlerdeki müritler de onları izledi.[1] 1865'te Ruslaşma sırası Taşkent'e geldi ve bir müddet sonra Taşkent, yeni Türkistan eyaletinin başkenti oldu. 1868'de Semerkand Çarlığa bağlandı ve boyun eğmek zorunda kalan Buhara Rus protektorası haline geldi. Şehrin koruyucu evliyasına yapılan dualar sonuçsuz kalmıştı. Hanlığın büyük bölümü ve Hocent, Ura-Tube (İstaravşan) gibi fethedilen son topraklar da Rusya'ya katıldı. Rus tüccarlara, hanlıktan serbest geçiş ve ticari acenteler açma olanağı gibi büyük ticari kolaylıklar tanınmıştı. Yine de diğer hanlıkların başkentlerinden farklı olarak, sadece Buhara bazı ayrıcalıklarını koruyordu. Bu, Muzaffer Han'ın gösterdiği işbirliğinin ve Rus birliklerinin surlarından içeri asla girmediği bu şehrin hâlâ koruduğu saygınlığının ödülü olmalıydı. Ama diplomatik gerekçeler de belirtilmektedir; Sen Petersburg'un Orta Asya'nın tamamını ele geçirmediğini İngilizlere göstermek ve Londra'nın Afganistan'da daha fazla yayılmasını teşvik etmemek için şehir kâğıt üstünde bağımsız kalmıştı. Sonuçta, Rusya'nın Buhara'yla ilişkileri Rus Dışişleri Bakanlığı'nın yetki alanında kalacaktı; oysa Türkistan'ın geri kalanı Savaş Bakanlığı'nın yönetimine verilmişti.[2]

Yirmi yıl sonra şehre ulaşan demiryolu Buharalılar için protektoradan daha acılı bir sınava yol açtı. Diğer yandan demiryolu Orta Asya'ya yolculuk koşullarını değiştirerek tüccarları ve seyyahları sevindiriyor, ama Karakum çölünün kumları arasındaki tehlikeli maceraların düşünü kuranlara da belli bir nostalji yaşatıyordu. Döşenen raylar, daha önce de gördüğümüz gibi, öncelikle çöle barış getirmeye ve Türkmen aşiretlerine boyun eğdirmeye yönelik bir savaş makinesiydi. Hazar denizi kıyısındaki Krasnovodsk limanını

Merv vahası üzerinden Novaya Buhara'ya [Yeni Buhara] bağlayan hat 1888'de tamamlandı. Garın da içinde yer aldığı Yeni Buhara, demiryolunun ve uygarlığın soylu şehrin surlarını aştığını görmek istemeyen Han'ın talebi üzerine, eski şehrin 15 km. uzağında kuruldu. Karakum çölünden geçen demiryolunun yapımı Avrupa ve Hindistan'da büyük bir ilgi ve hayranlıkla izleniyordu. 23 Ekim 1886'da coşkulu bir gazeteci *L'Illustration*'da şöyle yazdı: "1886 yılı, tasarımındaki gözüpeklik ve getireceği sonuçların önemiyle Süveyş kanalının açılması, Okyanus ötesi telgraf hatlarının kurulması ve Pasifik demiryolunun yapımıyla aynı düzeyde yüzyılımızın tarihi içinde yer alacak bir girişimin tamamlanışına tanık olacak. Rusların Orta Asya bozkırlarında yaptıkları demiryolu birkaç gün içinde Amu Derya, yani eski adıyla Oxus kıyılarına ulaşacak ve Hindistan kapılarına varacak." Bu girişimin, Rusların Hindistan İmparatorluğu'nun sınırlarına durmadan yaklaştığını gören İngilizlerde belli bir kaygı uyandırdığından kimsenin kuşkusu yoktu. Ama Fransız gazeteci bir turist gibi düşünüyor ve şu sonuca varıyordu: "Kısa bir süre sonra posta treniyle Semerkand'a gidilecek ve turizm rehberlerimizde Timur'un mezarı da yer alacak..."

Asya'nın en düşman bölgelerinden birinden geçen bu demiryolunun yapımı Rus mühendisleri açısından ürkütücü bir sınavdı. Trans-Hazar hattının açılış töreni için Mayıs 1888'de Semerkand'a davet edilen bir Fransız, Napoléon Ney, yaptığı Krasnovodsk-Semerkand tren yolculuğunun çok ayrıntılı bir betimlemesini ve bu hattın yapımının tarihçesini bırakmıştır. Fransa ile Rus Çarlığı arasındaki iyi ilişkiler nedeniyle, Fransızlar çalışmaların nasıl ilerlediğini görmek üzere Orta Asya'ya gitmelerine izin verilen ender Avrupalılardandı. Napoléon Ney'in yazdığına göre, Ekim 1887'den beri Sen Petersburg'un yabancılara verdiği on altı özel izinden on ikisini Fransızlar almıştı. Hattın açılışına katılmak isteyen meşhur Vámbéry'nin izin talebi bile Rus karşıtı tavırları nedeniyle reddedilmişti.[3] Bu projenin mimarı olan General Annenkov, güvenlik nedeniyle özgün ve etkili bir strateji geliştirmişti. "Hareketli kamp"a dönüştürülen tren, işçilerin ve askerlerin kaldığı özel vagonlarla donatılmıştı ve raylar döşendikçe ilerliyordu. İki katlı bir vagon

yapılmıştı ve ısıtma tertibatı olan bütün vagonlar arasında iletişim vardı. En önde, Türkmen saldırılarına karşı koymak üzere bir zırhlı araç yer alıyordu. "Hareketli kamp"a her gün erzak, ray ve travers ikmali yapılıyordu. Üstelik Astrakhan'la her türlü iletişimin kesildiği ve Volga'nın donması nedeniyle Hazar denizi üzerinden Krasnovodsk limanına malzeme taşınmasının olanaksızlaştığı aylar düşünülerek, her tür erzak stoğu yapılmıştı. İlerleme olağanüstü bir hızla başarılmıştı: Merv-Semerkand bölümünde günde 8 km. hat döşeniyordu. Hazar denizini Buhara'dan ayıran 1.000 km.'lik mesafe sadece 3 yılda aşılmıştı. Ama çıkan sayısız güçlükler durmadan yeni yaratıcılıklar gerektiriyordu. Çölde ne yakacak, ne de su bulunduğundan, lokomotifler Bakû'den getirilen petrol artıklarıyla çalıştırıldı. Hat, su kaynaklarının bulunduğu Kopet Dağı'nın 10 km. ilerisine geçince, Ruslar kanallar veya dökme borularla taşınan suyun toplandığı istasyonlar yaparak su sorununu da çözdüler. İçme suyunun bulunmadığı Hazar denizi kıyısındaysa deniz suyu arıtıldı.[4]

Trans-Hazar demiryolu yapımı tarihinin en zorlu iki dönemi, Merv'den sonra kum tepeleriyle kaplı 63 km. uzunluğunda bir bölgenin geçilmesi ve Amu Derya'nın aşılması oldu. Şiddetli rüzgârlarla günde 1-2 m. yer değiştirebilen hareketli kumlar demiryolunun en büyük düşmanıydı ve Rus mühendisler bu felakete karşı iki savunma yöntemi geliştirdiler: Yolu koruyacak ahşap duvarlar yaptılar ve Napoléon Ney'in Gaskonya'daki kum tepelerinde yetişen deniz çamına benzettiği bir bitki olan saksaulu, kumu tutsun diye çok büyük miktarlarda ektiler. Yine de fırtınaların ardından hattı kaplayan kumları süpürmek gerekiyordu.[5]

Buhara Hanlığı'nın ilk şehri olan Çarcou hizasına gelindiğinde, demiryolunun karşısına 2 km. genişliğindeki Amu Derya çıktı. Bu olağanüstü nehre olağanüstü bir eserle yanıt vermek gerekiyordu. Ellerinde kalıcı bir köprüyü hızla yapabilecek yeterli çelik olmadığından, Ruslar geçici bir ahşap köprüde karar kıldılar. Beşer beşer birleştirilip yatay ve çapraz parçalarla bağlanan 3.300 temel kazığı, uzunluğu 2.075 m.'yi bulan köprünün ayaklarını oluşturdu. Kazıklar, nehrin yatağını oluşturan balçık ve kum katmanının al-

tındaki sıkışık kil tabakasına tespit edildi. Köprünün ortasında, nehir ulaşımını kesmemek için, sallar üzerine yerleştirilmiş açılıp kapanabilen bir bölüm vardı. Raylar sığ suların yüzeyinden yaklaşık 10 m. yukarıdaydı.[6]

Bu engel de aşılınca Orta Asya artık Rusya'ya bağlanmıştı. Sen Petersburg'dan Uzunada'ya, Hazar denizi kıyısındaki Krasnovodsk limanına 5 günde gidiliyor, sonra saatte yaklaşık 50 km. hızla iki günde Semerkand'a ulaşılıyordu.

Napoléon Ney Uzunada limanının çok faal bir yer olduğunu gözlemledi. Trans-Hazar Demiryolu İdaresi tarafından on iki yükleme-boşaltma iskelesi yapılmıştı ve her gün pamuk yüklü bir gemi limandan ayrılıyordu. Geniş hangarlarda pamuk balyaları ve Çin'den gelmiş çay sandıklarını gördü, ama asıl dikkatini çeken bir Fransız açısından ilginç bir ayrıntıydı: Lüks marangozluk işlerinde kullanılan pahalı bir kaplama malzemesi olan bir ceviz uru yükünün üzerinde "Buhara'dan Marsilya'ya" yazılıydı.[7]

Demiryolu Orta Asyalıları, özellikle de bunu şeytanın marifeti, kâfirlerin şeytan icadı olarak gören en dindarlarını hemen büyük bir korkuya düşürdü. Bu kapalı hanlığa 19. yüzyıl henüz girmemişti ve Buharalıları kaygılandıran tek icat demiryolu değildi. Telgraf ve tramvay da ayn ölçüde korku uyandırmıştı. Bu konularda farklı tepkiler gösterildi. Bazı tüccar veya hacı Buharalılar çıkarlarına uyan demiryolunu benimsediler, diğerleri ise karşı çıkamadıkları demiryolu hiç yokmuş gibi davrandılar. Bu arada demiryolu Buhara'ya binlerce Rus yerleşimci getirdi. Asıl büyük dönüşüm buydu. 1896'da Yeni Buhara'da 12.000'den fazla Rus uyruğu ve 8.000 asker yaşıyordu; 1. Dünya Savaşı'nın başında sayıları neredeyse 50.000'i bulmuştu.[8] Yasak şehir efsanesi yine de yaşıyordu. Şeriatın ve Han'ın kanunlarının hüküm sürdüğü feodal Buhara surlarının arkasına çekilmiş, tek başına ayakta duruyordu.

Trenin hizmete girdiği 1881'den itibaren, Buhara yolculuğu değişti; hatta bu durum şehrin çekiciliğinin bir bölümünü de alıp götürdü. Artık birçok Avrupalı seyyah açısından Buhara bir hedef oluşturmuyor, hatta bazıları orada hiç durmadan yollarına devam ediyorlardı. Örneğin Fransız maceracı G. Bonvalot'nun ilgisini

Buhara'dan çok, Karakum çölünü demiryoluyla değil deve sırtında geçmek ve henüz keşfedilmemiş Pamir dağları çekiyordu. Bonvalot Orta Asya'ya geldiğinde demiryolu Merv vahasına kadar ulaşmıştı ve bu şehirle Buhara arasındaki mesafenin hâlâ kervanla katedilmesi gerekiyordu. Temmuz ayının ortasına gelinmişti ve Bonvalot sıcaklığın gölgede yaklaşık 46°'yi bulduğunu, kuzeyden kavurucu bir rüzgâr estiğini kaydediyordu. Bununla birlikte kolaylık peşinde olmayan maceracı, treni küçümsüyordu: "Size Merv-Semerkand yolunu betimlemeyeceğiz, buna gerek yok, çünkü Merv'de bir tren bileti alıp vagona binmek yeterli oluyor. Eğer susadıysanız vagon restorana gidiyorsunuz, hepsi bu kadar işte..." Bonvalot Buhara'ya bir göz bile atmadan Semerkand'a geçti.

19. yüzyıl sonuna gelindiğinde seyyahlar Karakum çölünü artık sadece vagon penceresinden betimlemektedir. Leydi Macartney 1898'de yolculuğun hattan geçen sürüler tarafından sık sık kesildiğini, ama büyük deve kervanlarının İran dağlarına doğru gitmeye devam ettiklerinin trenden görülebildiğini kaydeder. Ziyaret etmek istediği Buhara'ya ancak birkaç satır ayırıp, gardan gördüklerini nakletmekle yetinir.[9] Hiç konaklamadan önünden trenle geçilen Buhara hüzünlü bir şehir haline gelmiştir artık... Özellikle de bir zamanlar yasak olan bu şehrin 19. yüzyıl başı Londra'sında uyandırdığı tutkular düşünülürse...

Buhara Kaderiyle Başbaşa

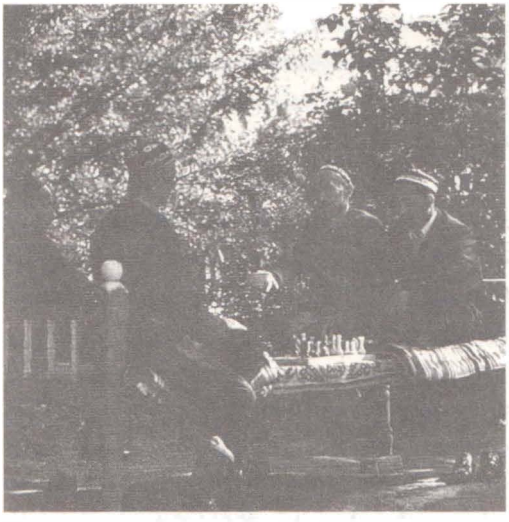
Buhara'ya 1868'den sonra giden ve artık ne Han'ın öfkesi, ne de celladın eline düşmek korkuları kalan seyyahlar ziyaretleri sırasında neredeyse mutlak bir özgürlükten yararlandılar. Bu seyyahlar, şehrin ve hanlığın tarihinin öğrenilmesi konusunda çok çaba harcayacak N. F. Sitnyakovskiy, I. T. Poslavskiy ve V. Barthold gibi Rus şarkiyatçılardan kısa süre önce Buhara'ya gelenlerdi.[10] Bu ilk seyyahların çoğu Rus, bazıları ise Avrupalı'ydı. Onların anlatıları, giderek kitlesel halde gelen Rus yerleşimciler, demiryolu ve Batı uygarlığıyla fizyonomisi değişmeye başlayan bir şehrin son yıllarına tanıklık etmektedir. Fransız Napoléon Ney, dikiş makinelerinin ve

Buhara çarşısında büyük başarı kazanan petrol lambasının şehre gelişini izler. Aynı şekilde, Moskova dükkânları gibi cephesi camlı ve Avrupa imalatı malların vitrinde sergilendiği bir dükkânın açılması büyük yankı uyandırır.[11]

Taşkent ve Semerkand'dan gelip 1873'te, demiryolu henüz ulaşmadan şehri ziyaret eden Eugène Schuyler, Buhara'yı neyin meşhur ettiğini ve bu şehrin hangi konularda Maveraünnehr'in diğer vaha-şehirlerinden ayrıldığını anlamaya çalışan dikkatli bir gözlemcidir:

> Asyalıların Buhara'ya kafalarında verdikleri yüksek mevki (şehre, kuşkusuz dini nedenlerle, resmen el-Şerif denmektedir) üzerimde tatsız bir izlenim bırakan konfor eksikliğine rağmen, beni şaşırtmadı. Sokakta yürümeye başladığınız anda burasının bir başkent olduğunu hemen fark etmemenize olanak yok. Koşum takımları zengin, bakımlı atlara binmiş şık giyimli insanlar, çarşı meydanında başıboş dolaşan işsiz bir kalabalık, şehirde sokakların aşırı darlığı ve evlerin yüksekliği, çok sayıda çarşı ve buralarda her gün sanki pazar günüymüşçesine süren büyük alışveriş Buhara'nın bir *metropolis* olduğunu gösteriyor.
>
> Orta Asya şehirleri, aynı dolambaçlı sokakları, yüksek kil duvarları ve sonunda gözünüzü rahatsız etmeye başlayan eşrenklilikleri, her yerde düz damlı aynı penceresiz evleriyle genellikle birbirine benzer; ama Buhara'da diğer şehirlere göre daha kişisel bir fazlalık var sanki. Evler genellikle iki katlı ve kimi zaman çardaklı, oyma korkuluklu balkonlarla donatılmışlar. Bahçelerin az sayıda olduğu anlaşılıyor; cami havuzlarının etrafında ve iki ya da üç kanal boyunca sıralananlar sayılmazsa, ağaca da ender rastlanıyor; bütün bunlar bu şehre Taşkent veya Hokand'dan çok farklı bir görünüm kazandırıyor.[12]

Ama zaman değişse de, Bahaeddin Nakşibend'in türbesi Buhara'nın dini hayatındaki merkezi yerini korumaktadır. Türbe ziyareti (hac) hâlâ bu şehre yapılan her türlü yolculuğun vazgeçilmez bir yönünü oluşturmaktadır. Şehri 1870'lerde ziyaret eden L. P. Kostenka ve N. A. Maev bu haccı ayrıntılı bir biçimde betimlerler.[13] Bununla birlikte bu ziyaretler belli sürprizleri de barındırmaktaydı. Türbeye derviş ya da molla kılığına girmeden giden



Orta Asya hayatının en keyifli anlarından biri: Başlarında geleneksel takkeleri olan *doppi*'yle yatağa benzeyen bir divana rahatça yerleşmiş Özbekler çayhanede oturmuş, çay içip satranç oynuyorlar. Fotoğraf: T. Zarcone, 1994.

Schuyler bu sürprizlerden biriyle karşılaştı. Saklanmasına gerek yoktu; herkesin bilgisi dahilinde ve gözleri önünde Buhara'nın kutsal koruyucusunu ziyaret etti. Ama birçok Müslümanın, hükümdarlarının Rusya'yla imzaladığı barışı hiçbir zaman kabul etmediğini bilmiyordu. Üstelik türbe muhalefetin ve dini tutuculuğun merkezi konumundaydı; 1868'de Han'ın hazır bulunmadığı bir mecliste Buharalı mollaların Ruslara karşı cihadın farz olduğunu duyuran bir fetvayı yayınlamak için bu yeri seçmeleri de bunu gösteriyordu. Bir molla türbeye yaklaşan Schuyler'in yabancı olduğunu fark etti. Molla Schuyler'in kulağına kendisini öldürmeyi düşündüğünü mırıldandı. Ama Schuyler'in rehberleri olaya müdahele ettiler ve mollanın Schuyler'i taşlamasını engellediler. Molla dayak yedi. Sonunda kalabalık öylesine tahrik olup öfkelendi ki, Schuyler silahlı olduğunu göstermek için havaya bir el ateş etmek zorunda kaldı.[14] Sadece on yıl önce, Vámbéry'nin hanlıkta kaldığı sıralarda böyle bir sahne hayal bile edilebilir miydi?

Ama Buhara, Müslümanları büyülemeye devam ediyordu. Örneğin Orenburg'lu bir Tatar seyyah, Zahireddin Bigi 1893'te yaptığı yolculuk hakkında ilginç bir tanıklık sunmaktadır. Bigi Krasnovodsk'tan yola çıkarken, demiryolunu kullanan yolcuların çeşitliliği karşısında şaşırır: Ruslar, Yahudiler, Ermeniler, Kırgızlar, Karakalpaklar, Sartlar,[15] Hintliler, Tacikler, Afganlar, Tatarlar, Türkmenler, Nogaylar ve hatta Çinliler. Karakum, hiçbir hayat

belirtisine rastlanmayan kum okyanusuyla, trenden görüldüğü kadarıyla bile etkileyicidir. Bigi, Rusların yerle bir ettikleri Türkmen şehri üzerine kurdukları yeni Merv şehrini keşfeder, sonra Rus siyasi görevlisinin ikamet ettiği ve Rus firmalarının toplandığı Yeni Buhara'ya ulaşır.[16] Zahireddin Bigi, "soylu olmayan Buhara" ile "Soylu Buhara"yı birbirinden ayıran mesafeyi, çok sayıda bahçenin ortasından geçen, tamamen taş döşeli yeni bir yolda, üstü açık bir arabayla katettiğini yazar. Bu Ruslaşmış Tatarın deneyimi şaşırtıcıdır, çünkü hem yabancı hem Müslüman olarak ikili bir kimliğe sahiptir. Böylelikle gece olduğunda şehrin kapıları bütün Buharalılara kapanırken onun içeri girme izni vardır, çünkü "bu kural Rusları ve başına şapka giyenleri kapsamaz." Bigi ise hem Rus uyruğudur, hem de başında şapkası vardır...

Zahireddin Bigi Nogayların kervansarayına yerleşmeyi tercih eder ve uzun süredir ziyaret etmek istediği şehri keşfe çıkar. Onu Tataristan'dan yollara düşüren, Buhara'nın İslam ilahiyatının başkenti olarak kazandığı ündür. Ama mollaların çoğunun cahil olduğunu, evliya türbesinin hacıların yaptığı bağışlarla geçinen bir çıkarcılar çetesinin elinde bulunduğunu ve bir mali yatırım haline gelmiş medrese hücrelerine artık parasız suhtelerin giremediğini, medreselerdeki eğitimin de o şanlı geçmişteki düzeyle hiçbir ilgisi kalmadığını kısa zamanda anlar. Kendisini isyan ettiren sorunların hepsini, özellikle de medreseler konusundaki sorunları bir bir sıralayan Zahireddin Bigi daha fazla devam etmeye cesaretinin kalmadığını itiraf eder. Bu medreselerin dersanelerinde hayatlarını harcayan on bin suhteyi düşünür ve bu durumdan mollaları sorumlu tutar. Buhara'ya o kadar coşkuyla gelen Bigi şehirden kalbi kederle dolu olarak ayrılır.

Ama Buhara için yeni bir tarih, yüzyıla girişinin ve modernite-le karşılaşmasının tarihi başlamaktaydı. Şehirde Ahmed Daniş gibi aydınlanmış düşünürler yok değildi; Ahmed Daniş 19. yüzyıl başından itibaren Batı kültürü ve biliminin öğrenilmesini teşvik etmiş ve hem İslam'da, hem de medreselerde reformu vazetmişti. Daniş, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başının Sadreddin Ayni ya da Abdurrauf Fitrat gibi modernist entelektüellerinin (*cedid*) ilham kaynağı oldu.


1997'de Orta Asya
RUSYA
Troitsk
Omsk
Orenbourg
Orsk
Akmola
Semipalatinsk
MOĞOLİSTAN
Astrakhan
KAZAKİSTAN
BALKAŞ GÖLÜ
Mahaçkale
ARAL DENİZİ
Kızıl-Orda
Urumçi
HAZAR DENİZİ
Alma-Ata
AZERBAYCAN
ÖZBEKİSTAN
Bişkek
KIRGIZİSTAN
ÇİN
Urgenç
Bakû
Taşkent
Krasnovodsk
Andıcan
Hokand
TÜRKMENİSTAN
Buhara
Semerkand
Kaşgar
Çarcou
Karşi
TACİKİSTAN
Aşkabad
Duşambe
Merv
Termez
Tahran
İRAN
AFGANİSTAN
PAKİSTAN
N
0
300 km

Sonsöz

Buhara, SSCB parçalandığından beri, onlarca yıl süren sovyetik yönetimin ve İslam karşıtı baskıların yaraladığı "Doğulu kimliği"ne yeniden kavuşmaya çalışıyor. Bu taş şehir gerçi seyyahın imgelemine hâlâ seslenmeyi başaran tek şehir; ama seyyahın öncelikle öteki şehri, insanların gönlünde gizli "Doğulu kimliği" arayıp bulması önem taşıyor.

Altmış beş yıldan fazla bir süre, aslında Kızıl Ordu'nun Buhara'ya girdiği tarih olan 1920'den Perestroyka'nın son yıllarına, 1989 ve 1990'a kadar, şehir hep gözetim altında tutuldu. Hanların eski başkentinde modern turizm haliyle Sovyetler yönetiminde belirdi, ama güzergâhları iyice işaretlenmiş, otelleri önceden rezerve edilmiş, güdümlü bir grup turizmi söz konusuydu. Biraz daha geniş bir özgürlükten yararlanabilen az sayıdaki bireysel yolcu da (yine de yetkililere kesin bir güzergâh bildirmeleri ve yabancılara ayrılmış otellerde konaklamaları gerekiyor, asla yöre sakinlerinin evlerinde kalamıyorlardı) artık hanlık polisinin değilse de, KGB ajanlarının baskısını yaşıyordu. Bir açıdan durum hiç değişmemişti ve Sovyet eserleri sayesinde artık daha iyi tanınsa da Buhara hâlâ gizemini koruyordu.

Sovyet dönemi Orta Asya İslamı ve kültürü açısından dramatik bir süreçti. Şehrin ve bütün Orta Asya'nın şanını oluşturan İslami kurumların çoğu (medreseler, camiler, hankâhlar, vakıflar) 1924-

1930 arasında çökertildi ve Marksizm adına din üzerinde baskı uygulandı. Stalin döneminde göreli bir dini hoşgörüye, İslam'a devlet tarafından el konması ve "ruhani yönetimler" (Orta Asya ruhani yönetimi Taşkent'te üslenmişti) oluşturulması eşlik etti. Ama 1960'larda, Kruşçev döneminde din karşıtı kampanyalar yeniden güç kazandı. Eski Buhara'nın İslami ve kültürel geleneklerinin geri gelmesi için Perestroyka'nın sonunu, özellikle de SSCB'nin parçalanmasını ve Özbekistan'ın 1991'de bağımsızlığını ilan etmesini beklemek gerekecekti. Ama Sovyet ara dönemi derin yaralar bıraktı.

Bir diğer kültürel felaket, eski hanlığın 1924'te tartışmaya açık bir etnik ve dilsel temel üzerinde, resmi dilleri Özbekçe (Türk dili) ve Tacikçe (İran dili) olan iki cumhuriyet, Özbekistan ve Tacikistan arasında paylaştırılması olmuştu. Bunun sonucunda entelektüel seçkinlerin çoğu Buhara'dan ayrılıp, Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne yerleşmeyi tercih etti. Yine de bugün şehir, Semerkand'la birlikte, Özbekistan Cumhuriyeti içindeki başlıca İran dili ve kültürü adacıklarından biri olmayı sürdürmektedir.

Açık kalan tek medrese olan Mir Arap Medresesi, Sovyet döneminde (1945'ten itibaren) sınırlı bir personel ve öğrenci sayısıyla çalışmış ve 1991'den sonra eski saygınlığına kısmen yeniden kavuşmuştur. Ama artık Buhara Orta Asya İslamı'nın başlıca şehri değildir; onun yerini yeni Özbekistan Cumhuriyeti'nde ruhani yönetimin merkezi olan Taşkent almıştır. Üstelik bugün Fergana bölgesinde, Andican, Hokand ve Namengan şehirlerinde İslam'ın etkinliği çok daha belirgindir. Sovyet baskısı, eski Buhara Hanlığı'nın dağlar tarafından daha iyi korunan kısımlarından çok, eski başkentte hissedilmiştir. 1994'te Orta Asya'da, yarısı Özbekistan'da olmak üzere, 7.800 cami açılmıştı. Buhara'da Bahaeddin Nakşibend Türbesi 1989'da Müslümanların ibadetine yeniden açıldı ve 1993'te düzenlenen büyük bir uluslararası gösteriyle evliyanın itibarı resmen iade edildi. Kısa bir süredir şehrin koruyucu evliyasının türbesi eski işlevlerine yeniden kavuşmakta, Buharalılar ve bütün Orta Asya'dan gelen hacılar için yeniden bir toplanma yerine dönüşmektedir. Ama burası artık Nakşibendiyye tarikatının merkezi değildir. Çünkü tasavvuf, bütün Orta Asya'da olduğu gibi, Buhara'da da çok gerile-

miştir ve sadece çok yaşlı bir şeyh bize sufilerin hanlara öğüt verdiği ve yüzlerce müritlerinin olduğu dönemleri hatırlatabilmiştir. Ne kadar garip görünürse görünsün, Nakşibendiyye tarikatı bugüne dek bu şehirde değil, Taşkent'te ve Fergana'nın (eski Hokand Hanlığı) başlıca şehirlerinde varlığını korumayı başarmıştır. 1995-1996 yıllarında Özbekistan'da yürüttüğümüz iki senelik araştırmalarda saptayabildiğimiz budur.

Bugün Buhara'ya artık deve kervanlarıyla gelinmiyor. Karayollarında bir değişiklik yok, ama artık Kazak bozkırı, Türkmen çölü veya Hindu Kuş arabayla ya da trenle aşılıyor. Buhara'da küçük bir havaalanı da bulunduğu için yolcular özellikle de uçağı tercih ediyorlar; havaalanı da yakın bir zamanda büyütülecek. Sovyet şehri, eski şehrin surlarının dışına yayılarak sanki ona bir özgürlük alanı bırakmış. Bu nedenle eski şehri ziyaret eden yolcu, özellikle sarıklı suhteler yeniden belireli ve camiler çoğalalı beri, insanı bir iki yüzyıl geriye götüren hoş bir izlenime kapılıyor. Semerkand, Hive veya Hokand'la karşılaştırıldığında, Buhara tarihi merkezini koruyabilmiş ve eski şehirle sovyet banliyösü arasında belirgin bir sınırı olan ender Orta Asya şehirlerinden biridir. Modern şehircilik görünümünü bozmamıştır ve gece olduğunda şehir merkezi hanların çağını, şehir kapılarının sürgülenip sokakların ıssızlaştığı dönemleri çağrıştıran bir sükûnete bürünür.

Bununla birlikte, şehir Orta Asyalıların gönüllerinde İslam'ın simgesi olarak kalsa da, "Doğulu kimliği"ni yitirmiştir. İslami Doğu'ya alışkın bir yolcunun bu konuda aldanmasına olanak yoktur. Gerçekten de Buhara'nın hassas merkezi olan çarşısı artık 19. yüzyılın sonunda Marki de Croizier'nin betimlediği çarşı değildir; ne de bugün Lahor, Kaşgar, Tebriz veya İstanbul'da görülen çarşılara benzer. Eski Tak-i Zergeran [Kuyumcular Çarşısı] ve Tak-i Tilpak Furuşan'da [Şapkacılar Çarşısı] çoğunluğu turistlere yönelik birkaç dükkândan başka bir şey kalmamıştır. Büyük çarşı sur dışına taşınmış ve hiçbir çekiciliği olmayan bir tür büyük hangara yerleştirilmiştir. Dikkat çekiciliklerini yitirmiş mallar da artık Hindistan ve Çin'le yapılan kervan ticaretinin ürünleri değildir.

Demek ki bugün eski Buhara şehri, bir zamanların o gürültülü ve alacalı bulacalı çok büyük çarşısı değildir; daha çok geçmişin

şaşırtıcı bir biçimde korunduğu, harikalardan ve hüzünden oluşan tuhaf bir müze görünümündedir. Özbekistan bağımsızlığını kazandığından beri, belediye şehrin tarihi merkezinin yeniden hayat bulması için belli bir çaba harcamaktadır. Yine de onlarca yıl süren Sovyet yönetiminin izlerini silmek zordur. Leb-i Havz çekiciliğini korumuştur. Orada hâlâ Özbek pilavının tadına bakabilir, havuz kenarına rahatça yerleşip yeşil veya siyah çayla susuzluğunuzu giderebilirsiniz. Ama Vámbéry ve Croizier'nin betimlediği şaşırtıcı çay çeşitleri nerededir? Buhara'nın zenginliğini oluşturan her şey, İslam ve ticaret, Sovyet kasırgası tarafından sürüklenip götürülmüştür.

Yine de son yıllarda şehri ziyaret eden yolcular, Buharalıların atalarından Sovyet iktidarının kökünden kazıyamadığı tavır ve âdetleri devraldıklarını fark edebilmişlerdir. Çünkü genellikle uzlaşmaz, hatta hoşgörüsüz bir tavra sahip olarak betimlenen İslam, ne kadar çelişkili gelirse gelsin, Müslümanları çok konuksever, yabancıya saygılı, onun en küçük ihtiyaçlarına bile özen gösteren ve onunla konuşmaya meraklı insanlar haline getirmektedir. 19. yüzyıl başında İngiliz Alexander Burnes, "Buharalıların, genelde tüm Orta Asya halkları gibi, yabancıyı her an ağırlamakta ve ona en iyi biçimde davranmakta kusur etmediklerini" yazar. Buhara'nın yüzyıllarca gayrimüslimlere yasaklandığı ve bazı Hıristiyanların orada idam cezasına çarptırıldığı ya da din değiştirmeye zorlandığı düşünülürse, garip bir tavırdır bu. İslam çelişkilerden oluşan bir din midir? Birçok İslam mı vardır? Yoksa İslam'ı yaşamanın ve uygulamanın birçok biçimi olduğunu mu söylemeliyiz?

Ve son olarak 19. yüzyılın şehriyle Sovyet döneminin şehrini karşılaştırdığında hüzne kapılan yolcu nasıl teselli bulabilir? Özbekistan'ın ve Buharalıların, şehre İslami Doğu'nun en büyüleyici cazibelerinden birini kazandırmış o yitik "Doğulu kimliğin" yeniden doğmasını sağlayacaklarını umut etmekten başka verilebilecek hiçbir teselli yoktur aslında. Bugün yolcunun imgelemine hâlâ seslenen Buhara, yitik "Doğulu kimliğin" taştan Buhara'sıysa, yolcunun ilk yapması gereken öteki Buhara'yı, gizli "Doğulu kimliğin" Buhara'sını, Sovyetler'in hiçbir zaman egemen olamadığı gelenekleri barındıran Buhara'yı, gönüllerin Buhara'sını aramasıdır.

Kronoloji

MS 4.-5. yüzyıllar	Buhara'da bulunan, Sogd dilinde yazılı ilk sikkeler.
5. yüzyıl	Araplar Buhara'yı fethettiğinde şehir Sogd hanedanı Buharhüdalar'ın egemenliği altındadır; bu hanedanın 9. yüzyıla kadar hüküm sürmesine izin verilir.
673-764	İlk Arap fatihi Ubeydullah bin Ziyad bin Abihi Buhara'ya gelir.
712-713	Arap hükümdar Kutaybe bin Müslim Bahili Buhara'nın ilk camisini yaptırır.
874-992	Başkenti Buhara olan Samaniler hanedanı kurulur.
943	Nerşahi ilk Buhara tarihini yazar (Arapça).
992	Şehir Karahanlıların denetimine girer.
1220	Buhara Cengiz Han tarafından fethedilir.
1261	Şehrin belli başlı evliyalarından, Kübrevi mutasavvıf Seyfeddin Baherzi'nin ölümü.
1273, 1276	Moğolların yeni yağmaları.
1316	Şehir İran Moğolları tarafından yağmalanır.
1333	Arap seyyah İbn Battuta Buhara'yı ziyaret eder.
1370	Buhara Timurluların denetimine girer.
1389	Nakşibendiyye tarikatının kurucusu ve Buhara'nın koruyucu evliyası Şeyh Bahaeddin Nakşibend'in ölümü.
1500	Özbek Şeybani Han Buhara'yı ele geçirir. Şeybani hanedanının başlangıcı.
1557-1598	Buhara, Şeybani hükümdarı Abdullah Han'ın yönetiminde görkemli bir çağ yaşar.
1558	Korkunç İvan'ın temsilcisi sıfatıyla gelen, Londra tüccarlarının temsilcisi Anthony Jenkinson Buhara'da kalır.
1599	Canoğulları hanedanının iktidara gelişi.
1681	Şehir, komşu Hive Hanlığı tarafından yağmalanır.
1723	Buhara Kazak göçerler tarafından yağmalanır.
1740	Buhara İranlılar tarafından yağmalanır.

1785	Mangıt hanedanından ilk hükümdar olan Şah Murad'ın Buhara tahtına çıkışı.
1800-1826	Haydar Han'ın saltanatı.
1820	Rus Aleksandr Negri'nin yönetimindeki heyetin (yanında E. K. Meyendorff, E. A. Eversmann, vb de vardı) Buhara'ya gelişi.
1823	İngiliz William Moorcroft Buhara'da kalır.
1826	Hüseyin Han'ın, sonra da Ömer Han'ın saltanatları.
1827-1860	Nasrullah Han'ın saltanatı.
1829	İngiliz Arthur Conolly'nin Buhara'da ilk kalışı.
1832	İngiliz Alexander Burnes görevli olarak Buhara'ya geliyor.
1833-1834	Savoia'lı Jean-Jacques Pierre Desmaisons Buhara'da kalır.
1838	İngiliz Charles Stoddart Buhara'da kalır.
1839	Hive'ye karşı Rus seferi başarısızlığa uğrar.
1840	Arthur Conolly ikinci kez Buhara'da kalır.
1841	Rus N. Hanikov görevli olarak Buhara'ya gelir.
1842	İngiliz subaylar Charles Stoddart ve Arthur Conolly idam edilir.
1843-1845	Alman Joseph Wolff iki kez Buhara'ya gelip kalır.
1851	İtalyan saatçi Giovanni Orlandi idam edilir.
1853	Hokand kalesi Ak Meşhed'in (Kızıl Orda) ele geçirilmesi.
1856	Kırım Savaşı sona erer.
1858	Rus Nikolay Pavloviç İgnatiev'in Buhara'daki görevi başlar.
1860-1885	Muzafereddin Han'ın saltanatı.
1863	Macar Arminius Vámbéry'nin Buhara seyahati.
1865	Rus ordusu Taşkent'i alır.
1868	Rus ordusu Semerkand'ı alır. Buhara Rus protektorası olur.
1873	Hive Rus protektorası olur.
1876	Hokand Hanlığı yok olur.
1879	Ruslar Tekke aşiretinden Türkmenler karşısında bozguna uğrar.
1881	Trans-Hazar demiryolunun ilk parçasının yapımı tamamlanır ve Ruslar Aşkabad'ı alır.
1885-1910	Abdülahad Han'ın saltanatı.
1888	Demiryolu Semerkand ve Buhara'ya ulaşır.
1892	Marki de Croizier'nin Buhara seyahati.
1898-1899	Demiryolu Taşkent'e ve Fergana'ya ulaşır.
1910-1920	Âlim Han'ın saltanatı.
1920	Kızıl Ordu Buhara'ya girer ve Ekim ayında Buhara Halk Cumhuriyeti kurulur.
1920-1921	Buhara'nın son hanı Âlim Han devrilir ve Afganistan'a kaçar.
1924	Buhara Halk Cumhuriyeti yok olur ve Buhara, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne katılır.
1991	Özbekistan bağımsızlığını ilan eder.
1997	Buhara'nın 2500. kuruluş yılı kutlanır.

NOTLAR

GİRİŞ
(Sayfa 15-20)

1 Baron Georges de Meyendorff, *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820, à travers les steppes qui s'étendent à l'est de la mer d'Aral et au-delà de l'ancien Jaxartes*, Paris, A. Jaubert, 1826, s. 8.

2 Üsteğmen Alexander Burnes, *Travels into Bukhara, being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia [...] in the years 1831, 1832 and 1833*, Londra, John Murray, 1834, s. 270; V. T. Geptner, *Eduard Aleksandrovitch Eversmann*, Moskova, 1940, s. 20-21; Jean-Jacques Pierre (Petr Ivanovitch) Desmaisons, *Zapiski o Boukharskom Khanstvie* [Buhara Hanlığı Üzerine Notlar] (otchety P. I. Demezona i I. V. Vitkevitcha, Khalfin yay.) Moskova, Izdatelstvo Naouka, 1983, s. 18; A. Vámbéry, *Voyage d'un faux derviche dans l'Asie centrale de Téhéran à Khiva, Bokhara et Samarcand par le grand désert turkoman* (1873), Paris, Fou-Feng, 1987, s. 80-86.

3 E. D. Levat, *Turkestan et Boukharie*, extrait des Mémoires de la Société des ingénieurs civils de France, Paris, 1902, s. 3.#

4 Gabriel Bonvalot, *Du Caucase aux Indes à travers le Pamir*, Paris, 1888, s. VII.

5 Karş. "Inde-Asie centrale. Routes du commerce et des idées", *Cahiers d'Asie centrale*, Aix-en-Provence, Edisud, 1996.

6 Bkz. Edward Allworth, *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present, a Cultural History*, Stanford, 1990.

7 Buhara tarihi hakkında, bkz. Richard Frye, C. Edmund Bosworth ve Youri Bregel'in makaleleri, *Encyclopaedia iranica* içinde, E. Yarshater (ed.), Londra-New York, Routledge & Kegan Paul, 1985, s. 511-524.

8 Meyendorff, *Voyage d'Orenbourg à Boukhara..., age.*, s. 79, 116.

9 *Age.*, s. 98; Yüzbaşı James Abbot, *Narrative of a Journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburg, during the Late Russian Invasion of Khiva*, Londra, 1843, c. 1, s. 108.

10 İkinci eser, Eduard A. Eversmann'ın *Reise von Orenburg nach Buchara* adlı kitabıydı (Berlin, 1823). Negri heyeti hakkında bkz. N. A. Khalfin, *Rossiyai Khanstva Srednei Azii, pervaya polovina XIX v.* [19. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya ve Orta Asya Hanlıkları], Moskova, 1974, s. 155-175 ve Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895*, Londra, Frank Cass, 1981, s. 43.

11 Bu seyahat edebiyatı hakkında, bkz. Anke von Kügelgen, "Buchara im Urteil Europäischer Reisender der 18. und 19. Jahrhunderte", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, M. Kemper, A. von Kügelgen, D. Yermakov (ed.), Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1996, s. 415-430.

12 *Le Voyage en Turcomanie et à Khiva, fait en 1819 et 1820.*

13 *Travels into Bokhara, age.*

1 KILIK DEĞİŞTİRME SANATI
(Sayfa 15-20)

1 *Travels into Bokhara..., age.*, c.1, s. 33.
2 *Zapiski o Boukharskom Khanstvie, age.*
3 Sünni Özbeklerin nefret ettiği Şiiler, Hive ve Buhara'daki büyük esir pazarlarını doldu-ruyordu.
4 A. Burnes, *Travels into Bokhara..., age.*, s. 40, 97; M. N. Mouraviev, *Voyage en Turcomanie.., age.*, s. 80.
5 Karş. O. A. Soukhareva, *Boukhara xix-Natchalo xx v.*, Moskova, 1966, s. 6; P. Saveliev, *Boukhara v 1835 godou* [1835'te Buhara], Sen Petersburg, 1836, s. 23; Peter Hopkirk, *The Great Game*, Londra, Oxford University Press, 1990, s. 103-104.
6 Üsteğ. Arthur Conolly, *Journey to the North of India, overland from England, through Russia, Persia and Afghanistan*, Londra, 1834, c. I, s. 199.
7 Bu son iki kişi hakkında, bkz. *Zapiski o Boukharskom Khanstvie, age.*, s. 12-16 ve N. A. Khalfin, E. F. Rassadina, *N. V. Khanykov, vostokoved i diplomat* [N. V. Khanykov, doğubilimci ve diplomat], Moskova, 1977.
8 *Voyages d'un faux derviche..., age.*, s. 42.
9 Henry Pottinger, *Voyages dans le Beloutchistan et le Sindhy* (İng.'den çeviri), Paris, 1818, c. 1, s. 282.

2 SAVOİA'LI BİR MOLLA
(Sayfa 21-39)

1 Babasının ve büyükbabasının masonlukla bağları hakkında, bkz. Jean Rebotton, "Maistre, alias Josephus a Floribus, pendant la Révolution: repères et conjectures," *Revue des études maistriennes*, 5-6, 1980, Les Belles Lettres, s. 151; Pericle Maruzzi, *La Stretta Osservanza templare e il Regime scozzese rettificato in Italia nel secolo xviii*, San Giovani in Persiteco, Atanor, s. 115, 289.
2 Güney Rusya ve Batı Sibirya'da 10. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar hüküm süren Moğol hanedanı.
3 Tatarca (Kırgızca ve Kazakça ile birlikte) Türk dilleri ailesinin "Kıpçak" koluna dahildir. Osmanlıca, İstanbul Türkçesi, Azerice ve Türkmence "Oğuz kolu" da denen Batı Türk dilleri grubundandır. Bir başka Doğu Türk dilleri kolu içinde Çağatayca ile günümüz Özbekçe ve Uygurcası yer alır. Aynı kol içinde yer alan diller birbirlerine çok yakındır ve Türk dilleri ailesinin diğer kollarındaki dillerden de çok uzak değildirler.
4 Kh. Zijaev'e göre, *XVII. Asırda Orta Asya ve Ural Boyları*, Taşkent, Fan, 1973, s. 29-36; bu eser arşiv belgelerine dayanmaktadır.
5 Bunlar G. N. Chabrov tarafından ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir, "Poiezdka v Boukharou Perevodtchika P. I. Demezons (1833-1834 gg.)" [Çevirmen P. I. Desmaisons'un Buhara seyahati], *Trudy Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, XCIV, 1957, s. 109-115.
6 "Zapiska o Predmietakh, Doljenstvouyouchtchikh Obratit na Sebia Vnimanie Gospodina De Mezona pri Proiezda ego v Boukharyou", *Zapiski o Boukharskom Khanstvie*'nin ekinde yayımlandı, *age.*, s. 130-131.

7 A. R. Muhammadjonov, T. Neimatov, *Buhoro va Hevaning Rossija bilan Munosabatleri Tarihiga Dair bazı Menbalar,* Taşkent, 1957, s. 78.
8 N. A. Khalfin tarafından yayımlanan Desmaisons'un metni, *Zapiski* o *Boukharskom Khanstvie* içinde, s. 17-83'de yer almaktadır.
9 Kari Rahmetullah Vazih, *Tuhfatü'l-Ahbab fi Tezkiratü'l-Eshab,* Taşkent, 1913-1914, s. 16-18, 34.
10 *Zapiski o Boukharskom Khanstvie, age.,* s. 60-61.
11 Desmaisons'un tanık olduğu sufi ayinlerinin, zikr-i cehri yaptıkları için Orta Asya ve Türkistan'da *Cehriyye* adıyla bilinen bir tarikat tarafından düzenlendiğini belirtelim. Kadiriyye veya Yeseviyye tarikatları da, bu "Cehriyye" nitelemesi içine girmektedir. Yukarıda betimlenen ve zikr-i cehriye genelde karşı olup zikr-i hafi (sessiz ya da gizli zikir) yapan Nakşibendi tarikatı ise, genellikle *Hafiyye* diye adlandırılır. Vámbéry onların zikirlerinden birini betimlemiştir.
12 Bkz. O. A. Soukhareva, *Boukhara xix v. Natchalo xx v., age.,* s. 76 ve T. Zarcone, "Le culte de Bahâ' al-Dîn Naqshband à Bukhara (Uzbekistan, CEI)", *Le Culte des saints dans le monde musulman* içinde, H. Chambert-Loir ve C. Guillot (ed.), Ecole française d'Extrême-Orient, Paris, 1995, s. 321-333.
13 İran'ın en büyük tasavvuf şairlerinden.
14 *Zapiski o Boukharskom khanstvie, age.,* s. 62-63.
15 Vitkeviç'in raporu Desmaisons'un raporuyla birlikte yayımlanmıştır, *Zapiski o Boukharskom Khanstvie, age.,* s. 84-129.
16 1983'te özetlenerek yayımlanan bu iki rapordur.
17 P. Saveliev, *Boukhara v 1835 godov, age.,* s. 26.
18 Philo Press tarafından yeniden yayımlanmıştır, Amsterdam, 1970.

3 MACAR DERVİŞ
(Sayfa 41-71)

1 Hayat hikâyesi hakkında, bkz. G. Alder Dalby, *The Dervish of Winsdor Castle. The Life of Arminius Vambery,* Londra, Bachman & Turner, 1979.
2 Kuleli vakasına karışmıştır.
3 Tekke, dervişlerin (ya da sufilerin) zikir yapmak ve kimi zaman da dans etmek için toplandıkları yerdir. Ayrıca seyahat eden dervişler buralarda yatıp yemek yiyebilirler.
4 *Arminius Vambery, His Life and Adventures by Himself,* Londra, 1883, s. 28, 31.
5 *Age.,* s. 28.
6 Vámbéry bu Orta Asya tekkelerini idare eden şeyhleri kuşkusuz tanımıştı. Bunlardan biri, Alman şarkiyatçı Hartman'ın çok övdüğü ve 19. yüzyıl başında Almancaya çevirdiği bir Çağatayca gramer kitabının yazarı olan Üsküdar tekkesinin şeyhi İbrahim Edhem'di (1829-1904); bir diğeri, Buhara tekkesinin şeyhi ve Osmanlıca-Çağatayca bir sözlüğün yazarı olan Şeyh Süleyman Buhari'ydi (doğum tarihi 1821). Vámbéry'nin 1880'de, İstanbul'a giden Macar öğrencilerinden Ignaz Kunos'a, Süleyman Buhari'ye başvurmasını tavsiye etmesi, onu iyi tanıdığını düşündürüyor. Belki de Vámbéry'ye Buhara şeyhleri için tavsiye mektupları verenlerden biri de bu Süleyman Buhari'ydi.
7 Martin Hartman, "Zentralasiatisches aus Stambul", *Islamischer Orient,* I, 1902; *Der Islamische Orient. Unpolitische Briefe aus der Türkei,* Leipzig, c. III, Rudolf Haupt Verlag, 1910.

8 *Arminius Vambery, His Life..., age.*, s. 40.
9 G. Alder Dalby, *The Dervish of Windsor Castle..., age.*, s. 63.
10 *Arminius Vambery. His Life..., age.*, s. 84. İran'daki seyahatlerinden sadece bu eserde söz edilir, bu konuya *Voyages...*'da değinilmez.
11 *Age.*, s. 125-127.
12 H. Rawlinson, *England and Russia in the East. A Series of Paper on the Political and Geographical Conditions of Central Asia by Major Gen. Sir H. Rawlinson,* Londra (1875), yeni baskı Karaşi, Indus Publications, 1980, s. 219.
13 *Voyages d'un faux derviche...* adlı kitabının ikinci bölümünde yer alan gözlemler, *age.*, s. 265-288.
14 *Age.*, s. 114-115.
15 Aune: Eski bir Fransız uzunluk ölçüsü; 1,188 metreye eşittir -ç.n.
16 *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.*, s. 168.
17 *Voyages d'un faux derviche..., age.*, s. 160.
18 Bu şeyh ve tarikatı hakkında, şu toplu yapıta bkz.: *Naqshbandis. Cheminement et situation actuelle d'un ordre mystique musulman,* Marc Gaboriau, Alexandre Popovic ve Thierry Zarcone (ed.), İstanbul-Paris, İsis-İFEA, 1990; ayr. bkz. T. Zarcone, "La Naqshbandiyya", *Les Voies d'Allah. Les ordres soufis dans le monde musulman* içinde, Paris, Fayard, 1996.
19 Bu mistik ibadet biçimi hakkında daha fazla ayrıntı için, bkz. T. Zarcone, "Expérience de la mort et préparation à la mort dans l'Islam mystique. Le cas des *naqshbandi* de Turquie", *Les Ottomans et la mort. Permanences et mutations* içinde, G. Veinstein (ed.), Leiden, E. J. Brill, 1996, s. 135-154.
20 Diğer kurallar şöyledir: "solunumun bilincine varma", "[Allah'ı] anma", "Allah'a dönüş", "dikkatli gözlem", "soluğunu birçok kez tutmak", "kalbin manevi denetimi".
21 Her türlü dinsel dogmadan kurtulmuş insan anlamında-ç.n.
22 *Voyages d'un faux derviche..., age.*, s. 167.
23 Th. Zarcone, "Le culte de Bahâ' al-Din Naqshband à Bukhara (Uzbekistan, CEI)", *age.*, s. 321-333.
24 *Voyages d'un faux derviche, age.*, s. 175-176.
25 Mulla Musa Sayrami, *Tarih-i Aminiya* (1905), s. 410, yeni baskı Sinkiang, RPC, Urumchi, 1989.
26 *Arminius Vambery. His Life, ..., age.*, s. 281.
27 *Voyages d'un faux derviche..., age.*, s. 160, dipnot 3; *Arminius Vambery, His life..., age.*, s. 226.
28 Henry Pottinger, *Voyages dans le Baloutchistan et le Sindhy, age.*, c. 1, s. 93-94.
29 *Age.*, s. 260. Pirzade, bu bölgede şeyh soyundan gelen sufilere verilen bir isimdir.
30 *Turkestan et Boukharie,* Paris, 1902 (Mémoires de la Société des ingénieurs civils de France'tan alıntı), s. 3.
31 Hayatının bu dönemi hakkında, bkz. G. Alder Dalby, *The Dervish of Windsor Castle..., age.*, s. 245-259.
32 Meyendorff, *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820, age.;* E. Eversmann, *Reise von Orenburg nach Buchara, age.*
33 *The Russians at the Gates of Herat* adlı eserin yazarı, Londra, 1885; bu kitap 65.000 satmıştı.
34 *Arminius Vambery, His Life..., age.*, s. 338.
35 *Age.*, s. 346-347.

36 Buhara tarihi konusundaki büyük uzman O. A. Soukhareva, Vámbéry'nin "bilimsel başarısı"nın fazla bir sonuç vermediğini düşünen Rus şarkiyatçı Vladimir Barthold'la aynı fikirde değildir. Karş. O. A. Soukhareva, *Boukhara XIX-Natchalo XX v., age.*, s. 10.

4 KERVAN MACERALARI
(Sayfa 73-96)

1 *Travels into Bokhara..., age.*, II, s. 19.
2 Y. J. Mejow, *Recueil du Turkestan comprenant des livres et des articles sur l'Asie centrale en général et la province du Turkestan en particulier,* Sen Petersburg, 1878, önsöz.
3 *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.*, s. 236.
4 *Karavan Zapiski vo Vremya Pokhoda v Boukhariyou Rossiiskogo Karavana pod Prikrytiem v 1825 godakh, Vedennye Natchalnikom Onogo Karavana nad Koupetchestvom Evgrafom Kaidalovym,* Moskova, 1827-1828; A. R. Muhammadjonov, T. Neimatov, *Bukhoro va Khevaning Rossija bilan Munosabatleri Tarikhiga doir Ba'zi Manbalar, age.*, s. 44-49.
5 *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.*, s. 66.
6 Karş. "Travels in Central Asia by Meer Izzut-Oollah in the years 1812-1813" (çev. Henderson), Kalküta, 1872, s. 59; *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.*, s. 238-239; Jos J. L. Gommans, *The Rise of the Indo-Afghan Empire c. 1710-1780,* Leiden, E. J. Brill, 1995, s. 21-25.
7 *Zapiski o Boukharskom Khanstvie, age.*, s. 29.
8 "Travels in Central Asia...", agm., s. 59.
9 Karş. M. N. Pearson, *Pious Passengers. The Hajj in Earlier Times,* Yeni Delhi, Sterling P., 1994.
10 *Zapiski o Boukharskom khanstvie, age.*, s. 58-60.
11 "Les Chemins de fer de l'Asie centrale", *La Revue scientifique de la France et de l'étranger,* no: 41, 12 Nisan 1879, s. 958.
12 A. Woeikof, *Le Turkestan russe,* Paris, 1914, s. 292.
13 Sven Hedin, *Through Asia,* 1898, Londra, c. I, s. 46.
14 *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.*, s. 29-30, 75.
15 Karş. T. Zarcone, "Une route de sainteté islamique entre l'Asie centrale et l'Inde: la voie Ush-Kashghar-Srinagar", *Inde-Asie centrale. Routes du commerce et des idées, age.*, s. 227-254.
16 Rusya'nın Tatar bölgesi olan Başkırdistan'dan.
17 E. Kireievsky, "Observations esquissées pendant un voyage aux steppes de l'Asie centrale", *Bulletin de la Société impériale des naturalistes de Moscou,* 1856, 1 Mart, s. 292.
18 *Özbek Sovyet Ansiklopedisi*'ndeki (Özbekçe) "Kızılkum" maddesinden alınmış ayrıntılar.
19 Karş. Michel de Galkine, "Notice sur les Turcomans de la côte orientale de la mer Caspienne", *Bulletin de la Société de géographie,* Paris, Temmuz 1864; *Özbek Sovyet Ansiklopedisi,* "Karakum" maddesi; Mehmet Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism. A Study of the Turkmen People and their Incorporation into the Russian Empire,* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 1-3.
20 Mehmed Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat,* (1878, İstanbul), Türkçe yeni baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 1986, s. 67-70.

21 *Travels into Bokhara,* c. II, *age.,* s. 19-22.
22 *Age.,* c. II, s. 177-178.
23 Hindu Kuş'tan geçen yollar, on sekiz geçit saptayan John Wood tarafından ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir: *A Journey to the Source of the River Oxus,* Londra, 1872. Ayr. bkz. E. Gryf Jaxa de Bykovski, *Le Tour du monde en soixante-six jours, de Londres et de Paris en quatre jours, aux Indes par la Russie,* Paris, 1872, s. 27-29 ve şu makaleler: N. B. Baikova, "Iz istorii karavannoi Torgovli mejdou Srednei Asiei i Severnoi Indiei v XIX v." [19. Yüzyılda Orta Asya ve Kuzey Hindistan Arasındaki Kervan Ticaretinin Tarihi], *Vzaimootnocheniya Narodov Srednei Asii i Sopredelnykh Stran Vostoka v XVIII-natchalie XX v.,* Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi, SSCB, 1963, s. 173-194; Audrey Burton, "Itinéraires commerciaux et militaires entre l'Asie centrale et l'Inde", *Cahiers d'Asie centrale, Inde-Asie centrale. Routes du commerce et des idées, age.*
24 G.Lullier'nin betimlemesi, "Les Anglais et les Russes dans la Haute-Asie", *Revue contemporaine,* 31 Mayıs 1869, s. 681.
25 Örneğin İzzetullah, *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oolah in the years 1812-13, age.,* s. 68.
26 Türkistan'ın Afganistan'da kalan bölümünü ve Afganistan'ın bir kısmını içine alan bölgeye Yunanların verdiği isim.
27 Lady Macartney, *An English Lady in Chinese Turkestan,* (1931), Oxford University Press, New York, 1985, s. 222.

5 ORTA ASYA İSLAMI'NIN İNCİSİ (Sayfa 99-121)

1 G. Lejean, "La Russie et l'Angleterre dans l'Asie centrale", agm., s. 687.
2 Baxtiyor Babadjanov, "On the History of the Naqshbandiyya Mugaddidiyya in Central Mâwarâ'annahr in the Late 18th and Early 19th Centuries", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries, age.,* s. 399.
3 Bu doğubilimcinin 1843'te Sen Petersburg'da yayımladığı *Opisanie Boukharkogo Khanstva* [Buhara Hanlığı'nın Betimlemesi] adlı kitap Baron Clément A. de Bode tarafından 1845'te İngilizceye çevrilerek *Bokhara, its Amir and its People* adıyla yayımlanmıştır, Londra, 316 s. Bu kitap 19. yüzyıl Buhara'sı hakkında yazılmış en iyi eserlerden biridir. Hanikov bu kitapta, kişisel gözlemleri dışında, kendinden önceki seyyahların yayımlanmış incelemelerinin bir sentezini de yapar. Bu arada 1896'da Paris'e yerleştiğini ve Société Asiatique içinde Fransız şarkiyatçılarla işbirliği yaptığını da ekleyelim. 1878'de Paris'te ölmüş ve Père-Lachaise mezarlığına gömülmüştür. Société Asiatique'in dergisi olan *Journal asiatique*'te birçok incelemesi yayımlanmıştır. Hayatı hak. bkz. N. A. Khalfin, E. F. Rassadina, *N. V. Khanykov, vostokoved i diplomat, age.*
4 Bu çilehaneye, murakabeyle geçirilmesi gereken gün sayısına (kırk) gönderme yapılarak, "kırklar evi" de denirdi. Bu murakabeye modern dönemde giderek daha az rastlanıyordu, hatta Hanikov'un tanıklığında da görüldüğü gibi hiç uygulanmıyordu.
5 Bu ibadet biçimi, Sovyetler'in baskılarına rağmen, günümüze dek ulaşmıştır; ben de 1995'te Özbekistan Nakşibendilerinin yaptığı benzer bir törene katılabildim. Daha fazla ayrıntı için, *Les Voies d'Allah. Les ordres soufis dans le monde musulman* adlı daha önce belirtilmiş eser içinde Nakşibendiler üzerine incelememe bakın.
6 Rızaeddin Fahreddin'e göre, "Kutb-ı ehl-i tarika", *Asar,* Orenburg, I, 5, 1904, s. 478.

7 Can Mahdum Sadr Ziya'nın *Cami Mecmua-i Şerif*'ine göre; Taşkent Doğubilimleri Enstitüsü kitaplığındaki Farsça yazma, no: 2193, fol. 44v-50r.

8 İki Özbek biliminsanı, Y. Nekrasova ve B. Babacanov şu sıralarda bu konuda derinlemesine bir inceleme yürütmektedir.

9 O. A. Soukhareva, *Boukhara xıx-Natchalo xx v., age.*, s. 305.

10 Buhara türbeleri, medreseleri ve camilerinin mimarisi hakkında, bkz. G. A. Pougatchenkova, L. I. Rempel, *Vydayouchtchiesia Pamiatniki Arkhitektoury Ouzbekistana* [Özbekistan'ın dikkat çekici mimari anıtları], Taşkent, 1958, s. 72-76, 91-93.

11 Bkz. Joseph Castagné, "Le culte des lieux saints de l'Islam au Turkestan", *L'Ethnographie,* no: 46, Paris, 1951, ve Th. Zarcone, "Le culte des saints en Turquie et en Asie centrale", *Le culte des saints dans le monde musulman, age.*, s. 267-333.

12 N. Khanykov, *Bokhara, its Amir and its People, age.*, s. 278-294; M. Mobin Shorish, "Traditional Islamic Education in Central Asia Prior to 1917", *Passé turco-tatar, présent soviétique. Etudes offertes à Alexandre Bennigsen,* Paris, EHESS, 1986, s. 317-343.

13 Sadreddin Ayni'ye göre. Karş. O. A. Soukhareva, *Boukhara xıx-Natchalo xx v., age.*, s. 71.

14 Ebu Abdurrahman Abdullah b. Muhammed Arif b. Maaz el-Avri el-Buhari, *Tarihü'l-Buhara va Tercümetü'l-Ulema* adlı eserinde 360 cami sayıyor, Orenburg, 1908; Meyendorff *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820...* adlı eserinde 390 cami saptıyor, *age.*, s. 180. Buharalı Can Mahdum Sadr Ziya 223 cami sayıyor (*Cami Mecmua-i Şerif, age.*, fol. 421v-424r). O. A. Soukhareva, Buhara'nın 220 mahallesinden sadece 3'ünün kendi camiine sahip olmadığından hareketle, kesin sayının 217 olduğu sonucuna varıyor (*Boukhara xıx-Natchalo xx v., age.*, s. 68).

15 Aln. yap. W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion,* Londra, 1928, s. 9-10.

16 Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasi Münasebetler,* İstanbul, 1984, s. 30-33.

17 *Buhara İnkılabı Tarihi İçin Materyaller,* Moskova, 1926; Sadreddin Ayni, *Eserler,* içinde yeniden basılmıştır, Taşkent, 1963, c. 1, s. 189-190.

18 Bkz. T. Zarcone, "Philosophie et théologie chez les Jadîd. La question du raisonnement indépendant (*iǰtihâd*)", (s. 53-63) ve medrese reformu hakkında, bkz. S. A. Dudoignon'un makalesi, "La question scolaire à Boukhara et au Turkestan russe, du "premier renouveau" à la soviétisation", s. 133-210, *Le Réformisme musulman en Asie centrale, du "premier renouveau" à la soviétisation (1800-1937)* içinde, *Cahiers du monde russe* özel sayısı, Paris, EHESS, 1996, s. 53-63.

19 *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.*, s. 296; N. Khanykov, *Bokhara, its Amir and its People, age.*, s. 293.

20 *Boukhara,* Gallimard, 1956, s. 174-179. Bu eser, Ayni'nin "Anılar"ının belli bölümlerinin çevirisidir (*Yaddaşa,* Buhara, 1949).

21 Daniş hak. bkz. S. A. Dudoignon, "Dânesh", *Dictionnaire des auteurs,* Paris, R. Laffont, 1994 ve Sherzod Abdulloev, *Maarifperveri ve Azad Fikri. Efkâr-i Dini, Felsefi ve Islahati Ahmed Daniş*, Duşanbe, 1994.

22 R. Hodizoda ve A. Devonaqulov tarafından yayımlanmıştır, Duşanbe, 1988-1989.

23 Rızaeddin Fahreddin'in eserinde bu Tatarlardan bir çoğunun yaşamöyküsü bulunmaktadır: *Asar, age.*, örneğin c. I-8 (1904), s. 458, 477 ve c. II-10 (1904), s. 148, 179.

24 *Tuhfetü'z-Zairin*, Novo Boukhara (Kagan), 1910, s. 99; O. A. Soukhareva, *Kvartalnaia Obchtchina Pozdniefieodalnogo Goroda Boukhary* [Geç Feodal Buhara'da Mahalle Cemaati], Moskova, 1976, s. 305.

25 Hanikov'un yargısı J.-P. Ferrier tarafından nakledilmiştir, *Voyages et Aventures en Perse, dans l'Afghanistan, le Beloutchistan et le Turkestan,* Fr. çev. B. Révoil, Paris, 1870, s. 252-253. A. Vambery, *History of Bokhara,* (1873), yen. bas. Karaşi, Indus Publications, 1990, s. 385.

26 Conolly'nin tutsaklık izlenimleri John William Kaye tarafından nakledilmiştir, *Lives of Indian Officers. Illustration of the Civil and Military Service of India,* Londra, 1867, c. II, s. 67-144. İdam hakkında, s. 136-137.

27 Buhara'daki tutsaklığı hakkındaki anılarının bir bölümü Fransızcaya çevrilmiştir: *Le Voyage en Asie Centrale et au Tibet* içinde, metinleri derleyen M. Jan, Paris, R. Laffont, 1992, s. 197-206.

28 Modesto Gavazzi, *Alcune Notizie raccolte in un viaggio a Bucara,* Milano, 1865, s. 101-103.

29 *Researches and Missionary Labours among the Jews, Mahommadans and Other Sects 1831-34,* Londra, 1835, ve *Travels and Adventures of the Reverend Joseph Wolff, DD, LL.D, vicar of the Brewers, near Taunton, and Late Missionary to the Jews and Muhammadans in Persia, Bokhara, Cashmere,* Londra, 1861. Hayatı hakkında, bkz. H. Palmer, *Joseph Wolff, His Romantic Life and Travels,* Londra, 1958. Buhara'ya yaptığı seyahatin günlüğü 1969'da G. Wint tarafından, *A Mission to Bokhara* adıyla Londra'da yayımlandı.

30 *Narratives of a Mission at Bokhara in the Years 1843-1845-1846,* Londra, 1845, I, s. 247, II, s. 6.

31 *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.,* s. 178, 283.

32 *Travels into Bokhara, age.,* c. I, s. 103.

33 C. 1, s. 120-134.

34 Bkz. T. Zarcone, *Mystiques, philosophes et francs-maçons en Islam,* Paris, Jean Maisonneuve, "Librairie d'Amérique et d'Orient", 1993.

35 Yüzb. James Abbot, *Narrative of a Journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburg, during the late Russian invasion of Khiva, age.,* c. I, s. 12.

36 *Travels into Bokhara, age.,* c. I, s. 161.

37 *Journey to the North..., age.,* s. 340-341.

38 *Narratives of a Mission at Bokhara in the Years 1843-1845, age.,* c. I, s. 31, 342.

39 *Travels into Bokhara, age.,* c. I, s. 107.

40 *Age.,* c. I, s. 264.

6 GÜNLÜK YAŞAM: GİZLİ ZENGİNLİK (Sayfa 123-136)

1 Yakınında sarayın bulunduğu merkezi meydan.

2 "Le Bazar de Boukhara", *Bulletin de la Société de géographie de Marseille,* c. 16, no: 4, 1892 4. üç ay, Marsilya, s. 327.

3 *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.,* s. 168 vd.

4 Khanykov, *Bokhara, its Amir and its People, age.,* s. 71-95; Vambéry, *Voyages d'un faux derviche..., age.,* s. 319-324; O. A. Soukhareva, *Boukhara xix-Natchalo xxv., age.,* s. 178-181.

5 Meyendorff, *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.*, s. 173-174.
6 Mîr Izzatullâh, *Masîr-i Bukhârâ,* Bibliothèque Nationale de Paris'de bulunan yazma, Farsça ek, no: 1346, fol. 50 v.; J.-J. P. Desmaisons, *Zapiski o Boukharskom Khanstvie, age.*, s. 58.
7 Yazı yazmak için kullanılan, yontulmuş oluklu kamış.
8 Moskovalı tüccarlar tarafından ithal edilen eserlerin bir listesini verir.
9 *Voyages d'un faux derviche..., age.*, s. 162.
10 *Le Voyage en Asie centrale et au Tibet, age.*, s. 223-224.
11 *Zapiski o Boukharskom Khanstvie, age.*, s. 47-48.
12 *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.*, s. 291-293.
13 *Le Voyage en Asie centrale et au Tibet, age.*, s. 220.
14 *Maveraünnehir'de Seyahat,* Kazan, 1908, s. 71.
15 *Travels into Bokhara, age.*, I, s. 195.
16 *Voyages d'un faux derviche..., age.*, s. 157.
17 *Maveraünnehir'de Seyahat, age.*, s. 65.
18 *Voyages d'un faux derviche..., age.*, s. 163.
19 *Voyages et Aventures en Perse, dans l'Afghanistan, le Beloutchistan et le Turkestan, age.*, s. 400.
20 *En Asie centrale à la vapeur, age.*, s. 430.
21 *Voyages d'un faux derviche..., age.*, s. 165. L. P. Kostenka'da da bu hastalığın iyi bir betimlemesi bulunur: *Pouteshestvie v Boukharou. Rousskoi Missii v 1870 gody* [Buhara'ya Seyahat. 1870'de bir Rus heyeti], Sen Petersburg, 1971, s. 89 vd.
22 Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia, 1810-1895,* Londra, Frank Cass, 1981, s. 23.
23 Turghun Fayziev, *Bukhoro Khonligida Qul Savdosi* [Buhara Hanlığı'nda Köle Ticareti], Taşkent, 1970 [Özbekçe], Buhara'daki köle pazarının örgütlenmesi hakkında, s. 19-28.
24 *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.*, s. 186.
25 Mohan Lal, *Travels in the Panjab, Afghanistan and Turkistan to Balh, Bokhara and Herat and a Visit to Great Britain,* Londra, 1846, s. 126; Modesto Gavazzi, *Alcune Notizie raccolte in un viaggio a Bucara, age.*, s. 92; Sadreddin Ayni, *Boukhara, age.*, s. 254.
26 *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820..., age.*, s. 284, 288; E. Eversmann, *Reise von Orenburg nach Buchara, age.*, s. 84-85.

7 BİR EFSANENİN SONU
(Sayfa 137-145)

1 G. Lejean, "La Russie et l'Angleterre dans l'Asie centrale", *Revue des Deux Mondes,* s. 687.
2 Hélène Carrère d'Encausse, *Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire russe,* Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques (1966), 1981, s. 70-73.
3 Napoléon Ney, *En Asie centrale à la vapeur,* Paris, 1888, s. 257, 312, 345.
4 *Age.*, s. 290-298.
5 *Age.*, s. 315; Edgar Boulangier, *Les Russes dans l'Asie centrale et le chemin de fer trans-caspien,* Paris, 1888, s. 278.

6 Napoléon Ney, *En Asie centrale à la vapeur, age.*, s. 337.
7 *Age.*, s. 308.
8 Hélène Carrère d'Encausse, *Réforme et révolution...*, *age.*, s. 75.
9 *An English Lady in Chinese Turkestan, age.*, s. 7.
10 O. A. Soukhareva, *Boukhara xix-Natchalo xx v., age.*, s. 12-13.
11 Napoléon Ney, *En Asie centrale à la vapeur, age.*, s. 424.
12 Eugène Schuyler, *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja,* Londra, 1876, c. II, s. 88-89.
13 L. P. Kostenka, *Pouteoiestvie v Boukharou. Rousskoi Missii v 1870 Gody, age.*, s. 43-47; N. A. Maev, *Otcherki Boukharskogo Khanstva* [Buhara Hanlığı'nın Genel Manzarası], Taşkent, 1875, s. 71-78.
14 Eugène Schuyler, *Turkistan..., age.*, c. II, s. 113.
15 Orta Asya Türkleri'nin bu bölgedeki kentlerde yaşayan ve genellikle ticaretle uğraşan İran kökenli, ama Türkleşmiş halk ile göçerlerle alışveriş yapan İranlılara verdikleri ad (Büyük Larousse) - ç.n.
16 Muhammed Zahir Bigi, *Maveraünnehir'de Seyahat, age.*, s. 47 (Tatarca).

Kaynakça

Allworth, Edward. *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present, a Present Cultural History,* Stanford, 1990.

Barthold, V. V. *La Découverte de l'Asie. Histoire de l'orientalisme en Europe et en Russie,* Paris, Payot, 1947.

Bonvalot, Gabriel. *Du Caucase aux Indes à travers le Pamir,* Paris, 1888.

Boulangier, Edgar. *Les Russes dans l'Asie centrale et le chemin de fer transcaspien,* Paris, 1888.

Burnes, Alexander. *Travels into Bokhara, being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia [...] in the years 1831, 1832 and 1833,* (3 cilt), Londra, John Murray, 1834.

Carrère d'Encausse, Hélène. *Réformes et révolution chez les musulmans de l'Empire russe* (1966), Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1981.

Croizier, Marquis de. "Le bazar de Boukhara", *Bulletin de la Société de géographie de Marseille,* t. 16, no. 4, 4e trim, Marsilya, 1892.

Dalby, Garry Alder. *The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vambery,* Londra, Bachman & Turner, 1979.

Eversmann, Edouard. *Reise von Orenburg nach Buchara,* Berlin, 1823.

Ferrier, J.-P. *Caravan Journey and Wandering in Persia, Afghanistan, Turkistan and Balootchistan* (trad.), Londra, 1857, (Fransızca baskı 1870).

Gaboriau, Marc, Alexandre Popovic, Thierry Zarcone (ed.). *Naqshbandis. Cheminement et situation actulle d'un ordre mystique musulman,* İstanbul-Paris, Isis/IFEA, 1990.

Gavazzi, Modesto. *Alcune Notizie raccolte in un viaggio a Buccara,* Milano, 1865.

Hopkirk, Peter. *The Great Game,* Londra, Oxford University Press, 1990.

Khanykov, Nikolaï. *Bokhara, its Amir and its People,* Rusçadan çeviren Clément A. de Bode (Sen-Petersburg, 1943), Londra, 1845.

Landsdeil, Henry. *Russian Central Asia Including Kulaya, Bukhara,* 2 cilt, 1885.

Levat, E. D. *Turkestan et Boukharie* (extrait des Mémoires de la Société des ingénieurs civils de France), Paris, 1902.

Meyendorff, Baron Georges de. *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820, à travers les steppes qui s'étendent à l'est de la mer d'Aral et au-delà de l'ancien Jaxartes,* Paris, A. Jaubert, 1826.

Moorcroft, William. George Trebeck. *Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kundunz and Bokhara, ed. from original journals and correspondance by Horace Hayman Wilson* (2 cilt), Londra, John Murray, 1841.

Ney, Napoléon. *En Asie centrale à la vapeur,* Paris, 1888.

Sadr al-Din Ayni. *Boukhara,* Paris, Gallimard, 1956.

Schuyler, Eugène. *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldjia,* Londra, 1876.

Vámbéry, Arminius. *Travels in Central Asia,* Londra, 1864; *Sketches on Central Asia,* Londra, 1868; *History of Bokhara,* Londra, 1873; *Voyages d'un faux derviche dans l'Asie centrale de Téhéran à Khiva, Bokhara et Samarcand par le grand désert turkoman* (1873), Paris, Fou-Feng, 1987; *Arminius Vámbéry, his Life and Adventures by Himself,* Londra, 1883, 2 cilt, 1885'te tek cilt halinde yeniden basılmıştır.

Woeiko, A. *Le Turkestan russe,* Paris, 1914.

Wolff, Joseph. *Narratives of a Mission at Bokhara in the Year 1843-1845,* Londra, 1845.

Zarcone, Thierry. "Le culte des saints en Turquie et en Asie centrale" et "Le culte de Baha al-Din Naqshband a Bukhara (Uzbekistan, CEI)", *Le Culte des saints dans le monde musulman,* ed. H. Chambert-Loir ve C. Guillot, Paris, École française d'Extrême-Orient, 1995, s. 267-307, 321-333; "Les pèlerinages soufis sur la Route de la soie", *Lieux d'Islam. Cultes et cultures de l'Afrique à Java,* Paris, Autrement, 1996, s. 184-202; "La naqshbandiyya", *Les Voies d'Allah. Les ordres soufis dans le monde musulman,* Paris, Fayard, 1996.

Rusça ve Özbekçe birkaç eser

Desmaisons, Jean-Jacquus Pierre (Petr Ivanovitch). *Zapiski o Boukharskom Khantsvie* [Buhara Hanlığı hakkında raporlar] (otchety P. I. Demezona i I. V. Vikevitcha, ed. N. Khalfin), Moskova, Izdatelstvo Nouka, 1983.

Gordlevski, V. A. "Baha-ud-Din Nakchbend Boukharskiï (k voprossou o nasloeniakh v ıslamie)" [Baha ud-Din Naqchbend de Boukhara (İslami akımlar hakkında)], *Sergueï Fiodorovitchou Oldenyourgou,* Léningrad, SSCB Bilimler Akademisi, 1934.

Khalfin, N. A. *Rossiya i Khanstva Srednieï Azii, Piervaya Polovina XIX v.* [Rusya ve Orta Asya Hanlıkları, 19. yüzyılın ilk yarısı], Moskova, 1974.

Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat* 1878; modern alfabeyle yeni baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1986.

Soukhareva, O. A. *Boukhara XIX-Natchalo XX v.* [19. yüzyıl-20. yüzyıl başında Buhara], Moskova, 1966.

DİZİN

Abbot, James 8, 119
Abdullacan Saray 79
Abdullah Han Medresesi 110
Abdülaziz Han Medresesi 98
Abdülgazi Bahadır 39
Abdülhalik Gücdivani 58, 59
Abdülkadir Geylani 66
Abdüssamet Han 120
Afak Hoca 64
Afgan Türkistanı 117, 130, 133
Afganistan 5, 7, 12, 25, 37, 44, 62, 66, 67, 77-80, 90, 91, 94, 108, 117, 119, 120, 138, 146, 156, 162
Afganlar 45, 55, 62, 63, 66, 125, 144
Ahmed Daniş 114, 115, 119, 145
Ahmed Yesevi 105, 138
Aigues-Mortes 99
Ak Mescit kalesi 137
Aksu 61
Alay vadisi 95
Âli Paşa, Hariciye Nazırı 45, 50, 64, 67
Âlim Han 7, 156
Âlim Hoca hankâhı 107
Altınordu Devleti 22
Amu Derya 4, 7, 12, 43, 53, 62, 77, 84-88, 90, 92, 93, 95, 126, 137, 139, 140
Andican 12, 69, 80, 146, 148
Annenkov, General 139
Arabistan 65
Aral denizi 4, 12, 45, 54, 76, 83, 84, 146
Aral kalesi 77
Araplar 4, 6, 125, 129, 155
Aristoteles 114
Arslan Han 111
Astrakhan 12, 140, 146
Aşkabad 69, 74, 88, 156
Aşurada 48, 87
Attok 94
Avignon 99
Avrupa 2-4, 6, 10, 15, 32, 42, 47, 61, 67, 68, 70, 118, 120, 124, 126, 128, 130, 132, 136, 139
Ayoz Saray 79

Bahaeddin Nakşibend 31, 35, 58, 59, 60, 107, 137, 155
Bahaeddin Nakşibend Külliyesi 98, 100
Bahaeddin Nakşibend Türbesi 35, 58, 60, 101, 104, 105, 107, 136, 143, 148
Baktria 93, 94
Bakû 69, 80, 140, 146
Bala Havz Camii 98, 112
Bamian 91
Barthold, Vladimir 108, 142, 161
Batum 80
Bedahşan 78, 92, 93, 126
Bekçurin, Mencar 24, 75
Belh 90, 93
Belucistan 20, 66
Beştepe 75
Bombay 80, 94, 129
Bonvalot, G. 141, 142
Britanya Hint İmparatorluğu 9
Budapeşte 64, 70
Budizm 92
Buhara Halk Cumhuriyeti 7, 156
Burnes, Alexander 2, 10, 15, 17, 18, 44, 73, 78, 90-94, 116, 119, 120, 127, 128, 132, 135, 150, 156
Büyük Balkanlar 86, 87
Büyük Britanya *ayr. bkz.* İngiltere 7, 9
"büyük oyun" 7, 9, 18, 25, 70

Caferü's-Sadık 66
Can Derya 84, 85
Can-Bura Türbesi 26
Carcassonne 99
Castagné, Joseph 134
Cedidizm 114, 115, 119
Cedidler 67
Celalabad 94
Celaleddin Rumi 107
Chambéry 21, 39
Christie, Charles 66, 67
Conolly, Arthur 18, 47, 55, 116, 117, 120, 156, 164
Croizier, Marki de 123, 126, 127, 129, 130, 133, 134, 149, 150, 156
Cubeyri 31, 101, 105

Çar Minar Medresesi 98, 112, 116
Çarcou 12, 140, 146
çarşılar 125, 126

Çin 1, 3-5, 8, 37, 43, 44, 54, 58, 60, 62, 65, 73, 74, 78, 80, 82, 95, 126, 127, 132, 133, 141, 150
Çinliler 132, 144

demiryolu 11, 54, 73, 74, 79, 80, 88, 137-144, 156
Desmaisons, Jean-Jacques Pierre (Mirza Cafer)
Doğu Hint Kumpanyası 25
Doğu Türkistan 5, 6, 9, 25, 44, 46, 47, 61, 66, 68, 69, 78, 80, 95
Dünya Savaşı I 141

Ebubekr Ahmed 105
Ebubekr Saad 105
Ebulkasım Cüneyd 58
Edward II. 70
Efremov, Filip 10, 117
Elburz 86
Emir Külâl 58
Emir Seyyid Mehmed Han 50
Endonezya 58
Ermeniler 144
esir pazarları 49, 134, 158
Etrek 87, 89
Eversmann, Eduard Aleksandrovitch 2, 17-19, 69, 81, 136, 156, 157
Eyüp Peygamber Çeşmesi 106

Fergana 6, 62, 69, 80, 148, 149, 156
Ferrier, J. -P. 133, 164
Fransa 18, 21, 70, 139
Fransızlar 70, 139

Gaus-Kuşon Camii 33
Gobineau, Kont de 45
Goldziher, Ignaz 71
Göce 65
Göktepe kalesi 86, 87
Gümüştepe 48, 49, 87-89

Hacegân tarikatı 58
Hafız 36, 107
Halife Hüseyin hankâhı 107
Halife Niyaz Kul 105, 115, 116
Halife Niyaz Kul Medresesi 98, 112
Hanikov, Nikolay Vladimiroviç 19, 102-104, 110, 114, 116, 156, 162, 164
Hayber geçidi 94
Haydar Efendi 45
Haydar Han 32, 113, 156
Hazar denizi 4, 6, 12, 47, 48, 69, 73, 74, 80, 85, 87, 134, 137, 138, 140, 141, 146
Hazret *ayr. bkz.* Türkistan şehri 138
Herat 12, 37, 44, 45, 51, 62, 63, 86, 119
Heybak geçidi 92
Himalayalar 4, 6, 69
Hindistan 1, 4-6, 8, 28, 31, 37, 58, 60, 62, 65, 67, 69, 73, 74, 77-79, 90, 93-95, 100, 126, 139, 150, 162
Hindu Kuş dağları 4, 6, 16, 77, 86, 87, 90-92, 126, 149, 162
Hintliler 6, 55, 79, 98, 125, 144
Hive 4, 8, 12, 24, 37, 45-51, 53, 58, 62, 65, 68, 73, 76, 79, 83-89, 134, 135, 137, 149, 156
Hoca İslâm Cubeyri 105
Hoca Zeyneleddin Camii 98, 111
Hocent 138
Hokand 12, 61, 64, 65, 79, 126, 146, 148, 149, 156
Hokand Hanlığı 32, 37, 62, 137, 149, 156
Horasan 80, 86
Hotan 12, 54, 66, 80, 95
Hulm 12, 92
Hunlar 3
Hüseyin Daim Paşa 43

İbn Sina 113
İmam Dervaze kapısı 99
İngilizler 1, 48, 51, 62, 63, 94, 134, 138, 139
İngiltere *ayr. bkz.* Büyük Britanya 8, 25, 48, 70, 95, 118, 119, 134
İpek Yolu 4, 6, 95
İran 3, 6, 15, 25, 37, 45, 46, 48, 55, 58, 62, 63, 66, 67, 73, 74, 86-88, 94, 109, 124, 126, 129, 130, 132, 134, 142, 148, 155, 159, 160, 166
İranlı 16, 19, 48, 49, 55, 79, 125, 127, 135, 155, 166
İrgiz kalesi 80
İrkutsk 12, 133
İskender (Büyük) 92
Islahat Fermanı 57
İsmail Buhari 106
İsmail Samani Türbesi 98, 106
İstanbul 9, 16, 19, 41-44, 46, 50, 51, 53, 55-58, 61, 64, 69, 94, 113, 126, 136, 149, 158, 159

İşan Sultan Hanum Hoca 31-33, 105
İşan Türkmeni 105
İtalya 8, 18
İvan IV (Korkunç) 22

Japonya 126
Jenkinson 2, 11, 16, 19-39, 57, 75, 78, 79, 81, 92, 102, 105, 116, 119, 120, 127, 136, 156, 159

Kâbil 6, 12, 37, 77, 79, 90-92, 94, 119, 120, 128
Kadiriyye 66, 102, 159
Kafkasya 117
Kafkasyalılar 125
Kahire 78, 117, 136
Kaidalov, E. 75, 76
Kala Tuppa 119
kalenderhane 34, 44, 64, 65, 69
Kalenderiler 23, 28, 36, 44, 65, 118, 132
Kalmuklar 92
Kandahar 63
Kaplantir yaylası 88
Kara Ata Türbesi 26, 27
Karaağaç 81
Karahanlılar 111, 155
Karakalpaklar 144
Karakum çölü 4, 6, 55, 73, 74, 80, 81, 84-88, 90, 93, 138, 139, 142, 144
Karakurum geçidi 6, 69
Karşi 62, 65, 79, 90, 94, 120, 127
Kaşgar 6, 9, 25, 37, 44, 54, 61, 62, 78-80, 91, 95, 133, 149
Kaufman, General 54
Kavak geçidi 91
Kazakistan 84
Kazaklar 3, 86, 90, 92, 134
Kazan 19, 21, 22, 54, 80
Kazi Kelan Medresesi 111, 120
Kelan Camii 33, 98, 111, 125
Kelan minaresi 98, 109, 135
Kenehane 125
Kerki 62
kervan ticareti 1, 8, 25, 37, 62, 74-76, 79, 95, 150
kervan yolları 3, 5, 6, 9, 23, 54, 62, 76, 79, 80, 84, 88, 90, 91, 94, 95
Keşmir 6, 37, 78, 79
Kırgızlar 5, 17, 26, 27, 55, 64, 76-78, 83, 84, 92, 144
Kırım Savaşı 53, 156
Kızıl Ordu 7, 147, 156
Kızılkum çölü 5, 6, 26, 35, 39, 53, 55, 75, 77, 80-85, 161
Kiaça 133
Kipling, Rudyard 93, 94
Koca Kul gölü 80, 83
Kopet Dağı 4, 86, 87, 140
Kostenka, L. P. 132, 143, 165
köleler 48, 124, 125, 134, 135
Krasnovodsk 12, 69, 74, 80, 127, 138-141, 144, 146
Kruşçev 148
Kulca 133
Kumul 80, 95, 132
Kunduz 90, 91, 93
Kunos, Ignaz 71, 159
Kuş Beyi 17, 27-32, 35, 37, 38, 57, 79, 102
Kuş-Kuduk 26
Kübreviyye 105
Küçük Balkanlar 86-88

Lahor 9, 12, 15, 94, 149
Leb-i Havz 98, 107, 110, 125, 132, 150
Londra 9, 10, 64, 68-70, 119, 138, 142, 155

Macaristan 64, 70
Macarlar 68
Macartney, George 95
Macartney, Leydi 142
Mağrib 119
Maistre, Joseph de 21
Makariev fuarı 75
Mangıt aşireti 7
Marco Polo 93
Marvin, Charles 70
masonluk 119, 120, 158
Maveraünnehr 4, 53, 54, 68, 114, 143
Mazenderan 48
Medrese-yi Türkmeniyye 115, 116
Mehmed Emin Efendi 88, 89
Mehmed Yakub Han 63
Mekke 9, 43, 44, 46, 47, 57, 60, 65, 69, 78, 80, 91, 100, 101, 107, 126
Merv 12, 69, 74, 79, 87, 88, 119, 129, 139, 140, 142, 145, 146
Meşhed 63, 64, 120, 133, 156
Meyendorff, Georges de 1, 8, 10, 17, 26, 55, 69, 75, 76, 78, 80-85, 95, 105, 110, 113, 114, 118, 124, 128, 135, 156

Mezar-ı Şerif 12, 93, 117
Mısır 119, 136
Mir Arap Medresesi 98, 108-111, 114, 148
Mir Haydar Han 32, 113, 153
Mir İzzetullah 78
Moğollar 3, 6, 111, 155
Mohan Lal 135
Molla Halmurad 44
Moorcroft, William 24, 25, 92, 93, 135, 156
Moskova 16, 22, 75, 143
Moskova Prensliği 22
Mourariev, M. N. 10
Muhammed Rahim Han II 68
Muhammed Şerif Medresesi 110
Murgab nehri 86, 87
Muzaffer Han 138

Nadir Divan Beyi hankâhı 98, 107
Nadir Divan Beyi Medresesi 98, 132
Nakşibendiyye 31, 58, 59, 102, 116, 149, 155
Namazgâh 98, 111
Namengan 148
Napoléon III. 70
Nasireddin Hanefi el-Buhari 100
Nasrullah Han 30, 37, 116, 117, 156
Nebitdağ 88
Necmeddin Kübra 105
Negri, Aleksandr Fiodoroviç 8, 18, 78, 81, 156, 157
Ney, Napoléon 133, 139-142
Nijni-Novgorod (Gorki) 75, 77
Nogaylar 26, 144, 146
Novaya Buhara [Yeni Buhara] 139

Orenburg 2, 6-9, 12, 16, 18, 22-25, 27, 29, 31, 37, 38, 54, 65, 75-77, 80-83, 85, 86, 94, 144
Orlandi, Giovanni 117, 156
Orsk 7, 12, 25, 26, 27, 54, 75, 76, 146
Orta Asya 3-10, 12, 16, 18, 21-24, 28, 30, 31, 38, 41-44, 46-49, 53, 54, 58, 60, 61, 63-71, 74-80, 82, 83, 92, 94, 99-102, 107-109, 111, 114-117, 119-121, 125, 129, 130, 132-134, 138, 139, 141-144, 148-150, 159, 166
Ortadoğu 4, 58, 60
Osmanlı İmparatorluğu 8, 9, 42, 44, 53, 57, 58, 64, 119, 136
Osmanlılar 58, 113, 127

Özbekistan 3, 6, 7, 84, 148-150, 156
Özbekler 3, 7, 29, 55, 68, 70, 92, 124, 132, 137, 144, 158

Pa-yi Kelan Külliyesi 111
Pamir dağları 4-6, 12, 53, 54, 61, 74, 81, 90, 93, 95, 129, 142
Paris 9, 10, 36, 39, 53, 64, 68, 70, 130, 162
Pasifik demiryolu 139
Pencap 9, 37
Perestroyka 147, 148
Perovski, Vasili Aleksiyeviç 23, 38
Peşaver 37, 79, 94, 129
Petro (Büyük) 74, 126, 140, 143
Poslavskiy, I. T. 142
Pottinger, Henry 18, 20, 66, 67

Rawlinson, Sir Henry 48
Registan 123, 125, 134, 135
Roma 39
Rus protektorası 35, 48, 54, 69, 99, 127, 134, 137, 138, 156
Ruslar 2, 6-9, 24, 48, 54, 74, 76, 77, 80, 87, 94, 115, 134, 137-140, 144, 145, 156
Rusya 1-3, 5-9, 12, 21-23, 25, 29, 48, 54, 62, 69, 73-78, 95, 99, 114, 115, 126, 128, 132, 137, 138, 141, 144, 146, 158, 161

Sadreddin Ayni 113-115, 145
Sahaflar Çarşısı 126
saksaul 26, 83, 140
Samani hanedanı, Samaniler 6, 101, 106, 108, 113, 155
Samaniler Türbesi 99, 106
Saray-i Barra 79
Saray-i Bedreddin 79
Saray-i İndi 79
Saray-i Karşi 79
Saray-i Koca Cubeyr 79
Saray-i Kuş Beyi 79
Saray-i Mirzaşul 79
Saray-i Nugay 79
Sartlar 144
Selanik 117
Semerkand 4, 5, 12, 31, 32, 43, 46, 54, 58, 61, 64, 69, 70, 76, 80, 93, 125, 137-143, 146, 148, 149, 156
Sen Petersburg 2, 10, 16, 20-23, 25, 36, 38, 39, 68, 134, 137-139, 141

Ser Kalmas 26
Seyfeddin Baherzi 105, 155
Seyfeddin Baherzi Külliyesi 98
Shakespear, Richmond 134
Sibirya 4, 7, 80, 133, 158
simya 32, 33, 120
Sir Derya 4, 12, 26, 27, 43, 76, 81, 83, 84
Sitnyakovskiy, N. F. 142
Sogdlar 6
SSCB 3, 4, 7, 86, 101, 147, 148
Stalin 54, 115, 148
Stoddart, Charles 11, 55, 116, 117, 156
Sünniler 19, 65
Süveyş kanalı 139

Şehrbekr 31, 105
Şehrbekr Külliyesi 98
Şeybani hanedanı, Şeybaniler 7, 101, 105, 108, 155
Şeyh Ubeydullah Ahrar 7, 31, 105, 155
Şiiler 19, 135, 158
Şiraz 45
Şukrullah Bey 50, 51, 58

Tacikistan 3, 148
Tacikler 92, 124, 144
Tahran 12, 16, 36, 38, 42, 45, 46, 48, 64, 67, 146
Tak-i A'lâfi (Yemciler Çarşısı) 125
Tak-i Sarrafan (Sarraflar Çarşısı) 98, 125
Tak-i Tilpak Furuşan (Şapkacılar Çarşısı) 125, 149
Tak-i Tirgeran (Okçular Çarşısı) 125
Tak-i Zergeran (Kuyumcular Çarşısı) 98, 125, 149
Taklamakan çölü 12, 62, 95
Tanzimat Fermanı 57
Tarim 95
Taşkent 3, 7, 11, 33, 48, 58, 69, 73, 79, 80, 125, 137, 138, 143, 148, 149, 156
Tataristan 9, 16, 21, 22, 65, 80, 145
Tatarlar 22, 24, 26, 27, 55, 65, 105, 114, 125, 144, 163
Tebriz 149
Terek geçidi 95
Tibet 1
Tien Şan dağları 4, 5, 54, 74, 81, 91
Tim-i Abdullah Han 98, 125
Tim-i Edras (Kumaş Çarşısı) 98, 125
Tim-i Sefid (Beyaz Çarşı) 125
Timur 58, 61, 115, 139
Timur Sultan (Kazak şefi) 27, 35
Töşbaz Tekkesi 65
Trans-Hazar demiryolu 12, 74, 80, 139-141, 156
Trebeck, George 24, 93
Turfan 12, 54, 80
Tursun Han Medresesi 110
Türkistan 3, 31, 32, 60, 73, 79, 91, 95, 105, 159, 162
Türkistan şehri *ayr. bkz.* Hazret 137, 138
Türkmenistan 3, 84-86
Türkmenler 5, 17, 48, 49, 55, 67, 70, 74, 77, 86, 87, 89, 129, 134, 144, 156

Ubeydullah Han 7
Ufa 12, 54, 80
Ura-Tube (İstaravşan) 138
Urallar 5, 22, 83
Urgenç 77, 146
Urumşi 95
Uzboy 86, 88

Üstyurt yaylası 86, 87

Vámbéry, Arminius 2, 9, 11, 16, 18-20, 28, 30, 34, 35, 41-51, 53-71, 73, 78, 81, 87-89, 93, 102, 107, 114, 116, 119, 120, 126, 132, 134, 139, 144, 150, 156, 159, 161
Vitkeviç, I. V. 19, 37, 38, 159
Volga 12, 22, 105, 140

Wolff, Joseph 116-118, 120, 134, 156

Yahudiler 117, 124, 125, 144
Yapurt, Wilhelm Friedrich 63
Yar Molla 80
Yarkent 12, 54, 61, 95
Yeseviyye 102, 159
Yusuf Hemedani 58

Zahireddin Bigi 107, 144, 145
Zerefşan nehri 5, 53
zikr-i cehri 32, 58, 102, 159
zikr-i hafi 33, 35, 58, 59, 101-104, 159